

स्त्री-विद्या

ज्ञान प्रबोधनीमध्ये केलेल्या स्त्री विषयक अभ्यासांचे संपादित संकलन
संपादन : वाच. वनिता पटवर्धन, वाच. अनघा लवळेकर

ज्ञान प्रबोधिनी संशोधन संस्था (ज्ञाप्रसंसं)

समाज परिवर्तनासाठी प्रज्ञा व क्षमता यांचा शोध आणि विकास

संशोधन | मापन | अध्यापन | प्रशिक्षण | विस्तार सेवा

मानसशास्त्र

(पुणे विद्यापीठ व विद्यापीठ
अनुदान आयोग मान्यता)

संशोधन

(१९७०पासून)

संस्कृत

व भारतीय संस्कृती
(पुणे विद्यापीठ मान्यता)

संशोधन

- प्रज्ञावंतता, जीवन गुणवत्ता, मनोसामाजिक वातावरण, प्रेरणा, नेतृत्व.
- क्षमता व व्यक्तिगत यासाठी मनोमापन चाचण्या आंतरराष्ट्रीय सहयोगाने वरीत क्षेत्रातील संशोधन
- विद्यार्थी व शिक्षक यांच्यासाठी गुणवर्धन अभ्यासक्रम निर्मिती
- बहुभाषिक व संगणकीकृत अभिक्षमता (aptitude) चाचण्या
- संस्कृत व भारतीय संस्कृति याच्या संवर्धनासाठी प्राचीन साहित्याचा अभ्यास
- विविध सांख्यीय व अंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सहभाग व संयोजन.
- ५०+ दीर्घ संशोधन प्रकल्प व ४०+ लघु संशोधन प्रकल्प
- जैव-वैद्यकीय मानसशास्त्रात संशोधन
- संशोधनात्मक निर्मित २००+ मनोमापन चाचण्यांची निर्मिती शिक्षणिक मानसशास्त्रातील मूरूभूत संशोधन

अध्यापन व विस्तार सेवा

- मानसशास्त्रातील पदव्युत्तर अभ्यासक्रम
- संशोधन व फलिताचे उपायोजन यासाठी प्रशिक्षण
- समायोजन समस्याबाबत समुपदेशन
- मनोमापन मानवसंसाधन यासाठी औद्योगिक संस्थाना सळ्या
- मेस्ना-इंडिया या संस्थेसाठी बुद्धिमत्तांची निवड
- बाल-युगा विकास विभिन्ने
- दहावीच्या पुढे करीतर निवडीसाठी संगणकीय चाचण्या व मार्गदर्शन
- शालेय / महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी बुद्धिमत्ता + व्यक्तिगत वाचण्या व मार्गदर्शन
- विविध संस्कारविधीचे आयोजन व प्रशिक्षण
- जनतंत्र उद्योगाने मंवाढारे विविध सामाजिक समस्यांचा अभ्यास

शिक्षण, संशोधन, ग्रामविकास, आरोग्य, संघटन

ज्ञान प्रबोधिनी

स्त्री-विधा

ज्ञान प्रबोधिनीमध्ये केलेल्या स्त्री विषयक
अभ्यासांचे संपादित संकलन

संपादन :

वाच. वनिता पटवर्धन
वाच. अनघा लवळेकर

स्त्री-विधा

◎ ज्ञान प्रबोधिनी'जू
इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी

प्रकाशक

ज्ञान प्रबोधिनी'जू इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी
ज्ञान प्रबोधिनी भवन, ५१०, सदाशिव पेठ,
पुणे ४११ ०३०
वेब - www.jpip.org
ई-मेल - info@jpip.org
दूरध्वनी - ०२० - २४४३०११० / २४२०७९४२

अक्षरजुलणी

प्रबोध संपदा
१२४८, शुक्रवार पेठ, सुभाषनगर,
गाळी क्र. ५, पुणे - ४११ ००२
दूरध्वनी : ०२०-२४४७७५०३

मुद्रक

प्रबोध संपदा
१२४८, शुक्रवार पेठ, सुभाषनगर,
गाळी क्र. ५, पुणे - ४११ ००२
दूरध्वनी : ०२०-२४४७७५०३

किंमत रु. ५००/-

प्रथमावृत्ति २७ कार्तिक शके १९३९
१८ नोव्हेंबर २०१७

ISBN No. 978-81-933910-0-6

अर्धायनिका

ज्यांच्या प्रेरणेमुळे झान प्रबोधिनीचे 'खडी शक्ति प्रबोधना'चे
काम अंकुरले व नित्य वर्दिष्णु राहिले अशा
संस्थापक-संचालक वाच. वि. वि. तथा आप्या येंडसे यांच्या
जन्मशताब्दीनिमित्त त्यांच्या स्मृतीस सादर समर्पण

संपादकीय मनोगत व ऋणनिर्देश

ज्ञान प्रबोधिनीने गेल्या पाच दशकांमध्ये विविध क्षेत्रांत आपल्या कामाचा ठसा उठवला आहे. इतकंच नव्हे तर अनेक बाबतीत नव्या कल्पना, प्रतिमाने (Models) मांडून त्या-त्या क्षेत्रातील राष्ट्रीय स्तरावरचे अत्युत्तम मानदंड उभे केले आहेत. शिक्षण, संशोधन, प्रदेश विकसन, आरोग्य ह्या चार कार्यदिशा आणि स्त्री शक्ती प्रबोधन, राष्ट्रीय एकात्मता, नेतृत्व विकसन, समूहगुण विकसन ह्या चार उद्दिष्ट दिशांनी ज्ञान प्रबोधिनीचे काम विस्तारत आहे. त्यातील संशोधन आणि स्त्री शक्ती प्रबोधन ह्या दोन्ही दिशांची सांगड घालण्याचा जो प्रयत्न गेल्या पन्नास वर्षात झालेला आहे, त्याची संकलित मांडणी करण्याची संधी ‘स्त्री विधा’ ह्या संशोधन-संकलन-पुस्तिकेच्या निर्मिताने घेतली आहे, असं म्हणावंसं वाटतं.

जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत कृतीशील संशोधन-उपयोजित संशोधन करणं हा ज्ञान प्रबोधिनी संशोधन संस्थेच्या स्थापनेमागचा उद्देश आहे. आजपर्यंत प्राधान्याने मानसशास्त्र, शिक्षण, संस्कृती व संस्कृत साहित्य ह्या विषयांवर केंद्रित झालेले संशोधन येथे झाले आहे. त्यातही मानसशास्त्र हा सर्वांगांनी उपयोजित विषय असल्याने त्यातील बहुतांश संशोधन हे कुठल्या ना कुठल्या प्रकारे व्यक्ती, समूह किंवा समाज यांना प्रत्यक्ष उपयोगाचे कसे होईल असा भर दिला गेला आहे. त्या संदर्भातील अनेक प्रकल्प, परिषदा, प्रकाशने, चर्चासत्रे झाली आहेत. ज्ञान प्रबोधिनीच्या अन्य दिशांनी काम करण्याच्या विभागांनाही संशोधनाची वस्तुनिष्ठता कामातून कशी व्यक्त करता येईल यासाठीचे मार्गदर्शन व साहाय्य संशोधन संस्थेने पुरवले आहे.

‘स्त्री शक्ती प्रबोधन’ या उद्दिष्ट दिशेने काम करताना स्त्रियांमधील आत्मसन्मानाची जोपासना, कुटुंब रचनेतील विधायक बदल, राष्ट्रीय विकासातील स्त्रियांच्या सहभागात वाढ आणि स्त्रियांमधील नेतृत्वगुणांची जोपासना अशा चतुःसूत्रीवर आधारित काम आपापल्या कार्यक्षेत्रात विविध विभागांनी निरंतर जाणीवपूर्वक करावे असा हेतू आहे. वर उल्लेखलेल्या चतुःसूत्रीच्या प्रकाशात स्त्रियांच्या संदर्भात ज्ञान प्रबोधिनीच्या माध्यमातून झालेल्या संशोधनांची एकत्रित मांडणी करणे आणि ह्या दिशेने अनेक वर्षे, अनेक विभागांमध्ये झालेल्या क्षेत्रकार्याची साक्षेपी नोंद घेणे असा ‘स्त्री विधा’ पुस्तिकेच्या निर्मितीमागचा हेतू आहे. ह्यात ‘संशोधन’ हा प्रधान हेतू ठेवून निवडलेले काही विषय व त्यावरील काम आहे तर काही प्रत्यक्ष उपयोजित अशा कामांचा, ती कामे चालू झाल्यावर अथवा पूर्ण झाल्यावर केलेला वस्तुनिष्ठ अहवाल संशोधन उद्दिष्टांच्या अंगाने मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या संयुक्त प्रयत्नांमुळे ‘स्त्री विधा’ या संकलनाचा पाया रचला गेला आहे, असे म्हणता येईल.

या पुस्तिकेच्या शीर्षकानुसार ‘स्त्री विधा’ मधील लेखनामध्ये खूप विविधता आहे. काही पूर्वप्रकाशित इंग्लिश शोध निबंधांचे अनुवाद आहेत, तर काही अनुभवांवर आधारित लेख आहेत. या लेखनाचे चार भागांमध्ये वर्गीकरण करताना महिलांच्या बौद्धिक, सामाजिक, आर्थिक अशा अंगांचा विचार केला; तसेच त्यांच्यासोबत काम करतानाच्या प्रशिक्षण, उपक्रम अशा कार्यपद्धतींचा विचार केला. मात्र हे वर्गीकरण करणे अवघड गेले आणि त्यामध्ये काहीशी सरमिसळ आहे, हे मान्य करावे लागेल.

पहिल्या भागातील सात लेख महिलांच्या बुद्धीच्या विविध पैतूंविषयी केलेल्या ठोस प्रयोगांविषयी आहेत. महिला व पुरुषांची सर्वसाधारण बुद्धिमत्ता, भाषाज्ञान, अभिक्षमता व प्रतिभा यांतील फरक मांडत महिलांची बौद्धिक वैशिष्ट्ये मांडण्याचा लेखाने या पुस्तिकेचा प्रारंभ झालेला आहे. लक्षात येतं की हा फरक प्रामुख्याने समाजामधील महिला व पुरुष यांच्या भूमिकांचे स्वरूप आणि स्तर वेगवेगळा असल्यामुळे आहे. मग गरज आहे ती त्यांनी

परस्पर-पूळ असण्याची व भूमिका अदला-बदलीच्या मानसिकतेची ! ग्रामीण महिलांविषयीचे विपुल लेखन या पुस्तिकेमध्ये आहे. या भागात ग्रामीण महिलांच्या तर्क, निर्णयक्षमता व सर्जनशीलता यांचे मापन करून निष्कर्ष मांडणारे दोन शोधनिबंध आहेत. त्यांपैकी एकामध्ये शहरी व ग्रामीण निरक्षर महिलांची तुलनाही केलेली आहे. निरक्षरांची बुद्धिमत्ता मोजण्याचे आव्हान इथे पेललेले आहे आणि त्यांच्याबाबत या क्षमता सर्वसामान्य स्तरावर असल्याचे नमूद केलेले आहे. ज्ञान प्रबोधिनी प्रशालेतील प्रज्ञावंत विद्यार्थी-विद्यार्थिनींबाबत केलेल्या एका अभ्यासात आढळले की, या विशेष अभ्यासक्रमाचा फायदा विद्यार्थियांपेक्षा विद्यार्थिनींनी अधिक प्रमाणात करून घेतला; तर त्यांना ‘बहुदिशा निर्मिती’चे प्रशिक्षण दिल्यावरही सर्वांची लक्षणीय वाढ झाली आणि वाढीबाबत मुली सरस होत्या. ग्रामीण महिलांप्रमाणेच सामाजिक-आर्थिक मागास असलेल्या शहरी विद्यार्थिनींबाबत बुद्धिमत्ता व सामाजिक जाणीव यांच्यातील परस्परसंबंध नोंदवणाऱ्या अभ्यासामध्ये दोन टोकाच्या बुद्धिमत्तेच्या विद्यार्थिनींची तुलना केलेली आहे. थोडी कमी बुद्धिमत्ता असलेल्या या मुली निव्वळ बौद्धिक, निव्वळ प्रेरणात्मक व निव्वळ संपादनात्मक अशा प्रतिक्रियांमध्ये वरचढ ठरल्या, तर त्यांच्यात सामाजिक जाणिवेशी संबंधित प्रतिक्रियांमध्ये समानता होती. म्हणजे सामाजिक जाणीव ही सर्वांबाबत जागृत करण्याची गरज आहे. शहरी महिलांबाबत विवेकनिष्ठ विचार पद्धतीच्या प्रशिक्षणाचा रोजच्या जगण्यावर झालेल्या सकारात्मक परिणामांची सोदाहरण चर्चा एका अभ्यासामध्ये केलेली आहे. अशा प्रकारे या भागातील लेखन स्थियांच्या वेगवेगळ्या गटांच्या बुद्धीच्या अनेक पैलूंवर प्रकाश टाकतात.

‘स्त्री विधा’चा भाग दोन हा २८ लेखांचा सर्वात मोठा भाग आहे. त्यात सामाजिक क्षेत्र, नेतृत्व, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्र असे टप्पे केलेले आहेत. सामाजिक क्षेत्रातील लेखांच्या विषयांची जंत्री अचंबा करणारी आहे! माता-कन्या नाते, पती-पत्नी नाते, कुटुंबातील परस्परसंबंध, मानसिक स्वास्थ्य, जीवन गुणवत्ता, स्वसंकल्पना, संवादशैली, भावनिक बुद्धिमत्ता, वैवाहिक समायोजन, व्यथा, कारकीर्द (करिअर), सामाजिक बांधिलकी, निर्णय प्रक्रिया, सबलीकरण असे अनेकविध विषय अभ्यासले व चर्चिले आहेत. तेही विवाहित व अविवाहित, नोकी करणाऱ्या व न करणाऱ्या, विद्यार्थी दशेतील व प्रौढ, सुरक्षा कर्मचारी, परिचारिका, नगरसेविका, तसेच इरिट्रिया या आफ्रिकेतील एका देशामधील विद्यार्थिनी आणि महिला अशा विविध गटांबाबत आहेत. प्रत्येक निबंध उत्सुकता वाढवणारा आणि विशेष माहिती देणारा आहे. महिला म्हणून असलेली वैशिष्ट्ये, बंधने, आव्हाने, त्यांवरील चर्चा व उपक्रम यांमुळे त्यांच्याविषयीची जाण वाढवणारे असे हे लेखन ठरले आहे.

नेतृत्वविषयक टप्प्यामध्ये ग्रामीण महिलांच्या नेतृत्व संवर्धनाचे प्रयोग, उपक्रम, अनुभव आणि फलिते मांडली आहेत. थोड्याशा पाठिंब्यामुळे त्या कशी झेप घेतात याचे सुखद दर्शन घडते. नागरी सेवा व राज्य प्रशासन सेवा यांमधील महिलांना पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे येणाऱ्या ताण-तणावांना सामोरे जाणे व जुळवून घेणे याही अभ्यासांचा समावेश ‘स्त्री विधा’ मध्ये आहे. त्याबाबतचे विश्लेषण वाचून त्यांच्या खडतर प्रवासाबाबत मन हेलावते ! या एकविसाव्या शतकामध्ये ग्रामीणच नव्हे तर शहरी कर्तृत्ववान स्थियांबाबतसुद्धा लिंगसमानता येण्याची नितांत गरज असल्याचे ढळढळीत सत्य सामोरे येते !

याबाबतचे एक पाऊल म्हणून ‘बचत गट’ हा उपक्रम ग्रामीण महिलांबाबत आर्थिक बळ देतो हे जगभरामध्ये अनेक वर्षे सिद्ध झालेले आहे. त्याचे प्रत्यंतर ‘स्त्री शक्ती प्रबोधन (ग्रामीण)’ या ज्ञान प्रबोधिनीच्या विभागातर्फे चाललेल्या सुमारे ३०० बचत गटांविषयक कामांमधून निरंतर येत असते. त्याची तपशीलवार मांडणी चार निबंधांमध्ये करताना या महिलांमधील आत्मविश्वास, संवाद कौशल्य, कुटुंबातील स्थान, निर्णयातील सहभाग हेही उंचावते हे नमूद केलेले आहे. या लेखांमुळे महिलांच्या प्रगतीची एक दिशा उलगडते.

आपल्या संस्कृतीतील स्थियांच्या काही वेगळ्या अशा विषयांना स्पर्श करणारे लेखन सांस्कृतिक टप्प्यामध्ये

आहे. रजोदर्शनातील अस्पर्शता व अशुद्धता, स्त्री उपनयन, स्त्री-पौरोहित्य, स्त्रियांची व्रते या विषयांवरील अभ्यासपूर्ण लेखांमध्ये ‘स्त्रीत्वाच्या शारीरिक वैशिष्ट्या’ला केंद्रीभूत धरले आहे. याबाबत विचारपूर्वक कोणकोणते बदल करण्याची गरज आहे, त्याची सुसंगत मांडणी खूपच प्रभावी झालेली आहे.

पुस्तिकेच्या तिसऱ्या भागात मुख्यत: ‘शिक्षण’ ह्या अंगाने महिलांसंदर्भात झालेल्या संशोधनांचे वा कृती प्रकल्पांचे लेख सम्मिलीत करण्यात आले आहेत. ते प्रामुख्याने शालेय किंवा किशोरवयीन गटांशी संबंधित आहेत. तर काही मोजके लेख प्रौढ महिलांच्या शिक्षण प्रक्रियांना उलगडणारे आहेत.

‘लैंगिकता’ हा मनोसामाजिक जीवनातील एक महत्वाचा पैलू आहे. निव्वळ अज्ञान आणि चुकीच्या पारंपरिक समजूर्तीमुळे लैंगिक अरोग्याच्या समस्या उद्भवतात हे आपल्याला माहीतच आहे. योग्य प्रकारे लैंगिकता प्रशिक्षण शालेय वयातच दिले गेले तर ज्ञान, अभिवृत्ती आणि लिंगभावाबदलच्या चुकीच्या ठोकळेबाज कल्पना यांवर विधायक परिणाम कसा होऊ शकतो याचा अभ्यास मांडलेला आहे. विशेषत: या तीनही आयामांमध्ये प्रशिक्षणार्थी मुलगे व मुली यांच्या तुलनात्मक अभ्यासातून आलेले निष्कर्ष शिक्षण प्रक्रियेने कोणत्या घटकांवर केव्हा-कसा भर दिला पाहिजे हे दर्शवितात.

अनेकदा केवळ ‘मुलगी’ असण्यामुळेच कितीतरी जणांच्या सुप्रकृती व्यक्तिगती नाहीत. विशेषत: ग्रामीण भागात ही परिस्थिती अद्याप फार बदललेली नाही. अशा क्षमता हेरून त्यांची कौशल्यवर्धनाच्या अंगाने पद्धतशीर जोपासना केली तर त्यातून शालेय मुलींच्या व्यक्तिमत्त्व व गुणांचा कसा स्वाभाविक विकास होतो ते एका कृती प्रकल्पाच्या माध्यमातून मांडले आहे. प्रमाणित साधनांच्या मर्यादांना जाणून ह्यात हा विकास मापण्यासाठी निरीक्षणे, स्वगते व अनुभव मांडणी अशी विविधांगी तंत्रे वापरली आहेत.

ग्रामीण किशोरींना जबाबदारी घेण्याची संधी मिळाली तर त्यांचा आत्मविश्वास निश्चितपणे वाढू शकतो याचे दर्शन घडवणारा एक निबंध सारांश आहे. आपल्यापेक्षा वयाने लहान मुलांसाठी शिबिरे योजणे व ती यशस्वीपणे पार पाडणे हा ‘व्यवस्थापनाचा’ प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेल्या युवर्तीमध्ये झालेला लक्षणीय फरक यात नोंदवला गेला आहे.

किशोरींइतकीच शिक्षणाची भूक ग्रामीण महिलांनाही असते, आणि संधी मिळाली तर प्रौढत्वातही ती व्यक्त होते हे दर्शविणारा ‘शिक्षण गळतीपासून-पार पदवीपर्यंतचा’ प्रवास मांडणारा सारांश आपल्याला ग्रामीण स्त्रियांच्या वेगळ्याच जिद्दीचे रूप दाखवून जातो. औपचारिक शिक्षणाइतकेच महत्त्व प्रौढ वयात मिळालेल्या व्यवहारोपयोगी अनुभवसंधींना कसे असते ते ‘बचतगटा’च्या सहभागी महिलांच्या विविधांगी व्यक्तिविकासातून प्रतिबंधित होते. ह्या भागातील हे सहाही सारांश ‘शिक्षणाच्या औपचारिक/अनौपचारिक रचना ‘स्त्री सक्षमीकरणासाठी’ किती महत्वाचे योगदान करू शकतात’ हे विशद करतात.

त्यानंतरच्या भाग ४ मध्ये प्रामुख्याने ज्ञान प्रबोधिनीने महिला जागरण-सक्षमीकरणासंदर्भात राबवलेल्या महत्त्वाच्या प्रकल्पाची परिणामकारकता तपासण्याचा वस्तुनिष्ठ प्रयत्न मांडलेला आहे. त्यात मुख्य प्रकल्पांतील एखाद्या छोट्याशा घटकापासून ते संपूर्ण उपक्रमाचाच पडताळा घेण्यापर्यंतचा आवाका आहे.

किशोरींच्या शारीरिक क्षमता वर्धनाच्यासाठी राबवलेला हिमोग्लोबिन संदर्भातील प्रयोग पडताळून बघताना काही अनपेक्षित निष्कर्षही हाती लागले, ते नोंदवले आहेत. ‘Bare foot Doctors’ च्या धर्तीवर लहान मुलांचे कुपोषण कमी करण्यासाठी अंगणवाडी शिक्षिकेच्या प्राथमिक स्तरावर चांगले प्रशिक्षण दिले तर किती अनुकूल परिणाम मिळतात ह्याचे सुखद दर्शन घडते.

प्रौढ वयात ग्रामीण महिलांना ‘स्व-शक्ती’ची जाणीव होऊन ती व्यक्त करण्यासाठी जशी ‘आर्थिक साक्षरते’ची

चळवळ कामी येते, तशीच प्रचीती शहरी महिलांना स्वतःची ऊर्जा सामाजिक कामात वापरण्यासाठीच्या रचनात्मक प्रयत्नातून कशी येते हे अनुभवसिद्ध मांडणीतून वाचकांना अवगत केले आहे.

धर्मशिक्षणाच्या बाबतीतील रुढीनिष्ठता, पोथीनिष्ठता बाजूला सारून आत्मविश्वासाने पौरोहित्य शिकून ते वापरणाऱ्या स्थिया किंती मोलाचे सामाजिक योगदान करतात हे सांगत असताना शालेय किशोर वयातील मुर्लींसाठीही उपनयन हा पारंपरिक संस्कार कसा उत्तमरीत्या राबवता येतो याचेही विवेचन केलेले आहे.

‘मुलगाच हवा’ या अद्वाहासाचा पगडा अद्यापही समाजमनावर कसा आहे, हे एका कार्यकर्त्ताचे स्वानुभवाचे आत्मसंवादाचे बोल आपल्याला वास्तवाची प्रखर जाणीव करून देतात, तर या आणि अशा पूर्वग्रहदूषित संस्कारांचे बीजारोपणच होऊ नये यासाठी स्त्रीला स्वयंपूर्ण करण्यासाठी निरंतर प्रयत्न करे आखावे व कृतीत उत्तरवावे लागतात याची माहितीपूर्ण भरही जोडीला मांडली आहे.

स्त्री संदर्भात ज्ञान प्रबोधिनीने केलेल्या गेल्या अनेक दशकांच्या कामाचा संशोधन परिप्रेक्ष्यातून एकनित लेखाजोखा घेण्याची ही एक धडपड आहे. ह्या मांडणीत शास्त्रीयतेची परिपूर्ण कसोटी लावण्यासंदर्भात काही त्रुटी जरूर राहिल्या आहेत याची स्पष्ट जाणीव संपादकांना आहे. परंतु विविध विभागांतून, विविध काळात झालेल्या सर्व विखुरलेल्या अशा कृतींचा, प्रकल्पांचा एकत्र आढावा घेतला तर ‘किती झाले’ आणि तरीही ‘किती राहिले’ याची एक वस्तुनिष्ठ जाणीव ह्या निमित्ताने ज्ञान प्रबोधिनीच्या, असे काम करू इच्छिणाऱ्या सर्व कार्यकर्त्यांना होईल असे वाटले म्हणून हा सर्व प्रपंच. तसेच अशा प्रकारे काम करणाऱ्या अन्य संस्था-संघटनांनाही ह्या विश्लेषणांचे - निष्कर्षाचे संदर्भ त्यांच्या-त्यांच्या कामाची गुणवत्ता वाढण्यासाठी, अधिक स्पष्टता येण्यासाठी उपयुक्त ठरतील अशी अपेक्षा आहे.

ह्या सर्व खटाटोपात ज्यांनी सदैव मदतीचा मार्गदर्शनाचा हात दिला असे ज्ञान प्रबोधिनीचे संचालक वाच. गिरीशराव बापट, ज्ञान प्रबोधिनी संशोधन संस्थेच्या ज्येष्ठ मार्गदर्शक व आम्हा सर्वांच्या अधिमित्र वाच. उषातार्ड खिरे, विद्यमान कार्यवाह वाच. सुजलातार्ड वाटवे यांचे निरंतर साहाय्य व प्रोत्साहन मिळाले. या सर्व अभ्यासकांनी त्यांच्या व्यस्त कार्यक्रमातून वेळ काढून हे लेख लिहून-दुरुस्त्या करून दिले. त्यामुळेच ते आपणा सर्वांपर्यंत पोहोचू शकत आहेत. आशा बापट, शुभांगी पटवर्धन ह्या ‘संवादिनी’ गटातील कार्यकर्ता-सदस्यांनी याच्या संकलन-संस्करणाच्या पहिल्या टप्प्यातील काम पूर्ण केले व त्यानंतर स्वरदा खल्दकर यांनी चिकाटीने, अनेक गोष्टी शिकत हे काम संपादन साहाय्यक म्हणून पूर्णत्वास नेले. या सगळ्यांच्या बहल मनःपूर्वक कृतज्ञता. विषयाला साजेसे अर्थपूर्ण मुख्यपृष्ठ करण्याचे काम श्री. रोहित कोकीळ यांनी अत्यंत आत्मीयतेने केले. प्रा. रंजनातार्ड दाते ह्यांनी तितक्याच साक्षेपाने व चिकित्सकपणे मुद्रितशोधनाची महत्त्वाची जबाबदारी कमी वेळात उत्तमपणे पार पाडली. ‘प्रबोध मुद्रणा’ने नित्याप्रमाणेच अत्यंत विक्रमी वेळात व अचूक असे छपाईचे शिवधनुष्य पेलले. या साच्या गटकार्यामुळेच आज ‘स्त्री विधा’ची निर्मिती होऊ शकली. यातून विषय व त्यातील संशोधनाचे अंग याला काही न्याय देऊ शकलो याबद्दलचा आनंद व्यक्त करत आहोत. त्याचबरोबर प्रस्तावनेचा समारोप करताना जगभरातील स्त्री शक्ती प्रबोधनाचा आधार घेत नोंदवावेसे वाटते की, ख्रिया जसजशा अधिकाधिक सक्षम होत जातात, तसेतसे समाजातील सहकार व सामंजस्य वाढत जाते आणि प्रगतीचा वेग वाढतो. हीच आपली आशा आहे ! मग श्रेष्ठ कवयित्री बहिणाबाईच्या शब्दांमध्ये सांगायचे तर, ‘धरित्रीच्या कुशीमधी बीयबियां निजलेली स्त्री-शक्ती वाच्यान डोलणाऱ्या गाडी-गाडीभर दाण्यांनी प्रकाशेल’!

वाच. वनिता पटवर्धन

वाच. अनघा लवळेकर

परिचय

वाच. वनिता पटवर्धन
एम. इ.पी.एच. डी. (मानसशास्त्र)

- * प्रज्ञा मानस संशोधिका, ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे येथे संशोधन सल्लागार. सुमारे ४० वर्षे पदव्युत्तर, पदवीपूर्व वर्गाना अध्यापन; संशोधन; प्रशिक्षण; मार्गदर्शन व समुपदेशन, सल्ला असे भारतात व परदेशांत काम. हजारो विद्यार्थी-विद्यार्थिनी, शिक्षक-प्राध्यापक, नोकरदार-अधिकारी, ग्रामीण महिला, पालक, संशोधक यांच्याबाबत काम.
- * बुद्धिमत्ता, मनोमापन, प्रतिभा विकसन, वाचन व अभ्यास कौशल्ये, स्त्री नेतृत्व, निर्णय क्षमता, भावनिक समृद्धी, कणाखर व्यक्तिमत्त्व, संघकार्य, प्रशिक्षण पद्धती, संशोधन पद्धती, पालकत्व, योग असे अभ्यासाचे विषय. मान्यताप्राप्त योग शिक्षिका
- * सा. फु. पुणे व श्री. ना. दा. ठा. विद्यापीठांच्या पीएच. डी. पदवीसाठी ७ विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शिका. २७ शोध निबंध व अनेक लेख प्रकाशित. अनेक परिषदांमध्ये विशेष सहभाग.
- * एकूण १८ चाचण्या, पुस्तके, पुस्तकातील प्रकरणे, इ. स्वतंत्र/संयुक्तरित्या लेखन/संपादन; Assessment of Competencies for Enhancement (ACE) या भारतातील पहिल्या प्रौढांच्या online मानसशास्त्रीय चाचणी संचाच्या निर्मितीमध्ये प्रमुख सहभाग.
- * पीएच. डी. अभ्यासासाठी रा.सा.सं.प. (ICSSR) ची शिष्यवृत्ती; 'AFARM', 'श्री. बियाणी' पुरस्कार.

❖ ❖ ❖

परिचय

वाच. अनंदा लवळेकर

- * शिक्षण – बी.एड. एम.ए. पीएच.डी.(मानसशास्त्र),
- * संचालक, ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी (२०१४ पासून)
- * पंचवीस वर्षांचा मानसशास्त्रातील संशोधनाचा व अध्यापनाचा अनुभव
- * जीवन गुणवत्ता, मानवी नातेसंबंध, बाल व युवा मानसशास्त्र, लिंगभावविषयक तसेच आश्वासक (Positive) मानसशास्त्र
- * १० प्रमुख व ५ पेक्षा जास्त लघु संशोधन प्रकल्पांचे प्रमुख संशोधन दायित्व
- * १८ संशोधन निबंधांना राष्ट्रीय/आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील संशोधन नियतकालिकात प्रसिद्धी.
- * पी.एचडी. साठी ७ विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन. दोघांचे काम पूर्ण.
- * मानसशास्त्रीय विषयांवरील पाच पुस्तकांचे लेखन व तीन पुस्तकांचे संपादन, अनेक नियतकालिकात नियमित लेखन.
- * कीर्तनसंजीवनी कै. पुष्पलता रानडे राष्ट्रीय महिला संशोधक पुरस्कार (२०१६), विद्यापीठ अनुदान आयोगाची संशोधक छात्रवृत्ती (१९९४-९७) प्राप्त.

❖ ❖ ❖

अनुक्रमणिका

* संपादकीय मनोगत व क्र० निर्देश

भाग १ – बोधात्मक मानसशास्त्रीय अभ्यास

– पान क्र. १३ ते ४०

- १.१ महिलांची बुद्धिमत्ता – वाच. वनिता पटवर्धन
- १.२ ग्रामीण महिलांच्या काही विचारप्रक्रियांचे मापन – वाच. वनिता पटवर्धन
- १.३ प्रजावंत मुले व मुली यांच्या बुद्धिमत्तेमधील भेद – वाच. सुजला वाटवे, वाच. सुचरिता गदे
- १.४ सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागास असलेल्या किंशोरवयीन मुलींची बुद्धिमत्ता व सामाजिक जाणीव यांतील परस्पर संबंध – वाच. अनघा लवळेकर
- १.५ ग्रामीण व शहरी निरक्षर महिलांची निर्णय प्रक्रिया आणि तर्कशक्ती – वाच. वनिता पटवर्धन
- १.६ परिवर्तनातून बहुदिशा निर्मिती प्रशिक्षणाच्या परिणामातील लिंगभेद – वाच. वनिता पटवर्धन
- १.७ स्त्रियांच्या मानसिक आरोग्यासाठी ‘विवेकनिष्ठ विचारपद्धतीचा’ अवलंब करून स्त्रियांच्या विचारात सकारात्मक बदल करणे – संगीता हांडे, जयश्री हर्षे, वाच. अनघा लवळेकर

भाग २-सामाजिक मानसशास्त्र, नेतृत्व, मानसिक-शरीरस्वास्थ्यविषयक अभ्यास-पान क्र.४१ ते १२३

- २.१ संवादशैली आणि व्यक्तिमत्त्व: माता – कन्येच्या नात्याचा शोध – वाच. क्षिप्रा मोधे, वाच. अनघा लवळेकर
- २.२ इरिट्रियन विद्यार्थ्यांची स्वसंकल्पना : लिंग, इयत्ता आणि भविष्य परिचय – वाच. वनिता पटवर्धन
- २.३ भावनिक बुद्धिमत्ता आणि वैवाहिक समाधान संदर्भात स्त्री-पुरुष तुलनात्मक अभ्यास – वाच. अनघा लवळेकर, प्रणिता जगताप, वाच. प्रज्ञा कुलकर्णी
- २.४ मानसिक स्वास्थ्य सुलभीकरण कार्यक्रमाचे विकसन आणि इयत्ता आठवीच्या मुलींसाठी त्याची परिणामकारकता अभ्यासणे – वाच. प्रज्ञा कुलकर्णी
- २.५ व्यथा महिला सुरक्षाकर्मीच्या – वाच. अनघा लवळेकर, कांचन पांडे
- २.६ स्त्री परिचारिकांच्या मानसिक स्वास्थ्य व कार्य जीवन संतुलनाचा अभ्यास – वाच. अनघा लवळेकर, कांचन पांडे
- २.७ सामाजिक बांधिलकीतून स्व-आविष्काराची प्रेरणा- प्रौढ वयातील स्त्रियांचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास – वाच. अनघा लवळेकर
- २.८ कुुंबाच्या निर्णय प्रक्रियेत विवाहित स्त्रीची भूमिका – रंजना खरे, आशा बापट
- २.९ जीवनातील गुणवत्ता : सॉफ्टवेअर क्षेत्रात काम करणाऱ्या विवाहित व अविवाहित स्त्रियांचा तौलनिक अभ्यास – प्रणिता जगताप, वाच. प्रज्ञा कुलकर्णी

- २.१० नोकरी करणाऱ्या व न करणाऱ्या स्थियांच्या वैवाहिक समाधानाचा तुलनात्मक अभ्यास – वाच. अनंगा लवळेकर, प्रणिता जगताप, वाच. प्रज्ञा कुलकर्णी
- २.११ आफिकेतील इरिट्रिया या देशामधील स्त्रीजीवन आणि नवतरुणांची स्वसंकल्पना – एक मानसशास्त्रीय विवेचन – वाच. वनिता पटवर्धन
- २.१२ स्थानिक पातळीवरील सरकारी महिला नेत्या (नगरसेविका) आणि त्यांच्या मतदारसंघातील शहरी महिलांच्या जीवन गुणवत्तेवरील त्यांचा प्रभाव अभ्यासणे – कॅरोलिन कोलँडो
- २.१३ ‘शहरी, उच्च-मध्यमवर्गीय महिलांच्या सबलीकरणाच्या अनुभवांचा अभ्यास करणे’ – जोसेलिन फाँग
- २.१४ ग्रामीण भागातील नेतृत्व करणाऱ्या महिलांच्या कामाच्या स्वरूपात झालेले बदल – सूत्र : काम आणि लैंगिकता समभाव – सुवर्णा गोखले
- २.१५ नागरी सेवेत जाऊ इच्छिणाऱ्या महिला उमेदवारांना संस्कृतीमुळे निर्माण झालेले ताण-तणाव व त्याच्याशी जुळवून घेण्याच्या क्लृप्त्या – सविता कुलकर्णी
- २.१६ परिणामकारक प्रशिक्षणाद्वारे नेतृत्व कौशल्य विकसित करणे – सुवर्णा गोखले
- २.१७ राज्य प्रशासन सेवेतील महिला अधिकाऱ्यांचा पुरुषप्रधान कुटुंबात व कार्यालयात जुळवून घेण्याच्या कौशल्य-रचनेचा अभ्यास – सविता कुलकर्णी
- २.१८ स्त्री-नेतृत्व संवर्धनाचे प्रयोग – वाच. वनिता पटवर्धन
- २.१९ बचतगटातील विविध उपक्रम, अनुभव आणि प्रशिक्षणांचा सदस्यांवर होणारा परिणाम – तृप्ती कुलकर्णी
- २.२० बँक व्यवहारांविषयक आर्थिक साक्षरतेच्या प्रशिक्षणाचा गावकन्यांवरील परिणाम – आशा सुर्वे
- २.२१ बचतगटातील व किशोरी विकास प्रकल्पातील उपक्रमांमुळे ग्रामीण भागातील महिलांच्या व किशोरींच्या व्यक्त होण्यात झालेले बदल अभ्यासणे – सुनिला गोंधळेकर
- २.२२ ग्रामीण भागातील महिला बचतगटांच्या सदस्यांचे मूल्यमापन : आधी व नंतर – भारती खासबागे, मेगान मोरान
- २.२३ स्त्रीच्या रजोदर्शनकाळातील अस्पर्शता व अशुद्धता ही संकल्पना आणि त्याविषयीच्या भूमिकेमध्ये बदलाची आवश्यकता – वाच. आर्या जोशी
- २.२४ स्त्री पौरोहित्य – स्त्री सबलीकरणासाठी – माधुरी कोटीभास्कर
- २.२५ स्त्री-उपनयन – वाच. आर्या जोशी
- २.२६ महिलांच्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्यासाठी व्रतांचे महत्त्व – वाच. आर्या जोशी
- २.२७ भारतीय मुलींचा मासिक पाळी संबंधित समायोजनाविषयी अभ्यास – वाच. वनिता पटवर्धन
- २.२८ नोकरी करणाऱ्या व न करणाऱ्या स्थियांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा तुलनात्मक अभ्यास – डॉ. संज्योत देशपांडे, वाच. अनंगा लवळेकर, संतोष जानराव

भाग ३ – शिक्षणशास्त्र –

पान क्र.१२४ ते १४६

- ३.१ किशोरवयीन मुले व मुली ह्यांच्यासाठी लैंगिकता प्रशिक्षणाच्या परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास – वाच. अनघा लवळेकर
- ३.२ किशोरवयीन ग्रामीण मुला/मुलींमधील सुस क्षमता जोपासण्यासाठी प्रशिक्षण-कार्यक्रमाचे विकसन, आखणी व त्याचे मूल्यमापन – अस्मिता इनामदार.
- ३.३ बाल शिबिरांचे संयोजन करण्याच्या कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे ग्रामीण युवरांच्या आत्मविश्वासाचा अभ्यास – स्नेहा नित्यारो
- ३.४ कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे ग्रामीण किशोरींच्या व्यक्ती गुणांच्या पातळीत होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास – अश्विनी ठाकर
- ३.५ ग्रामीण महिलांचा शिक्षण गळती ते पदवीपर्यंतचा प्रवास – कल्पना कुलकर्णी, वाच. वनिता पटवर्धन
- ३.६ बचतगटातील सहभागामुळे व त्यातील अनौपचारिक प्रशिक्षणामुळे ग्रामीण महिलेच्या विविध विषयांच्या जाणीवांवर होणारा परिणाम – भारती कामठे

भाग ४–समाजशास्त्र, समाजसेवा, अर्थशास्त्र, आद्वावा लेख, विभागांचे उपक्रम/माहिती – पान क्र.१४७ ते १६८

- ४.१ सकस आहार व आहार शिक्षणाचा रक्तातील हिमोग्लोबिनच्या प्रमाणावर होणारा परिणाम – वाच. वीणा लिमये, बागेश्वी पोंक्शे
- ४.२ कुपोषण निर्मूलनासाठी अंगणवाडी सेविकांना पथदर्शी प्रशिक्षण – डॉ. मनीषा उपाध्ये
- ४.३ आर्थिक साक्षरता चळवळीद्वारा ग्रामीण महिला सबलीकरण कार्यक्रम – व्यक्तिवृत्ते – सुवर्णा गोखले
- ४.४ सामाजिक कार्यकर्ता होण्यासाठी मध्यमवयीन सुशिक्षित महिलांचे रचनात्मक प्रयत्न – मानसी बोडस, साधना सेठिया
- ४.५ पौरोहित्याच्या योगे स्थियांचे सामाजिक योगदान – वाच. आर्या जोशी
- ४.६ पारंपरिक उपनयन संस्कारांचे पौगंडावस्थेतील विद्यार्थींसाठी केलेले उपयोजन – (ज्ञान प्रबोधिनीचा अभिनव उपक्रम) – वाच. मनीषा शेटे
- ४.७ ‘मुलगाच हवा’ : भारतीय समाजाची मानसिकता – वंदना कामठे

*** लेखक परिचय –**

पान क्र.१६९ ते १७१

भाग ९

बोधात्मक मानसशारीरीय अभ्यास

१.१ महिलांची बुद्धिमत्ता

वाच. वनिता पटवर्धन

ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

बुद्धिमत्ता

अनेक क्षेत्रांत स्थियांनी बुद्धीची चमक दाखवलेली दिसते. लोपामुद्रा, गार्गी, मैत्रेयी या ब्रह्मवादिनींची आणि विदुरींची नावं आपल्याला ठाऊक आहेतच. अलीकडच्या भगिनी निवेदिता, माताजी, पंडित रमाबाई, विमलाबाई ठकार, लक्ष्मीकुमारीजी यांच्यासारख्या प्रगाढ तत्त्वज्ञांची आणि द्रष्टव्या चिंतकांची उदाहरणंही उल्लेखनीय आहेत.

संशोधन आणि शिक्षण या क्षेत्रांत गणितज्ञ लीलावती, पदार्थविज्ञानात नोबेल पारितोषिक मिळवलेल्या मादाम क्यूरी, भारतीय विज्ञान परिषदेच्या अध्यक्षा डॉक्टर अर्चना शर्मा अशांची नावं आठवतात आणि मग वेगवेगळ्या शैक्षणिक संस्था आणि विभागांची प्रमुख पदं समर्थपणं सांभाळणाऱ्या किती तरी उच्च विद्याविभूषित स्थियाही डोळ्यांपुढे येतात. प्रशासनाची कामंही राणी अहिल्यादेवींपासून इंदिरा गांधींपर्यंत अनेक स्थियांनी अतिशय कार्यक्षमतेन केली आहेत, करत आहेत.

क्रीडा क्षेत्रात, उच्च प्रतीचा समस्या-परिहार आवश्यक असलेल्या बुद्धिबळामध्ये आंतरराष्ट्रीय पातळीवरची बक्षिसं सतत मिळवून आपण पुरुषांच्या पुढं आहेत, हे खाडिलकर भगिनींनी दाखवून दिलं आहे.

अशा निरनिराळ्या कामांमध्ये आवश्यक असणारी बुद्धिमत्ता ही अनेक क्षमतांचं मिश्रण आहे. ती एकच एक अशी क्षमता नाही. नेमकं आकलन, अचूक आणि दीर्घकालीन स्मरण, अमूर्त विचार, तर्क, विश्लेषण, चिकित्सा, निर्णयक्षमता, समस्या-परिहार, संघटना करणं, परिवर्तन करणं, सूचितार्थ शोधणं या बुद्धिमत्तेच्या विशेष क्षमता आहेत. या क्षमतांचा उपयोग आपण अर्थपूर्ण शब्द, वस्तू, प्रसंग, घटना, आकृत्या, चिन्हं यांच्या बाबतीत, तसंच माणसा-माणसांशी व्यवहार करतानाही करतो. बुद्धीच्या या व्यापक स्वरूपामध्ये लिंगभेद आहेत का, याविष्यी मानसशास्त्रात पुष्कळ संशोधन झालं आहे. बुद्धीचे १२० पैलू मोजणारी एक कसोटीमाला महाराष्ट्रातल्या सहा भागांतल्या आठवी ते दहावीच्या पंधरा हजार महानगरी, शहरी आणि ग्रामीण विद्यार्थी-विद्यार्थिनींना दिली होती. या कसोटीमालेवर उल्लेखनीय असे लिंगभेद क्रचितच आढळले. पुण्यातल्या सातवीच्या चारशे पंचवीस मुला-मुलींना दिलेल्या निर्णयक्षमतेच्या चाचणीवरही लिंगभेद दिसला नाही.

मुंबईच्या एका प्रसिद्ध शाळेत सुमारे पन्नास वर्षांमध्ये एकशे तेराजण शालांत परीक्षेच्या गुणवत्ता याद्यांमध्ये चमकले. त्यांपैकी ४९ टके विद्यार्थिनी होत्या. या प्रातिनिधिक पहाणीवरून असं म्हणता येतं की, स्पर्धा परीक्षांमध्ये मुलं आणि मुली बरोबरीनं चमकतात.

मतिमंद आणि कुशाग्र अशी टोकांची बुद्धिमत्ता असलेल्या मुलांचं प्रमाण मुर्लीपेक्षा जास्त असल्याचा एक समज आहे. पण याला शास्त्रशुद्ध आणि एकमुखी असा पुरावा नाही.

बुद्धीच्या लिंगभेदाच्या संशोधनाचं संकलन करताना गिलफोर्ड यांनी म्हटलं आहे की, सर्वसाधारणपणे, लहान वयात मुली, तर तरुण आणि प्रौढ वयात पुरुष वरचढ ठरत असले तरी चाचणीच्या स्वरूपातल्या बदलामुळे याच्या उलटही निष्कर्ष आढळतात. म्हणजे स्त्री-पुरुषांची बुद्धिमत्ता सारखी असते.

सारखी बुद्धिमत्ता असूनही तत्त्वज्ञान, संशोधन आणि प्रशासन अशा उच्च बुद्धिमत्ता आवश्यक असलेल्या कामांमध्ये स्थियांचं प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमी असल्याचं मान्य करावं लागतं. याची कारणं शोधताना एका संशोधनात असं

आढळलं की, बुद्धीला आव्हान असणाऱ्या विषयात मुली मुलांची बरोबरी करणंच टाळतात! पण स्थियांनी आपली स्त्री-भूमिका दुय्यम न मानता, सारख्या बुद्धिमत्तेचा आणि शैक्षणिक संधीचा फायदा घेऊन आत्मसन्मानित आणि आत्मनिर्भर व्हावं आणि पुरुषांबरोबर पूरक असं सहजीवन जगावं, असं म्हणावंसं वाटतं.

भाषाज्ञान

भारतामध्ये स्त्री एकीकडे शिक्षण, साहित्य, राजकारण, खेळ, व्यवसाय अशा विविध क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीन समर्थपणे काम करताना दिसते, तर दुसरीकडे सतीबळी, हुंडाबळी, तलाक, स्त्रीलिंगी गर्भाचा गर्भपात अशा घटनांमध्ये दुय्यम दर्जाची आणि हतबल झालेली दिसते. मग अनेक प्रश्न उभे राहतात - 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती' ही म्हण स्त्री आणि पुरुष यांचा तुलनात्मक अभ्यास करताना खरी ठरते का? त्यांच्यातील मानसिक क्षमता किती भिन्न आहेत? का भिन्न आहेत? याचे कोणकोणते परिणाम होतात?

स्त्री आणि पुरुष यांच्या मानसिक क्षमतांचा तुलनात्मक अभ्यास करताना आधुनिक मानसशास्त्रज्ञांनी सर्वप्रथम भाषाज्ञानाचा विचार केला. भाषाज्ञान म्हणजे ज्ञानेंद्रियांमार्फत मिळालेल्या माहितीचा अर्थ लावण.

अर्थपूर्णतेसाठी आपण शब्द, वाक्य, संवाद, व्याख्यान, लेखन अशा माध्यमांचा उपयोग करतो. तसंच संवादचार्तुर्य, हजरजबाबीपणा, अनेक भाषा शिकण्याची क्षमता, संस्मरणीय वक्तव्य किंवा साहित्यनिर्मिती अशा अनेक निकषांनी भाषाज्ञान आजमावता येतं.

आधुनिक मानसशास्त्रामध्ये थर्स्टन यांनी बुद्धिमत्तेच्या स्वरूपामध्ये भाषाज्ञानाला निश्चित असं स्थान दिलं. त्यानंतर भाषाज्ञान व भाषाविकास यांतील लिंगभेद आजमावण्यासाठी अनेक अभ्यास केले गेले. गुडइनफ यांच्या संशोधनामध्ये सामान्यतः मुली या मुलांपेक्षा लवकर बोलू लागतात, असं आढळून आलं. लहानपणी मुलांच्या तुलनेन मुली जास्त शब्दसंपत्ती वापरतात आणि अधिक परिपक्व वाक्यरचना उपयोगात आणतात, असा निष्कर्ष वेलमन यांच्या अभ्यासातून निघाला. तसंच, वाचन शिकताना मुलांपेक्षा मुली जास्त वेगानं प्रगती करतात, मुलींमध्ये तोतरेपणाचं प्रमाण कमी असतं. शब्दौघ, शुद्धलेखन व व्याकरण यांमध्ये मुली मुलांपेक्षा श्रेष्ठ असतात, असंही आढळून आलं आहे. मात्र भाषिक आकलन व तर्क यांमध्ये लिंगभेद नसल्याचं क्लार्क बेनेट इत्यादींच्या संशोधनात दिसून आलं. एकंदरीत अर्भकावस्थेपासूनच स्थिया पुरुषांपेक्षा जास्त भाषानैपुण्य दाखवतात, असं म्हणता येईल. मुलांपेक्षा मुली शारीरिकदृष्ट्या लवकर परिपक्व होत असल्यामुळेही त्या भाषाज्ञानाच्या बाबतीत वरचढ असतील.

अभिक्षमता

स्थिया सर्वसाधारणपणे प्राथमिक शिक्षिका, दूरभाषिका, परिचारिका, लेखनिका किंवा डॉक्टर होणं अधिक पसंत करतात. अभियांत्रिकी आणि तांत्रिकी क्षेत्रं पुरुषांसाठीच राखून ठेवल्यासारखी दिसतात. यामागे काही मानसशास्त्रीय कारणं आहेत का, हे पाहण्यासाठी अभिक्षमतांतील लिंगभेदाचा विचार करावा लागतो.

विशिष्ट परिस्थितीमध्ये आवश्यक असलेलं विशिष्ट प्रकारांचं कौशल्य शिकण्याची क्षमता म्हणजे अभिक्षमता. गाण्याचे सूर तंतोतंत आणि चटकन् आत्मसात करणाऱ्यांमध्ये संगीतविषयीची अभिक्षमता किंवा संगीतज्ञान हे वरच्या दर्जाचं असतं. गिन्हाईकाला वस्तूच्या खरेदीची गरज, तिची रास्त किंमत आणि अब्बल दर्जा प्रभावीपणं पटवून देऊन ती वस्तू खरेदी करायला लावणं हे तंत्र शिकू शकणाऱ्या विक्रेत्यांमध्ये विक्रय-अभिक्षमता उत्तम असते. अभिक्षमतेच्या या स्वरूपावरूनच लक्षात येतं की जितक्या प्रकारची कामं आहेत, तितक्या प्रकारच्या अभिक्षमता आहेत.

भाषिक अभिक्षमतेच्या बाबतीत स्थिया बाल्यावस्थेपासूनच पुरुषांच्या पुढे असतात. मँकगिनीज् यांच्या मते मुली

स्वरबदलाविषयी जास्त संवेदनाक्षम असल्यामुळे आजूबाजूच्या व्यक्तींच्या बोलण्याला तान्हेपणापासूनच जास्त प्रतिसाद देतात आणि मग परस्परांच्या साद-प्रतिसादामुळे भाषिक अभिक्षमतेत वरचढ होतात.

अंकसमूह, भूमितीतील आकृत्या, शब्द, परिच्छेद किंवा गोष्ट यांची लगेच पुनरुक्ती करण्यात स्थिया वरचा स्तर राखतात. तसंच हातांच्या नाजुक, कुशल, चपळ आणि नेमक्या हातलचाली आवश्यक असलेल्या हस्तकौशल्यांमध्येही स्थिया जास्त नैपुण्य दाखवतात. त्यामुळे विणकाम, भरतकाम, गुंफण, ओवण, टंकलेखन, यंत्राच्या छोट्या भागांची हाताळणी, जुळणी आणि सोलडरिंग ही काम स्थिया चांगल्या प्रकारे करतात. संगीताबाबत प्रशिक्षण नसताना लिंगभेद आढळत नाहीत. मात्र प्रशिक्षणानंतर स्थिया श्रेष्ठ ठरतात. सर्व वयाच्या स्थियांमध्ये उत्तम सूक्ष्म दृष्टी असल्यामुळे लेखनिकी कामातील वेग व अचूकता यांमध्ये त्या प्रभुत्व दाखवतात.

अंकज्ञानाच्या बाबतीत जेव्हा यांत्रिकपणे गणित करण अपेक्षित असतं, तेव्हा लिंगभेद आढळत नाहीत. पण जेव्हा तर्क आणि समस्या-परिहार यांची गरज असते, तेव्हा मुलींपेक्षा मुलं जास्त प्रमाणात यश मिळवतात. यंत्रज्ञान-चाचण्यांवरही मुलांचं पारडं जड असतं. एकंदरीत सर्व प्रकारच्या समस्या-परिहारांमध्ये मुलं वरचढ असल्याचं स्वीनी यांना आढळलं. काही पुराव्यानिशी टेलर यांनी म्हटलं आहे की, समस्येकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगवेगळा असल्यामुळे हा लिंगभेद होतो.

एखादी वस्तु विविध कोनांमधून फिरवल्यावर कशी दिसेल, ते मनःचक्षूंपुढे आणणे, दिशाज्ञान, हालचालींचे संयोजन अशा त्रिमितिज्ञानातील घटकांवर मुलं श्रेष्ठ असतात. हा लिंगभेद चौथ्या वर्षापासून दिसत असल्यामुळे त्याची कारण आनुवंशिक नसावीत. बेरी यांना उत्तर धूवावरील विशिष्ट परिस्थितीत रहाणाच्या स्त्री-पुरुषांच्या त्रिमितिज्ञानामध्ये फरक आढळला नाही. एस्किमो स्त्री-पुरुषांमध्ये त्रिमितिज्ञान समान आढळतं. त्यामुळे भोवतालच्या परिस्थितीच्या गरजा व चातीरीती यांचा त्रिमितिज्ञानाच्या वाढीवर परिणाम होतो, असं दिसतं.

सारांश, भाषा, पाठांतर, हस्तकौशल्य, संगीत, लेखनिकी काम यांमध्ये स्थिया, तर अंकज्ञान, यंत्रज्ञान, त्रिमितिज्ञान यांमध्ये मुलं वरचढ असतात.

ऐकणं, पहाणं, वास घेणं, चव घेणं, अशा इंद्रियगोचर क्षमतांमध्ये लिंगभेद आढळत नाहीत. तसंच, डाव्या उजव्या मेंदूतील रचनेमध्ये लिंगभेदानुसार फरक असल्याचा निश्चित असा पुरावा नाही. त्यामुळे अभिक्षमतांमधील लिंगभेदाच्या आनुवंशिक कारणांविषयी आणखी संशोधन होणं आवश्यक आहे. म्हणून असं म्हणता येतं की, स्त्री आणि पुरुष यांच्या भूमिका, समाजाने त्यांच्याकडून केलेल्या अपेक्षा आणि स्त्री आणि पुरुष यांचा कामाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यांमध्ये सारखेपणा आल्यास स्त्री-अभियंता, स्त्री-तंत्रज्ञ आणि पुरुष-भाषातज्जांचं प्रमाण वाढू शकेल.

प्रतिभा

प्रसिद्ध साहित्यिक महादेवी वर्मा, गायक कुमार गंधर्व, चित्रकार हळदणकर अशा व्यक्तींमध्ये आपापल्या क्षेत्रात काही नवीन निर्माण करण्याची क्षमता आहे. ही क्षमता म्हणजेच प्रतिभा. कोणती निर्मिती नवीन आहे आणि ती किती नवीन आहे, हे स्थळ, काळ आणि व्यक्ती यांच्या संदर्भानुसार ठरतं आणि त्यानुसार प्रतिभेच्या वेगवेगळ्या पातळ्याही मानता येतात.

आगंतुकाला कटवणं, अचानक आलेल्या पाहुण्यांचं स्वागत करणं, कलाटणी देऊन भांडणाचा प्रसंग टाळणं, वस्तूचा खप वाढवणं, वेळ वाचवण्यासाठी कामात काम उरकणं, अशा किती तरी प्रसंगी आपण सतत नवनव्या युक्त्या करतो आणि त्यातून प्रतिभेचा आविष्कार दिसतो. अशा युक्त्या स्त्री आणि पुरुष सारख्याच समर्थपणे

करताना दिसतात.

प्रतिभेच्या रोजच्या जीवनातल्या या आविष्कारांप्रमाणे वरच्या दर्ज्याचे आविष्कारही स्थिया करताना दिसतात. अकराव्या शतकातली पहिली काढंबरीकार मुरासाकी शिकिबु, पर्ल बक, संत मीराबाई, लक्ष्मीबाई टिळक, बहिणाबाई चौधरी यांच्यापासून पद्मजा गोळे, सिंधूताई सपकाळ यांच्यापर्यंतच्या प्रतिभासंपन्न स्थियांनी काढंबरी, काव्य, आत्मचरित्र, नाटक, कीर्तन असे वेगवेगळे साहित्यप्रकार प्रभावीपणे हाताळ्ले आहेत. तसेच पाककलेवर पुस्तक लिहिणाऱ्या लक्ष्मीबाई धुरंधर, प्रयोगशील गायिका किशोरी अमोणकर, संगीतदिग्दर्शिका उषा खन्ना आणि लता मंगेशकर, नर्तिका सितारादेवी, नाट्यदिग्दर्शिका सई परांजपे आणि विजया मेहता, चित्रपट-निर्मात्या सुमित्रा भावे अशी प्रतिभावान स्थियांची किती तरी उदाहरण आहेत.

द्रौपदीनं राजसभेत विचारलेला प्रश्न किंवा सावित्रीनं यमाला मागितलेला वर असे स्थियांच्या व्यवहार-चातुर्याचेही दाखले आहेत. प्रतिभेचा ओघ, विविधता आणि नाविन्य या तीन पैलूंवरील लिंगभेदाविषयीच्या अभ्यासांमध्ये असं आढळलं की, काही वेळा कल्पनांच्या ओघांच्या बाबतीत मुली, तर नाविन्याच्या बाबतीत मुलं सरस आहेत. पण हे लिंगभेद क्वचितच लक्षणीय होते. प्रतिभेच्या भाषिक आणि आकृत्यांच्या चाचण्यांच्या आधारानं केलेल्या संशोधनामध्येही सातत्यानं लिंगभेद आढळले नाहीत. याविषयीच्या संशोधनाचं संकलन करताना, प्रतिभेमध्ये नोंदवण्याजोगे लिंगभेद नसल्याचं रैना यांनी नमूद केलं आहे.

मात्र एका अभ्यासाने असं आढळलं की, पाचव्या इयत्तेमध्ये प्रतिभेतले लिंगभेद उल्लेखनीय असे नसले, तरी नवव्या इयत्तेपर्यंत ते वाढत गेले. वाढत्या वयाबरोबर प्रतिभा-चाचण्यावरील मुलांचं काम मुलींपेक्षा सरस होत गेलं. प्रौढ प्रतिभावंतांच्या लिंगभेदाविषयी संशोधन होणं आवश्यक असलं, तरी वाढत्या वयानुसार प्रतिभावंत पुरुषांचं प्रमाण स्थियांपेक्षा वाढत जातं असं दिसतं.

असं का व्हावं ? खुलं आणि कमी बंधन असलेलं वातावरण, प्रेरणा आणि शिक्षण या गोष्टी प्रतिभेला पोषक आहेत आणि स्थियांच्या भोवती विशिष्ट वागणुकीचं डडपण, चाकोरीबद्ध दिनक्रम, स्वातंत्र्याचा अभाव, एका वेळी अनेक अवधान ठेवण्याची गरज असे अडथळे असतात. त्यामुळे प्रौढपणी प्रतिभाविष्कारामध्ये त्या मागे पडत असाव्यात. हे अडथळे त्यांनी दूर करायला हवेत. कुतूहल, संवेदनक्षमता, विचारांचा मोकळेपण, तन्मयता, निर्भयता या गुणांची जोपासना करायला हवी आणि प्रतिभाविकास करायला हवा.

खरं म्हणजे स्त्री आणि पुरुष यांच्या क्षमतांमधल्या भेदापेक्षा त्यांच्या समन्वयामध्येच प्रतिभेची निरनिराळी रूपं दिसतात. स्त्रीगुण आणि पुरुषगुण यांचा मिलाफ दाखवणाऱ्या अर्धनारी नटेश्वराच्या मूर्तीमधून हाच विचार मांडला आहे.

१.२ ग्रामीण महिलांच्या काही विचार-प्रक्रियांचे मापन

वाच. वनिता पटवर्धन

ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करत असताना भारतासारख्या विकसनशील देशापुढे निरक्षरतेची तीव्र समस्या उभी आहे. १९९१ सालच्या भारतातील जनगणनेच्या अहवालावरून लक्षात येते की, निरक्षरतेचे प्रमाण शंकूच्या आकारामध्ये मांडल्यास ग्रामीण महिला या अगदी तळाशी असतील, आणि त्यांच्या पाठोपाठ शहरी स्थिया आणि

ग्रामीण पुरुष येतील; तर शहरी पुरुष शिखरापाशी असतील. म्हणजे ग्रामीण स्थियांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे. राज्य आणि जिल्हा स्तरावरही असेच चित्र दिसून येते. निरक्षरता दूर करण्यासाठी प्रौढ साक्षरतेचे काम स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये एखाद्या छोट्या झन्यासारखे सुरु झाले आणि आता या कामाला प्रवंड जलौघाचे स्वरूप आलेले आहे. या कामामध्ये शिक्षणशास्त्राबोरच मानसशास्त्राचेही काही योगदान अपेक्षित आहे.

अभ्यासाविषयीचे महत्त्व

निरक्षरतेची समस्या दूर करण्यासाठी मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अनेक अभ्यासविषय मांडता येतील – निरक्षर, तसेच नवसाक्षर यांच्या बौद्धिक क्षमता व विचारप्रक्रियांचे मापन करणे; त्यासाठी प्रमाणित चाचण्या तयार करणे; या क्षमता व प्रक्रिया यांमधील सहसंबंध पहाणे; वाचन, लेखन, स्परण, तर्क, सर्जनशीलता, इ. च्या विकसनासाठी तंत्रे व पद्धतीचे (Stragegy) प्रशिक्षण देणे; बौद्धिक क्षमता व साक्षरता यांचा सहसंबंध पहाणे; इत्यादी. यांपैकी निरक्षरांच्या विचारप्रक्रियांचे मापन करण्याचे काम हे मूलभूत स्वरूपाचे असे म्हणावे लागेल. त्यातूनही ग्रामीण निरक्षर महिला की ज्या संख्येने जास्त आहेत, त्यांच्या बाबतीत असे काम आवश्यकच आहे. निरक्षर असल्या तरी ग्रामीण महिला समर्थपणे विचार करू शकतात; त्या प्रतिभावंत आहेत हे आपल्याला ठाऊक आहे. ग्रामीण भागातील निरक्षर कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांचे मूर्तिमंत उदाहरण आपल्यासमोर आहे. या दृष्टीने, प्रस्तुत अभ्यासामध्ये ग्रामीण निरक्षर महिलांच्या तर्क आणि सर्जनशीलता या प्रक्रियांचे मापन करण्याचे ठरवले आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती

विचार-प्रक्रियांच्या चाचण्यांवर निरक्षरांसाठीचे प्रमाणित गुण उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे ग्रामीण निरक्षर महिलांच्या तर्क आणि सर्जनशीलतेचे मापन करण्यासाठी योग्य अशा चाचण्या, कृती किंवा साधने यांचा शोध घेणे हे पहिले महत्त्वाचे काम या अभ्यासात करावे लागले. माध्यम व प्रश्नाचा प्रकार निश्चित करावा लागला. प्रस्तुत अभ्यास हा मापनाच्या दृष्टिकोनातून (Psychometric approach) केला आहे. निरक्षर महिलांच्या संख्यात्मक गुणांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. तसेच तर्क आणि सर्जनशीलता या विचार-प्रक्रियांचे मापन करण्याची मर्यादा ठेवली आणि त्यासाठी प्रत्येकी एकेक साधन निवडले. तर्क म्हणजे दिलेल्या माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढणे आणि सर्जनशीलता म्हणजे दिलेल्या माहितीच्या आधारे अनेक विविध व नाविन्यपूर्ण कल्पना सुचणे होय.

साधनांची निवड

साधनांची निवड करताना मानसतज्ज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ते आणि अध्यापक यांचे वेळोवेळी मार्गदर्शन घेतले. नेहमी वापरल्या जाणाऱ्या अनेक प्रमाणित चाचण्यांची अनेक महिलांवर चाचणी केली. आलेल्या निष्कर्षांच्या आधारे दोन कृतींची निवड केली. तर्क आजमावण्यासाठी ‘यक्षप्रश्न’ आणि सर्जनशीलता आजमावण्यासाठी ‘गोल गोष्टी’ या कृतींची निवड केली. प्रस्तुत नमुन्याला अनुकूल होण्यासाठी त्यामध्ये आवश्यक त्या सुधारणा केल्या. त्यासाठीची कालमर्यादा, साधने देण्याच्या पद्धती अशा गोष्टी निश्चित करण्यासाठी चाचण्यांचा उपयोग झाला. साक्षरतेचा स्तर आजमावण्यासाठीही चाचणी केली. कारण काही महिला काही वर्षे शाळेत गेलेल्या असतात आणि त्या साक्षर आहेत किंवा नाही याविषयी शंका असते. वैयक्तिक माहिती-पत्रकाद्वारे महिलांची सर्व वैयक्तिक माहिती (उदा. नाव, वय, पत्ता, उत्पन्न, शेती, गुरे, कुटुंबातील व्यक्ती इ.) मिळू शकली. त्यावरून त्यांचा आर्थिक स्तर निश्चित करता आला.

साधनांचे वर्णन

‘यक्षप्रश्न’ आणि ‘गोल गोष्टी’ या कृतींचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे.

यक्षप्रश्न या कृतीमध्ये प्रयुक्ताने, ‘हो’ किंवा ‘नाही’ यांपैकी एक उत्तर येऊ शकेल असे प्रश्न परीक्षकाला विचारत-विचारत परीक्षकाने पूर्वीच योजलेला खाण्याचा किंवा पिण्याचा पदार्थ ओळखायचा. असे कमीतकमी प्रश्न विचारणे अपेक्षित असते. या कृतीमध्ये नमुन्याचा एक व चाचणीचे तीन पदार्थ आहेत. विचारलेल्या प्रश्नांची संख्या ही या चाचणीवरील गुण होते. या कृतीमध्ये प्रश्नसंख्या व तर्क यांच्यात व्यस्त (इनव्हर्स) संबंध आहे. म्हणजे या कृतीवरील कमी गुण हे चांगला तर्क दर्शवितात. या कृतीसाठी कालमर्यादा निश्चित केली नाही.

गोल गोष्टी ही कृती द टोरान्स्स टेस्ट ऑफ क्रिएटिव थिंकिंग (टी.टी.सी.टी.) फिगरल, फॉर्म ए (१९७४) मधील तिसऱ्या कृतीवर आधारलेली आहे. टी.टी.सी.टी.मधील कृतीमध्ये कागदावर बरीच वर्तुळे दिलेली असतात आणि परीक्षार्थीने त्यामध्ये व त्याबाबेहे रेषा, टिंबे इत्यार्दीची भर घालून अनेक, विविध वस्तूंची चित्रे काढायची असतात. या कृतीच्या चाचणीच्या निष्कर्षावरून असे लक्षात आले की पेपर-पेन्सिल हा चाचणी प्रकार प्रस्तुत नमुन्यासाठी योग्य नाही. कागद योग्य पद्धतीने हाताळणे, त्यावर काही रेखाटणे हे त्यांना अवघड वाटले. तसेच त्यांनी काढलेले चित्रे समजावून घेऊन त्यांचे गुणांकन करणेही कठीण गेले. कागदावर दिलेली वर्तुळे ही प्रमुख भाग समजून वस्तूंची चित्रे काढणे त्यांना जमले नाही. त्यामुळे टी.टी.सी.टी. मधील कृतीमध्ये बदल केला. गोल वस्तूंची सुचतील तेवढी विविध आणि नाविन्यपूर्ण नावे सांगण्याची ‘गोल गोष्टी’ ही कृती तयार केली. ही मुक्त उत्तर - प्रश्नाची कृती आहे. या कृतीसाठी १० मि. वेळ ठरविला.

या कृतीच्या गुणांकनांसाठी टी.टी.सी.टी.ची मार्गदर्शिका ही आधारभूत मानली. प्रत्येक उत्तराचे ओघ, विविधता व नावीन्य या सर्जनशीलतेच्या तीन घटकांसाठी गुणांकन करणे शक्य आहे.

साक्षरता चाचणीमध्ये मराठीतील १०० शब्दांचा एक सोपा उतारा (विकास, १९९०) आणि त्यावरील पाच प्रश्नांचा समावेश होता. महिलांनी उताऱ्याचे प्रकट किंवा मनात वाचन करायचे आणि त्यावरील प्रश्नांची उत्तरे लेखी किंवा तोंडी द्यायची. प्रत्येक प्रश्नाच्या योग्य उत्तराला एक गुण अशा प्रकारे महिलेला जर एकूण दोन गुण मिळाले तर ती साक्षर अथवा निरक्षर आहे असे गृहीत धरले. प्रश्नांची उत्तरे उतारा पाहून देणे अपेक्षित होते.

नमुना

या अभ्यासासाठी अनुवर्ती नमुनाचयन (सक्सेसिव्ह रॅंडम सॅम्पलिंग) पद्धतीने नमुन्याची निवड केली. महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील भोर, हवेली आणि वेल्हे या तालुक्यांतील महिलांमधून नमुन्याची निवड करताना प्रथम या पद्धतीने खेडी व नंतर महिलांची निवड केली. एकूण ११२ निरक्षर महिला निवडल्या. त्या २० ते ३५ वर्षे वयोगटातील, तसेच कनिष्ठ (७६) व मध्यम (३६) आर्थिक स्तरातील होत्या.

प्रदत्त संकलन व विश्लेषण

प्रदत्त संकलनासाठी नियोजित खेड्यांना भेट दिली. वीरवाडी (भोर तालुका) येथील सर्व महिला साक्षर असल्यामुळे दुसरे खेडे निवडावे तागले. खेड्यांमधील राहणीमान, निरक्षर महिलांची संख्या, त्यांची त्या कामात सहभाग घेण्याची तयारी, तेथील शेतीसंबंधित कामाचे दिवस व वेळा, उत्सवाचे दिवस, इत्यार्दीविषयी सर्वसाधारण माहिती तेथील सामाजिक कार्यकर्ते, सरपंच, अध्यापक व गृहिणी यांच्याकडून घेतली. त्यानुसार प्रदत्त संकलनाचा आराखडा तयार केला. उत्तरे सांगताना महिलांनी घेतलेल्या सहभागानुसार त्यांची जास्त, मध्यम व कमी प्रतिसाद देणाऱ्या अशी वर्गवारी केली. महिलांनी दोन्ही कृती एकाच दिवशी केल्या. एकूण चार महिन्यांच्या कालावधीमध्ये प्रदत्त संकलनाचे काम केले. एकेकटी महिला प्रतिसाद देण्यास संकोच करत असल्यामुळे ५-७ जर्णीच्या १८ गटांमध्ये काम केले. योग्य पद्धतीने संवाद साधणे, सर्व गटांना कृतींच्या सूचना सारख्याच पद्धतीने देणे, जशी सांगितली

तशीच उत्तरे नोंदवणे, वेळेची अचूक नोंद करणे, तसेच शांत व पुरेसा प्रकाश असलेल्या ठिकाणी हे काम करणे, इत्यादीमुळे प्रदत्त संकलन हे शास्त्रीय पद्धतीने झाले, असे म्हणता येईल. गुणांचे वितरण करताना प्रत्येक गटाला तर्क या विचार प्रक्रियेचा एक गुण मिळाला. सर्जनशीलतेसाठी ओघ, विविधता व नाविन्य तसेच या तिन्हीची बेरीज करून एकत्रित असे चार गुण मिळाले.

तक्ता क्र. १ मध्ये दिलेल्या वर्णनात्मक संख्याशास्त्रीय मूल्यांमुळे या नमुन्याच्या कामावर अधिक प्रकाश पडतो. या तक्त्यांमध्ये प्रस्तुत अभ्यासातील तर्क आणि सर्जनशीलता (एकूण) आजमावण्याच्या कृतीवरील मध्यमाने, मध्यमा, विस्तारकक्षा (रेंज) आणि प्रमाण-विचलने ही मूल्ये दिलेली आहेत.

तक्ता क्र. १ ग्रामीण निरक्षण महिलांच्या तर्क आणि सर्जनशीलता (एकूण) यांवरील मूल्ये (संख्या - ११२, गट - १८)

विचारप्रक्रिया	मध्यमान	मध्यमा	विस्तारकक्षा	प्रमाण विचलन
तर्क	२९.५६	२९.५०	४३	१०.३०
सर्जनशीलता	१४४.१७	१४४.५०	१४९	४१.०९

तर्क आजमावण्याच्या ‘यक्षप्रश्न’ या कृतीमध्ये एकूण तीन प्रश्न आहेत. म्हणजेच मनात धरलेले तीन खाण्याचे किंवा पिण्याचे पदार्थ एकामागोमाग एक, परीक्षकाला ‘हो’ किंवा ‘नाही’ उत्तरे येतील असे प्रश्न विचारत ओळखायचे आहेत. कमीत-कमी प्रश्न विचारण्यासाठी तर्क करावा लागतो. त्याचे टप्पे पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

- योग्य त्या पदार्थाचा अंदाज बांधत जाणे.
- त्या अंदाजांना पुष्टी देणाऱ्या आणि न देणाऱ्या अशा परीक्षकाकडून मिळालेल्या माहितीची नोंद करणे.
- त्यानुसार अंदाज बदलणे किंवा कायम ठेवणे.
- प्रश्नांची पुनरुक्ती किंवा असंबद्धता टाळणे.

अशा प्रकारे, अंदाज बांधत त्याची योग्यायोग्यता पडताळून पहात पदार्थ ओळखावा लागतो. एकूण तीन पदार्थ ओळखण्यासाठी या महिलांना २९.५६ मध्यमान मिळाले. सर्वसाधारणपणे प्रत्येक पदार्थ ओळखण्यास १० प्रश्नांची गरज भासली असे मानल्यास या महिलांचे काम समाधानकारक आहे असे म्हणता येईल. बुद्धिमान मुलामुर्लींच्या पाचवी-सहावीच्या वर्गामध्येही अशाच प्रकारचे काम होते, हे इथे नमूद करावेसे वाटते. मात्र या मुलामुर्लींना केवळ खाद्य किंवा पेय पदार्थ ओळखण्यास न देता कोणत्याही वस्तू योजलेल्या होत्या. प्रस्तुत अभ्यासातील महिलांच्याबाबत पहिल्या पदार्थांपेक्षा तिसरा पदार्थ ओळखण्यास सातत्याने कमी प्रश्नांची गरज भासली. मात्र आता पदार्थांनुसार प्रश्नांच्या संख्येचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण केलेले नाही. तरीही असे म्हणता येईल की कृती सोडवत असताना या महिलांची प्रगती झाली. विस्तारकक्षा आणि प्रमाण-विचलन या मूल्यांवरून हे वितरण काहीसे विखुरलेले असल्याचे लक्षात येते. हा परिणाम एका गटामुळे झाला आहे.

सर्जनशीलता आजमावण्याच्या ‘गोल गोष्टी’ या कृतीवरील या महिलांच्या मध्यमान व मध्यमा मूल्यांवरून (अनुक्रमे १४७.१७ आणि १४४.५०) त्यांचे काम समाधानकारक आहे असे म्हणता येईल. ओघ या घटकासाठी सरासरी ६५.३९ गुण मिळाले. म्हणजे १० मिनिटांत या महिलांना सुमारे ६५ गोल गोष्टींची नावे सांगता आली. विविधता घटकावर ९.५ सरासरी गुण मिळाले. याचा अर्थ ही नावे मिळणारे विविध गट सुमारे ९ होते. तसेच नावीन्य घटकावर ७०.९४ सरासरी गुण मिळाले. ओघ घटकावरील कामाशी तुलना करता हे गुण समाधानकारक आहेत.

असे म्हणता येईल. कारण सर्वसाधारणपणे ओघ या घटकांपेक्षा नावीन्य घटकावरील गुण जास्त असतात. प्रत्येक गटामध्ये कमी, मध्यम व जास्त प्रतिसाद देणाऱ्या महिला होत्या. त्यामुळे एकूण उत्तरांच्या संख्येवर परिणाम झाला असण्याची शक्यता आहे. परंतु या अभ्यासात व्यक्ती-व्यक्तींची किंवा गटा-गटांचीही तुलना केलेली नाही. गटातील कमी-अधिक प्रतिसाद गृहीत धरून फलिते मांडलेली आहेत.

कृतींची योग्यता

प्रस्तुत अभ्यासातील ‘यक्षप्रश्न’ आणि ‘गोल गोष्टी’ निरक्षर महिलांना समजल्या, त्या आधारे उत्तरे देता आली, आणि उत्तरांचा स्तरही समाधानकारक होता. मात्र सर्व महिलांचा प्रतिसाद सारखा नव्हता. काही महिला भरभर, विनासंकोच आणि आत्मविश्वासाने बोलत होत्या, तर काही जणी उशिराने, संकोचून बोलत होत्या. ‘यक्षप्रश्न’ कृतीतील तीन प्रश्नांना मिळालेल्या उत्तरांचे तुलनात्मक विश्लेषण केल्यास या प्रश्नांविषयी अधिक माहिती मिळू शकेल. एकंदरीत, ही दोन्ही साधने निरक्षर महिलांसाठी यथायोग्य ठरली, असे म्हणता येईल.

तर्क आणि सर्जनशीलता आजमावण्यासाठी निरक्षर महिलांना अन्य प्रकारची साधनेही देऊन पहायला हवीत असे वाटते. उदाहरणार्थ, वस्तू, ठोकळे किंवा चित्रे यांआधारे चाचण्या किंवा कृती दिल्यास त्या वैयक्तिकरीत्या देता येतील आणि त्यामुळे वैयक्तिक कामाविषयी नोंदी करता येतील.

तर्क आणि सर्जनशीलता या विचारप्रक्रियांमधील सहसंबंध

तक्ता क्र. २ मध्ये तर्कावरील एक गुण आणि सर्जनशीलतेवरील एकूण, ओघ विविधता आणि नाविन्य असे चार गुण यांमधील सहसंबंध नोंदवलेले आहेत.

तक्ता क्र. २ : तर्क आणि सर्जनशीलता यांमधील सहसंबंध (संख्या = ११२, गट = १८)

	तर्क		सर्जनशीलता		
	तर्क	एकूण	ओघ	विविधता	नाविन्य
सर्जनशीलता	तर्क	--	-०.२३	-०.१६	-०.१३
	एकूण	--		०.८६**	०.५६*
	ओघ	--		--	०.६८**
	विविधता	--		--	०.४६**
	नाविन्य	--		--	--

*.०५ आणि **.०१ स्तरांवर महत्वाचे.

तर्क आणि सर्जनशीलता यांमधील चारही सहसंबंध हे क्रूण आणि कमी महत्वाचे आहेत. तर्क चाचणीवरील कमी गुण हे चांगला तर्क दर्शवितात. तर्क चाचणीवरील गुण व तर्क यांमध्ये व्यस्त संबंध आहे. त्यामुळे तर्क आणि सर्जनशीलता यांतील क्रूण सहसंबंध हे वस्तुतः धन सहसंबंध दर्शवतात. सर्जनशीलतेवरील चारही गुण एकाच कृतीवरील उत्तरांवर आधारित असल्यामुळे आणि हे गुण एकाच प्रक्रियेचे घटक असल्यामुळे त्यामध्ये उच्च आणि महत्वाचे सहसंबंध असणे अपेक्षित होते. तसे ते आलेले दिसतात. या एकूण सहसंबंधापैकी चार ०.०१ स्तरावर, तर दोन ०.०५ स्तरांवर महत्वाचे आहेत.

निष्कर्ष

या अभ्यासाच्या आधारे पुढील निष्कर्ष मांडता येतील. हे निष्कर्ष स्पष्ट केलेल्या व्याप्तीच्या संदर्भात आहेत –

– ग्रामीण निरक्षर महिलांच्या तर्क आणि सर्जनशीलता या विचार प्रक्रियांचे मापन करता आले.

– या दोन विचार प्रक्रियांमधील सहसंबंध धन आणि कमी महत्वाचे होते.

- सर्जनशीलतेवरील एकूण, ओघ, विविधता आणि नाविन्य यांमधील सहसंबंध धन आणि महत्वाचे होते.

पुढील दिशा

- निरक्षरांच्या शहरी, पुरुष, किशोरवयीन अशा विविध गटांसाठीही अशा स्वरूपाचा अभ्यास व्हावा.
- निरक्षरांच्या निर्णयक्षमता, समस्या परिहार, संबोध निर्मिती या अन्य विचार प्रक्रियांविषयी अभ्यास व्हावा.
- प्रौढ साक्षरता कार्यक्रमाला पूरक असे विचार प्रक्रियांचे प्रशिक्षण देण्यासाठी प्रयोग करावे.
- अशा प्रकारच्या अभ्यासांतील निष्कर्षांच्या आधारे, सध्या मुर्लींना मिळत असलेल्या शिक्षणाचा अभ्यासक्रम, प्रौढ साक्षरतेचा अभ्यासक्रम, इत्यादींची पाहणी करावी.

१.३ प्रज्ञावंत मुले व मुली यांच्या बुद्धिमत्तेमधील भेद

वाच. सुजला वाटवे, वाच. सुचरिता गढे
ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे.

मुलं आणि मुली यांच्यातील अनेक घटकांमधील भेदांवर आजपर्यंत बरेच संशोधन झाले आहे. पण निष्कर्ष फारसे हाती आलेले नाहीत. टर्मन आणि ओडेन (१९४७, १९५९) यांच्या या विषयावरील अभ्यासातील निरीक्षणांद्वारे असे लक्षात आले की, हे भेद वांशिक किंवा शारीरिक फरकामुळे आहेत अथवा संस्कृतीमुळे आहेत हा नेहमीच वादाचा मुद्दा राहिला आहे. विशेष बुद्धिमत्ता असलेल्यांमध्ये इयतांनुसार बुद्धिमत्तेचा विकास कसा होतो, हे अभ्यासणे नेहमीच कुतुहलाचा विषय ठरला आहे.

उद्देश

प्रज्ञावंत मुलांच्या विशेष शाळेतील पाचवी ते दहावीच्या मुले आणि मुलींमधील बुद्धिमत्तेच्या घटकांमधील फरक तपासणे.

गृहीतक

विशेष गुणवत्ता असलेल्या मुलांच्या शाळेत शिकणारी मुले आणि मुलींमध्ये बुद्धिमत्तेच्या घटकांमधील फरक लक्षणीय नसतात.

नमुना

जे विद्यार्थी १९९१ – १९९७ या कालावधीत इ. पाचवी, आठवी व दहावीमध्ये प्रज्ञावंत मुलांच्या शाळेत शिकत होते, त्यांचा या चाचणीत समावेश आहे. घेतलेल्या चाचणीला बसलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या पुढे दिली आहे. (इ. पाचवी – १९९१ ते ९२, इ. आठवी १९९४-९५, इ. दहावी – १९९६-९७)

इयत्ता

विद्यार्थी	इ. पाचवी	इ. आठवी	इ. दहावी
मुले	४०	३९	२५
मुली	३७	३२	२९
एकूण	७७	७१	५४

साधने

गिलफोर्ड यांच्या बुद्धिमापन चाचण्यावर आधारित ३१ चाचण्यांचा संच (खिरे, १९८६) वापरला. त्यामध्ये पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव होता – आकलन, स्मरणशक्ती, एकदिशा निर्मिती, भिन्नदिशा निर्मिती, मूल्यमापन, आकृतीरूप, सांकेतिक, भाषिक व वर्तनविषयक प्रज्ञा मोजणाऱ्या प्रमाणित कसोट्या.

माहिती संकलन

प्रमाणित पद्धतीने या चाचण्या गटांना देऊन माहिती संकलित केली.

माहितीचे विश्लेषण

विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या प्रत्युत्तरांचे गुणांकन सूचीच्या सहाय्याने नोंदवले. हे गुण सर्वसाधारण बेल आकाराच्या ब्रकात बसत नसल्याने माहितीचे विश्लेषण करताना बुद्धिमत्तेच्या प्रत्येक घटकावर Man-Whitney's U test वापरून गटांमधील लक्षणीय फरक अभ्यासण्यात आले. काही घटकांचे त्या-त्या आयामांप्रमाणे, जसे, आकलन, स्मरणशक्ती, एकदिशा निर्मिती, भिन्नदिशा निर्मिती, मूल्यमापन यांची स्वतंत्रपणेही तुलना केली होती आणि आशयानुसार आकृतीरूप, सांकेतिक, भाषिक व वर्तनविषयक घटकांचे एकत्रीकरण करूनही त्यांची तुलना केली होती.

निरीक्षण

इयत्ता पाचवीच्या मुलामुलींमध्ये आकलन, या प्रकारातील तीन घटकात जसे, आकृतीरूप परिवर्तनविषयक आकलन (Figural Transformations - CFT), संकेतरूप प्रणालीविषयक आकलन (Symbolic Systems-CSS), भाषारूप परिवर्तनविषयक आकलन (Semantic Transformations - CMT) यांमध्ये लक्षणीय फरक आढळून आला.

तसेच, आकृतीरूप प्रणालीविषयक भिन्नदिशा प्रज्ञा (Figural - DFS), संकेतरूप प्रणालीविषयक भिन्नदिशा प्रज्ञा (Symbolic - DSS), भाषारूप प्रणालीविषयक भिन्नदिशा प्रज्ञा (Semantic Systems - DMS), संकेतरूप प्रणालीविषयक एकदिशा प्रज्ञा (Convergent Production of Symbolic Systems - NSS), आकृतीरूप परिवर्तनविषयक एकदिशा प्रज्ञा (Figural Transformations - NFT), या भिन्न निर्मिती प्रकारातही लक्षणीय फरक समोर आले. आकृतीरूप प्रणालीविषयक मूल्यमापन प्रज्ञा (Evaluation of Figural - EFS) आणि संकेतरूप प्रणालीविषयक मूल्यमापन प्रज्ञा (Symbolic Systems - ESS) यामध्येही खूप फरक आढळले.

आकृतीरूप परिवर्तनविषयक आकलन (Figural Transformations - CFT), संकेतरूप प्रणालीविषयक आकलन (Symbolic Systems - CSS), संकेतरूप प्रणालीविषयक भिन्नदिशा प्रज्ञा (Symbolic - DSS), आकृतीरूप परिवर्तनविषयक एकदिशा प्रज्ञा (Figural Transformations - NFT), संकेतरूप प्रणालीविषयक एकदिशा प्रज्ञा (Convergent Production of Symbolic Systems - NSS), आकृतीरूप प्रणालीविषयक मूल्यमापन प्रज्ञा (Evaluation of Figural - EFS) आणि संकेतरूप प्रणालीविषयक मूल्यमापन प्रज्ञा (Symbolic Systems - ESS) मध्ये मुलांनी मुलींपेक्षा अधिक गुण मिळविले तर भाषारूप परिवर्तनविषयक आकलन (Semantic Transformations - CMT), आकृतीरूप प्रणालीविषयक भिन्नदिशा प्रज्ञा (Figural - DFS) आणि भाषारूप प्रणालीविषयक भिन्नदिशा प्रज्ञा (Semantic Systems - DMS), वर मुलांनी मुलींपेक्षा अधिक गुण मिळवले. एकूण संकेतरूप प्रणाली या पैलूवर मुले मुलींपेक्षा वरचढ होती तर बहुपर्यायी विचार आणि भाषिक आशय यांमध्ये मुली मुलांपेक्षा सरस ठरल्या.

इयत्ता ८ वी मध्ये आकलन आणि सांकेतिक परिवर्तन यात मुले तर बहुपर्यायी विचार आणि सांकेतिक प्रणालीच्या बाबतीत मुली सरस ठरल्या. इयत्ता १० वी मध्ये भाषारूप परिवर्तनविषयक आकलन (Semantic Transformations

- CMT) मध्ये मुले तर संकेतरूप प्रणालीविषयक स्मरणशक्ती (Memory of symbolic systems - MSS) मध्ये मुली सरस ठरल्या.

विशेष बुद्धिमत्ता असलेल्या मुलामुलींमध्ये बुद्धिमत्तेच्या घटकांमध्ये वेगळेपण होते. पाचवीमध्ये आढळून आलेले फरक इ. १० वी मध्ये तेवढे महत्त्वपूर्ण राहिले नाहीत.

निष्कर्ष

प्रजावंत मुलामुलींच्या शाळेत राबवलेल्या विशेष अभ्यासक्रमाचा फायदा मुलांपेक्षा मुलींनी अधिक करून घेतला. **मर्यादा**

तुलना करण्यासाठी दुसरा गट उपलब्ध नसल्याने मुले व मुली यांची बुद्धिमत्ता यांच्यातील फरक मिटविण्यात शाळेचे संपन्न वातावरण कारणीभूत ठरले, हे सांगता आले नाही.

पूर्व प्रसिद्धी – (इंडियन सायन्स कॉर्पोरेशन, पुणे १९८८ येथे सादर)

१.४ सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागास असलेल्या किशोरवयीन मुलींची बुद्धिमत्ता व सामाजिक जाणीव यांतील परस्परसंबंध

वाच. अनंथ लवळेकर
ज्ञान प्रबोधिनी जू इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

व्यक्तीचे सर्वांगीण विकसन हे शिक्षणाचे प्रधान उद्दिष्ट आहे. स्व-समायोजन व समाजात योग्य स्थान प्राप्त होणे या दोहोंसाठी बौद्धिक, भावनिक व वर्तनात्मक अशा तीनही अंगांनी व्यक्तीचा विकास व्हायला हवा. बरेचदा व्यक्तिविकासाची मांडणी ही व्यक्तीच्या लौकिक आयुष्यातील संपादनाशी किंवा समायोजनाशी जोडली जाते. परंतु व्यक्ती व समाज यांचे परस्परावलंबित्व फारसे विचारात घेतले जात नाही. तसेच शिक्षणात पुष्कळसा भर हा बौद्धिक संपादनावरच दिलेला असल्याने भावनाकोषाचे संवर्धन दुर्लक्षिले जाते. सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया ही भावनिक विकासाशी अधिक संलग्न असल्याने समाजाविषयीची विचारप्रक्रिया ही भावनिक पातळीवरूनही होत असते. वाढत्या वयाबरोबर मुलांचे सामाजिक वर्तुळही प्रसरण पावत जाते आणि मी माझे नातेवाईक – माझे शेजारी-माझा सामाजिक गट – माझा विशाल समाज इथर्पर्यंतही ते वाढत जाऊ शकते. म्हणूनच मुलांना समाजातील घडामोडी, समाजाचे स्वरूप, इत्यादी गोष्टीबद्दल जाणीव असणे त्यांच्या व समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

या दृष्टीने ‘सामाजिक जाणीव’ ह्या शब्दाची व्याख्या करताना व्यक्तिमत्त्वाच्या बौद्धिक, भावनिक आणि वर्तनात्मक अशा तीनही पैलूंचा विचार करावा लागतो.

थोडक्यात सामाजिक जाणीव म्हणजे –

- १) ज्ञान – समाजातील घटनांबद्दल माहिती असणे – त्या घटनांचे आणि आपले नाते आहे याचे ज्ञान असणे.
- २) अभिवृत्ती – आपला दृष्टिकोन यथार्थपणे इतरांपर्यंत पोचवता येणे. (Attitude building-propagation)
- ३) समानुभूती – इतर व्यक्ती/व्यक्तिसमूहाच्या भावनांची त्यांच्या दृष्टिकोनातून अनुभूती घेता येणे. (Empathy)
- ४) कृती प्रेरणा – अशा व्यक्ती/समूहांसाठी काही चांगली, विधायक कृती करण्याची प्रेरणा किंवा तळमळ मनात असणे.

५) स्वयंस्फूर्त सहभाग – या तळमळीचे रुपांतर म्हणून समस्या-समाधानासाठी आखलेल्या उपक्रमांत, प्रयत्नांत स्वेच्छेने स्वयंस्फूर्तीने सहभागी होण्याची वृत्ती जोपासणे.

या पाचही वर्तुळांना सामाकून घेणारं वर्तुळ म्हणजे सामाजिक जाणीव.

आल्फेड अँडलर या विख्यात मानसशास्त्रज्ञाच्या मते प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात एक सुप्र पण क्षीण अशी सामाजिक भावना असते. या भावनेच्या प्रभावामुळे काही वेळा माणसे समाजहितासाठी स्वार्थाला बाजूला ठेवतात. अँडलरच्या मते ही सामाजिक तळमळ आपोआप विकास पावत नाही, तर प्रयत्नपूर्वक तिची जोपासना करावी लागते. पियाजे या मानसशास्त्रज्ञाने बुद्धिविकासाचे जे प्रारूप मांडले, त्यानुसार साधारणपणे पूर्वपौगंडावस्थेच्या काळात मुलांची बुद्धी वेगाने विकास पावते व अनेक प्रकारची गुंतागुंतीची, उच्चविचार कौशल्ये वापरायला मुरुवात होत असते. या वेळी मुले आपापल्या छोट्या-छोट्या कोशातून बाहेर पडून समाजाकडे कुतुहलाने, जिज्ञासेने पहात असतात. याच वेळी समाजाकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन कसा आहे, सामाजिक समस्यांविषयी तो किती सजग आहेत हे जाणून घेतले तर ही क्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करता येऊ शकतात.

बुद्धिमत्ता हा व्यक्तीच्या एकूण वर्तनावर, संपादनावर परिणाम करणारा एक महत्वाचा घटक आहे. बुद्धिमान मुलांची ग्रहणक्षमता आणि विश्लेषणक्षमता सर्वसामान्य बुद्धीच्या मुलांपेक्षा अधिक तीव्र असते असे आपण मानतो. सामाजिक जाणीव बुद्धिमत्तेशी कशा प्रकारे संबंधित आहे? बुद्धिमान मुले सामाजिक समस्यांबद्दल अधिक सजग असतात की बुद्धीने सर्वसामान्य संबोधिल्या जाणाऱ्या मुलांमध्येही ही तितकीच तीव्र जाणीव असू शकते? अशा प्रश्नांच्या समाधानासाठी प्रस्तुत अभ्यास केला.

व्याप्ती

सामाजिक जाणीव ही खूप व्यापक संकल्पना आहे. सामाजिक जाणीवेचे सर्वकष मापन शक्य नसल्याने व तशी मूल्यमापनतंत्रे वा चाचण्याही उपलब्ध नसल्याने ‘सामाजिक समस्या’ प्रमुख विषय ठरवून त्यासंदर्भातील जाणीव अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

अभ्यासपद्धती

सर्वेक्षण तंत्राचा वापर करून पुणे येथील शिवाजी मराठा सोसायटीचे जिजामाता विद्यालय आणि सेवासदन सोसायटीची सुंदरबाई गाठी प्रशाला येथील इयत्ता ११ वीच्या एकूण १४१ विद्यार्थींची यातील सहभागासाठी निवड केली.

साधने

एकूण विद्यार्थींपैकी बुद्धिमान व सर्वसामान्यांपेक्षा थोडी कमी क्षमता असणाऱ्या मुलांची पुढील विश्लेषणासाठी निवड करण्याकरता खालील चाचण्या वापरल्या.

अ) प्रज्ञामान कसोटीमाला (१९८०)

1) Cognition of figural systems

2) Cognition of figural relations

या दोन्हीही चाचण्या ज्ञान प्रबोधिनी प्रज्ञा मानस संशोधिकेने J.P.Guilford यांनी मांडलेल्या बुद्धीच्या स्वरूपासंदर्भात केलेल्या संशोधनाचा व त्याच्या उपयोजनाचा एक भाग म्हणून केलेल्या आहेत. त्यांचे प्रमाणीकरण केलेले असून वेगवेगळ्या उद्दिष्टांसाठी, निवडीसाठी त्या वापरल्या जातात. दोन्ही चाचण्यांमध्ये प्रत्येकी दहा प्रश्न सोडवण्यास प्रत्येकी ६ मिनिटे वेळ दिलेला आहे.

ब) विचारणती कसोटी -

सामाजिक जाणीवेचे मूल्यमापन करण्यासाठी ही एक वाक्यपूर्ती कसोटी अभ्यासकाने तयार केलेली आहे. एकूण २५ अपूर्ण वाक्यांच्या या कसोटीद्वारा प्रक्षेपण तंत्राचा वापर करून मुलांच्या मनातील सामाजिक समस्या, तदनुषंगिक विचारांचे मापन केले जाते. या कसोटीची आंतरगुणक विश्वासार्हता (inter-rater) ०.९८ आहे.

प्रदत्त संकलन

या अभ्यासासाठीचे प्रदत्त संकलन एका आठवड्याच्या अंतराने जिजामाता विद्यालय व सुंदराबाई राठी प्रशाला येथे केले गेले. एकूण १४१ मुलींना तज्ज्ञ मानसज्जांनी दोन सर्वांमध्ये या सर्व चाचण्या दिल्या.

प्रज्ञामान कसोटीमालेतील चाचण्यांच्या विश्लेषण आधारावर सर्वसामान्यापेक्षा थोडी जास्त (ज्यांचा शततक्रम ७५ पेक्षा अधिक आहे असे विद्यार्थी, PR > 75) व थोडी कमी (ज्यांचा शततक्रम २५ पेक्षा कमी आहे असे विद्यार्थी, PR < 25) बौद्धिक क्षमता असलेल्या विद्यार्थिनीची पुढील विश्लेषणासाठी निवड करण्यात आली. वाक्यपूर्ती कसोटीच्या प्रतिक्रियांचे विश्लेषण करण्यासाठी विविध मानसज्जांनी एकत्र चर्चा केली. पूर्वी केलेल्या अशाच एका इयत्ता ८ वीच्या गटाच्या अभ्यासामध्ये प्रतिक्रियांचे तीन गट दिसून आले होते. - सामाजिक जाणीवेशी संलग्न - बौद्धिक प्रतिक्रिया (SACR), प्रेरणात्मक प्रतिक्रिया (SAMR) व पूर्णतः असंबंधित प्रतिक्रिया (OR), मात्र या वेळी इयत्ता ११ वीच्या मुलींच्या प्रतिक्रियांचे विश्लेषण करताना खूपच वैविध्य दिसून आले. काही नवीन आयाम (Dimensions) दिसून आले. त्या आधारे चर्चा करून एकूण दहा गटांमध्ये या प्रतिक्रियांची वर्गवारी करण्यात आली.

१) निव्वळ बौद्धिक (CR) २) निव्वळ भावनिक (ER) ३) निव्वळ प्रेरणात्मक (MR) ४) निव्वळ आशावादी (WR)
५) सामाजिक जाणीवेशी संबंधितच बौद्धिक (SACR) ६) सामाजिक जाणीवेशी संबंधित भावनिक (SAER) ७)
सामाजिक जाणीवेशी संबंधित प्रेरणात्मक (SAMR) ८) सामाजिक जाणीवेशी संबंधित आशावादी (SAWR) ९)
केवळ संपादन प्रेरणा दर्शवणाऱ्या (ACHR) १०) पूर्णतः असंबंधित (OR)

बुद्धिमान व थोडी कमी बौद्धिक क्षमता असलेल्या मुली अशा दोन्ही गटांमधील सर्व मुलींची त्या-त्या प्रतिक्रिया प्रकारातील एकत्रित प्रतिक्रिया संख्या स्वतंत्रपणे काढून त्याचे प्रतिशत संख्येत रूपांतर केले.

खालील तक्त्यात उपरोक्त दोन्ही गटातील मुलींची सर्व प्रकारच्या प्रतिक्रियांच्या प्रतिशत संख्यांची तुलना दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. १ प्रतिशत गट - प्रतिक्रिया तुलना - बुद्धिमान - सामान्यापेक्षा कमी

क्र.	प्रतिक्रिया प्रकार	PR > 75	PR < 25	Level of Significance
1	CR	21.56	25.06*	0.01
2	ER	25.23	23.07	ns
3	MR	11.95	18.03*	0.01
4	WR	0.00	0.00	ns
5	SACR	13.85	7.2	0.01
6	SAER	2.53	2.43	ns
7	SAMR	7.61*	5.55	0.05
8	SAWR	6.84	6.37	ns
9	ACHR	4.97	6.1	0.05
10	OR	5.11	5.63	ns

वरील तक्त्यावरून असे निर्दशनास येते की सर्वसामान्यांपेक्षा किंचित कमी बौद्धिक क्षमता असूनही बौद्धिक व प्रेरणात्मक प्रतिक्रियांमध्ये या मुली बुद्धिमान मुलींपेक्षा जाणवण्याइतक्या अधिक चांगल्या आहेत. परंतु सामाजिक समस्यांशी/जागिवेशी संबंधित बौद्धिक व प्रेरणात्मक प्रतिक्रिया व आशावादी प्रतिक्रियांमध्ये कुठेच विशेष फरक दिसून येत नाही. संपादनाशी संबंधित प्रतिक्रियांमध्येही किंचित कमी क्षमता असणाऱ्या मुलींनी अधिक प्रतिक्रिया नोंदवलेल्या दिसतात.

चर्चा

यातील नोंदीवरून असे सूचित होते की बुद्धिमत्ता ही समस्या समजून घेणे व त्यावरून स्वतःचे विचार व्यक्त करणे यासाठी निश्चितच उपयुक्त आहे व त्याचा फायदा बुद्धिमान मुलींना झालेला दिसतो. पण मूलभूत सामाजिक प्रतिक्रियांमध्ये निव्वळ बौद्धिक वा प्रेरणात्मक प्रतिक्रिया देताना बुद्धिमत्तेचा स्तर आड येत नाही. तसेच भावनिकता - मग ती सामाजिक जाणीव ही बुद्धिमान व्यक्तींमध्ये अधिक असते असे नसून सर्वसामान्य व्यक्तींमध्येही असते व ती व्यक्तीही होत असते. या संशोधनातील निष्कर्ष सर्वसामान्य गृहीताला काहीसे धक्का देणारे असले तरीही या संदर्भात झालेल्या पूर्वाभ्यासाला पुष्टी देणारेच आहेत.

प्रस्तुत अभ्यासकाने केलेल्या आधीच्या अभ्यासातही असे दिसून आले की, काही वेळा सामाजिक जागिवेशी संबंधित बौद्धिक प्रतिक्रियांवर बुद्धिमान व्यक्ती अधिक चांगल्या असल्या तरी सामाजिक समस्यांवर काम करण्याची प्रेरणा मात्र बुद्धिमान व्यक्तीबरोबर सामान्य कमी बौद्धिक क्षमतेच्या व्यक्तीमध्येही ती निर्माण करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. व्यक्तींच्या विकासाला व समाजाच्या सबलीकरणाला त्याने निश्चितच फायदा होईल.

१.५ ग्रामीण आणि शहरी निरक्षर महिलांची निर्णयप्रक्रिया आणि तर्कशक्ती

वाच. वनिता पटवर्धन

ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

निरक्षर महिला या भारतातील एक दुर्लक्षित भाग आहे. मात्र, निरक्षर असूनही त्या समर्थपणे विचार करू शकतात. त्यांची बलस्थाने शोधणे, जोपासणे व विकसित करणे गरजेचे आहे.

Betsch आणि Hohle यांनी प्राधान्यानुसार निर्णय-प्रक्रियेविषयीच्या सिद्धांतांचा आढावा घेतला आणि त्या आधारे अनुभवी व्यक्तींनी केलेल्या निवडीचे प्राक्थन करण्यासाठी उपयोजन केले. त्यावरून, लक्षात आले की, दैनंदिन निर्णय प्रक्रियेतील निवडीबाबत माहितीचा शोध घेणे, मूल्यमापन व संदर्भ यांच्या परिणामांचा नेमका अंदाज बांधणे, हे सध्या करू शकलो नाही, तरी निर्णय-प्रक्रियेतील प्राधान्य ठरवणारे नेमके कोणकोणते निकष असतात, त्यांचा माग काढणे आवश्यक ठरते. Johnson-Laird (1984) यांनी तर्कशक्तीविषयीच्या सिद्धांतांचा आढावा घेतला. त्यांनी प्रतिपादन केले की दैनंदिन जीवनात उपयुक्त असलेली आणि तर्कामधील तज्ज्ञता संपादन करण्यासाठीची पूर्वतयारी लोकांमध्ये कमी आहे.

साक्षर-निरक्षरतेच्या संदर्भात तर्कविषयी फार कमी संशोधन झालेले आहे. Scibner आणि Cole (1981) यांनी नमूद केले की, अशिक्षित अगदी तर्कशुद्ध असतील, पण शिक्षितांच्या तुलनेत ते केवळ विशिष्ट दिशेनेच तर्क करतात. त्यांनी शिक्षित, अशिक्षित व निरक्षर यांच्या बौद्धिक कामाविषयीचा अभ्यास केला. त्यांनी निष्कर्ष काढले की, केवळ साक्षरतेमुळे निर्माण झालेले बौद्धिक परिणाम (अमूर्त विचारशक्ती, वर्गीकरण, तर्क इ.) हे शिक्षणामुळे

झालेल्या परिणामाइतके विस्तृत नव्हते. अशिक्षित आणि निरक्षर व्यक्तींना शहरी किंवा आधुनिक राहणीची, विकासामध्ये मदत झाली. भारतामध्ये Dash आणि Das (1984) यांनी शाळेत जाणाऱ्या व न जाणाऱ्या ग्रामीण मुलांच्या बुद्धिमत्तेचा तौलनिक अभ्यास केला. त्यावरून शाळेत जाण्याचा परिणाम हा स्परण, भाषिक तर्क व मूर्त कामांपेक्षा माहिती प्रक्रिया पद्धतींबाबत जाणवला. या अभ्यासांच्या आधारे ग्रामीण आणि शहरी निरक्षर महिलांची निर्णय-प्रक्रिया व तर्कशक्ती अभ्यासून त्याबाबत दोन्ही गटांची तुलना करणे, असे या अभ्यासाचे उद्दिष्ट निश्चित केले.

गृहीतके

- १) ग्रामीण आणि शहरी निरक्षर महिलांच्या निर्णय-प्रक्रियेतील निकष हे समान आहेत.
- २) ग्रामीण आणि शहरी निरक्षर महिलांच्या तर्कशक्तीमध्ये लक्षणीय फरक नाही.

संशोधन पद्धती

या अभ्यासासाठी दोन समान गटांचा तौलनिक अभ्यास ही पद्धती वापरली.

नमुना

या अभ्यासामध्ये एकूण १७६ (ग्रामीण - ८७, शहरी - ८९) महिलांचा समावेश होता. ग्रामीण महिला या भोर, वेल्हे व हवेली तालुके, जि. पुणे तर शहरी महिला, पुणे महाराष्ट्र येथील होत्या. त्यांचा वयोगट २० ते ३५ वर्षे होता. या महिला त्या भागांमध्ये किमान पाच वर्षे सलगपणे रहात होत्या. साक्षरता चाचणीच्या आधारे सर्वजणी निरक्षर आहेत, हे निश्चित केले. या ग्रामीण व शहरी महिलांचे गट हे पासंग बुद्धिमत्ता चाचणी (भाटिया, १९५५), वयोगट आणि धर्म यांनुसार समान होते.

साधने

सर्व साधने मराठी स्थानिक भाषेमध्ये होती. साधने अशी होती –

- १) वैयक्तिक माहितीपत्रक – यामध्ये नाव, पत्ता, वय, शिक्षण यांचा समावेश होता.
- २) साक्षरता चाचणी – एक १०० शब्दांचा परिच्छेद व त्यावरील पाच प्रश्न असे या चाचणीचे स्वरूप होते. परिच्छेद वाचून प्रश्नांची उत्तरे सांगणे अपेक्षित होते. केवळ एक किंवा शून्य प्रश्नांची उत्तरे बरोबर आत्यास ती व्यक्ती निरक्षर मानली.
- ३) पासंग बुद्धिमत्ता चाचणी (भाटिया, १९५५) – बुद्धिमापनासाठी ही प्रमाणित चाचणी वापरली. या चाचणीमध्ये रंगीत लाकडी तुकड्यांच्या आधारे कमी वेळात विशिष्ट रचना करणे अपेक्षित असते.
- ४) निर्णय-प्रक्रिया प्रश्नावली – हे साधन संशोधकाने तयार केले. त्यामधील २३ प्रश्नांच्या आधारे निर्णयप्रक्रियेच्या प्राधान्यांचे निकष लक्षात येतात. या चाचणीचा द्विभाग सहसंबंध गुणांक ०.६६ इतका समाधानकारक आला आहे. निकष असे आहेत – आर्थिक व्यय, परिश्रम, लागणारा वेळ, कामाची गुणवत्ता, व्यक्तिगत रुची, परिणामांचा अर्थ, शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य आणि सामाजिक संकेत.
- ५) तर्कशक्ती प्रश्नावली – हेही साधन संशोधकाने तयार केले. त्यातील १२ प्रश्नांच्या आधारे क्रमवार तर्कशक्तीचे मापन होते व अमूर्त तर्क करावा लागतो. या चाचणीचा द्विभाग सहसंबंध गुणांक ०.७२ इतका समाधानकारक आहे.

प्रदत्त संकलन आणि विश्लेषण

संशोधकाने एक वर्षांच्या कालावधीमध्ये छोट्या गटांमध्ये (२-४ जणी) प्रदत्त संकलन केले. एकेक प्रश्न मोठ्यांदा

वाचून दाखवला व मदतनिसांच्या मदतीने प्रत्येकीची उत्तरे नोंदवून घेतली. हे काम करताना प्रमाणित पद्धती अनुसरली. त्यानंतर निर्णय प्रक्रिया प्रश्नावलीमधील प्रत्येक निकषावरील महिलांनी नोंदवलेल्या प्राधान्यांची टक्केवारी काढली. दोन गटांमधील टक्क्यांमधील फरक ही t मूल्याद्वारे लक्षणीय आहे का ते आजमावले. तर्कशक्ती प्रश्नावलीवरील गुण प्रसामान्य नसल्यामुळे मॅन-ब्हिटने यू हा गुणात्मक संख्याशास्त्रीय चाचणीने ग्रामीण व शहरी महिलांमधली फरक लक्षणीय आहे का, ते आजमावले.

निष्पत्ती आणि चर्चा

तक्ता क्र. १ मध्ये अभ्यासातील ग्रामीण आणि शहरी महिलांचे निर्णय प्रक्रिया प्रश्नावरील आठ निकषांची टक्केवारी नोंदवलेली आहे. तसेच सी आर मूल्येही दिलेली आहेत.

तक्ता क्र. १ ग्रामीण व शहरी निरक्षर महिलांच्या निर्णयप्रक्रिया पश्नावलीवरील निकषांची टक्केवारी व सी आर मूल्ये (संख्या - १७६, ग्रामीण - ८७, शहरी - ८१)

क्र.	निकष	टक्केवारी		सी आर मूल्ये
		ग्रामीण	शहरी	
१	आर्थिक व्यय	३५.३७	२३.८४	२.६६**
२	परिश्रम	३१.२१	२५.७२	१.३१
३	लागणारा वेळ	४५.७४	४५.६४	०.०२
४	कामाची गुणवत्ता	६१.१७	७७.७१	१.६२
५	व्यक्तिगत रुची	५०.२१	३४.१९	२.६०**
६	परिणामांचा अंदाज	६१.८८	७१.९०	१.०१
७	शारीरिक व मानसिक	७३.५५	७८.०७	०.४०
८	सामाजिक संकेत	३७.९७	३०.९६	०.८२

** ०.०२ पातळीवर लक्षणीय

तक्ता सारणी क्र. १ मधील टक्केवारीवरून असे दिसून येते की, ग्रामीण आणि शहरी या दोन्ही गटांतील महिलांसाठी शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य हा निर्णय-प्रक्रियेतील सर्वात जास्त प्राधान्याचा निकष आहे (अनुक्रमे ७३.५५% व ७८.०७%). त्यांच्या घरातील कर्तव्यांमध्ये अंतर्भूत असलेले स्वतःचे व इतरांचे स्वास्थ्य त्यांना मोलाचे आहे. शहरी महिलांनी 'कामाच्या गुणवते'लाही साधारण तेवढेच (७७.७१%) प्राधान्य दिलेले आहे. ग्रामीण महिलांनी 'परिश्रम' या निकषाला ३१.२१%, तर शहरी महिलांनी 'आर्थिक व्यय' या निकषाला २३.८४% अशी सर्वात कमी पसंती दिली. यावरून असे दिसते की, ग्रामीण निरक्षर महिला या निर्णयाची अंमलबजावणी करण्याबाबत किती परिश्रम करावे लागतील याविषयी उदासीन आहेत. त्यांना लहानपणापासून घरी, शेतात, गोळ्यामध्ये श्रमाची कामे करावी लागतात. मेहनत करणे, हे त्यांच्या आयुष्याचे अविभाज्य अंग असते. त्याला काही पर्याय नाही, अशी त्यांची धारणा असते.

निर्णय-प्रक्रिया प्रश्नावलीवरील आठ निकषांच्या टक्केवारीची ग्रामीण व शहरी महिलांबाबत तुलना केल्यावर परिश्रम, लागणारा वेळ, कामाची गुणवत्ता, गर्भितार्थ, शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य आणि सामाजिक संकेत या सहा निकषांमधील फरक लक्षणीय नव्हता. मात्र आर्थिक व्यय आणि व्यक्तिगत रुची या निकषांबाबतचा फरक लक्षणीय

आढळला. या निकषांना शहरी महिलांपेक्षा लक्षणीय जास्त संख्येने ग्रामीण महिलांनी प्राधान्य दिले. ग्रामीण निरक्षर महिलांना रोख पैसे हाताळण्याची संधी कमी मिळते. त्यामुळे त्यांना पैशाची किंमत तुलनेने जास्त असेल. त्यांच्या मनमोकळ्या आणि रोखठोक स्वभावामुळे व्यक्तिगत रुचिनुसार निर्णय घेणे हे शहरी महिलांच्या मानाने त्या जास्त संख्येने घेत असतील. ग्रामीण महिला आपल्या आवडी-निवडी लपवत नाहीत. अधिक अभ्यासांमध्ये याबाबत सखोल संशोधन करता येईल. एकंदरीत, असे म्हणता येईल की, गृहीतक १ हे अंशतः सिद्ध झाले. तक्ता क्र. २ मध्ये तर्कशक्ती प्रश्नावलीवरील मध्यमाने, मध्यमा आणि ग्रामीण व शहरी महिलांबाबत तुलनात्मक झेड मूल्य नोंदवलेले आहे.

तक्ता क्र. २ ग्रामीण व शहरी निरक्षर महिलांच्या तर्कशक्ती प्रश्नावलीवरील मध्यमाने, मध्यमा व झेड मूल्य (संख्या – १७९, ग्रामीण – ८७, शहरी ८९)

मध्यमाने			मध्यमा			झेड मूल्य
एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	
४.६९	४.७५	४.६३	२.००	२.०९	१.९०	-०.६१

(मॅन व्हिटने यू चाचणीद्वारा)

तर्कशक्ती प्रश्नावलीमध्ये कमाल शक्य गुणांक १२ आहे. पण कोणालाही तेवढे गुण मिळाले नाहीत. दोन्ही गटांची मध्यमाने पाहता लक्षात येते की, त्यांचे गुण निम्यापर्यंतसुद्धा पोचलेले नाहीत. क्रमवार विचार करणे त्यांना अवघड गेले. Evans यांनी तर्कशक्तीच्या निवडक प्रक्रियांच्या संशोधनाचा आढावा घेतला. ज्यांच्या मते समस्या - परिहारासाठी सुयोग्य अनुमानिक धोरण निर्मिणे आणि /किंवा अनुसरणे हे बुद्धिमान प्रौढांना अवघड जाते, ही एक ठळक बाब आहे. संवेदन, भाषा आणि आशय हे घटक विचार - प्रक्रियेमध्ये वरचढ ठरतात.

ग्रामीण गटाचे मध्यमान शहरी गटापेक्षा थोडे जास्त (०.१२) आले. हा फरक नगण्य आहे. त्यांच्या गुणांचा विस्ताराही थोडा जास्त (०.१९), पण नगण्य आहे. अर्थातच झेड मूल्य लक्षणीय नाही. त्यामुळे ग्रामीण व शहरी निरक्षर महिलांच्या तर्कशक्तीमध्ये फरक नसल्याचा निष्कर्ष निघतो. अशा रीतीने गृहीतक क्र. २ हे मान्य झाले. अशाच प्रकारच्या पुराणकर व पटवर्धन (१९९१) आणि पटवर्धन (१९९४) यांनी केलेल्या अभ्यासांमध्ये निरक्षर महिलांचे तर्कशक्ती, एकदिशी निर्मिती आणि आनुमानिक विचार या चाचण्यांवर समाधानकारक परिणाम मिळाले. या चाचण्या वस्तू आणि घटना यांवर आधारित होत्या. विचारांसाठी हे माध्यम त्यांना सुयोग्य ठरले. क्रमवार तर्क करताना आवश्यक असलेली अमृत विचारशक्ती निरक्षर महिलांना अवघड गेली असावी. तसेच पटवर्धन (१९९४) यांच्या अभ्यासामध्ये एकदिश निर्मितीमध्ये ग्रामीण व शहरी निरक्षर महिलांमध्ये विशेष फरक नव्हता, तर शहरी महिलांची आनुमानिक तर्कशक्ती ग्रामीण महिलांपेक्षा सरस होती.

तर्कशक्ती प्रश्नावरील कामाचे वयोगटांनुसार पृथळकरण केले. तक्ता क्र. ३ मध्ये एकूण सर्व निरक्षर महिला, ग्रामीण व शहरी गट यांचे तीन वयोगटांनुसार तर्कशक्ती प्रश्नावलीवरील संख्या, मध्यमाने, मध्यमा व तुलनात्मक झेड मूल्ये नोंदवलेली आहेत.

तत्का क्र. ३ ग्रामीण व शहरी निरक्षर महिलांच्या तर्कशक्तीवरील प्रश्नावलीवरिल वयोगटानुसार संख्या, मध्यमाने, मध्यमा व झेड मूल्य (संख्या = १७६)

वय वर्षे	संख्या			मध्यमान			मध्यमा			झेड मूल्य	
	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी		
२०-२४	७९	३६	४.४६	४.४६	४.५०	४.४३	२.१०	१.९९	२.१९	-०.५२	
२५-२९	५८	२६	३२	४.६९	४.७३	४.६६	१.७२	१.९१	१.५५	-०.३६	
३०-३५	४७	२५	२२	५.०२	५.१२	४.९९	२.११	२.३४	१.८९	-०.३३	

(मॅन-व्हिटने यू चाचणीद्वारा)

तर्कशक्ती प्रश्नावलीवर सर्वात जास्त मध्यमान (५.१२) ग्रामीण महिलांच्या ३० ते ३५ वयोगटामध्ये दिसते. तसेच सर्वात कमी मध्यमान (४.४३) हे शहरी महिलांच्या २० ते २४ वयोगटामध्ये आढळले. मात्र या दोन्ही टोकांच्या मध्यमानांतील फरक (०.६९) नगण्य आहे. सर्व तीन वयोगटांमध्ये ग्रामीण महिलांची मध्यमाने शहरीपेक्षा थोडी जास्त, पण नगण्य फरकाची आहेत. ग्रामीण व शहरी या दोन्ही गटांमध्ये वयाबाबोर थोडा चढता कल दिसतो, मात्र तोही नगण्य आहे. तिन्ही वयोगटांतली शहरी आणि ग्रामीण महिलांमधील मध्यगा जवळपास सारख्याच आहेत. ज्यामुळे या गटांमधील तर्कशक्ती-प्रश्नावलीवरील कामाचा विस्तार समान आहे. तिन्ही वयोगटांची झेड मूल्ये लक्षणीय नाहीत. Johnson-Laird P.N. व Bara (1984) यांनी तर्कशक्तीमधील व्यक्तिगत फरकाच्या कारणांबाबत अभ्यास केला आहे. ती कारणे अशी – प्रयोगशाळेमध्ये आनुमानिक विचार करण्यास राजी असणे, भाषिक क्षमतेतील फरक, दिलेली माहिती समजणे व त्या आधारे काम करणे आणि त्याच वेळी दिलेल्या माहितीचा अर्थ लावणे. प्रस्तुत अभ्यासातील महिलांच्या तर्कशक्तीवरील कमी प्रतीच्या कामाला यांतील काही घटक कारणीभूत असू शकतील. एकंदरीत, निवासाच्या ग्रामीण किंवा शहरी वातावरणाचा तर्कशक्तीवर वेगळा परिणाम आढळला नाही.

प्रौढांच्या बोधात्मक विकासाचा मुद्दा चर्चाधीन आहे. या अभ्यासामध्ये निरक्षर महिलांच्या तर्कशक्तीचा वाढत्या वयानुसार किंचित चढता कल दिसला. वाढती परिपक्तता आणि शहाणपण यांमुळे हे आढळले असावे. अशा प्रकारचे आणखी अभ्यास होण्याची गरज आहे.

भारतामध्ये प्रौढ – साक्षरतेचे काम चालू आहे. त्याची परिणामकारकता वाढवण्यासाठी नव-साक्षरांमध्ये विचारप्रक्रिया प्रशिक्षणाची जोड द्यायला हवी. त्यामध्ये निर्णयप्रक्रिया, तर्कशक्ती व कल्पकता यांचा समावेश हवा. त्यामुळे त्यांची सर्वसाधारण जीवनशैली तर सुधारेलच, पण साक्षरतेच्या टिकाऊपणामध्ये वाढ होऊ शकेल.

निष्कर्ष

- १) निर्णयप्रक्रियेमधील परिश्रम, लागणारा वेळ, कामाची गुणवत्ता, शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य आणि सामाजिक संकेत हे निकष ग्रामीण व शहरी निरक्षर महिलांमध्ये समान होते. ग्रामीण महिलांनी शहरी महिलांपेक्षा जास्त प्रमाणात आर्थिक व्यय व व्यक्तिगत रुचि या निकषांना प्राधान्य दिले.
- २) ग्रामीण आणि शहरी निरक्षर महिलांच्या तर्कशक्तीमध्ये लक्षणीय फरक आढळला नाही.

१.६ परिवर्तनातून बहुदिश निर्मिती प्रशिक्षणाच्या परिणामातील लिंगभेद
वाच. वनिता पटवर्धन,
ज्ञान प्रबोधिनीजू इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॅजी, पुणे

गिलफोर्ड (१९७१) यांनी मांडलेल्या बुद्धी-प्रारूपांमध्ये बहुदिश निर्मिती ही एक विचार प्रक्रिया मांडलेली आहे. बहुदिश निर्मिती म्हणजे संख्या, विविधता आणि संदर्भ यांना महत्त्व देऊन दिलेल्या माहितीच्या आधारे कल्पनांची निर्मिती होय. परिवर्तन ही बुद्धी - प्रारूपातील एक निष्पत्ती आहे. ती म्हणजे दिलेल्या माहितीमध्ये सुसंगत बदल करणे होय.

परिवर्तनातून बहुदिश निर्मिती म्हणजे दिलेल्या माहितीमध्ये सुसंगत बदल करत अनेकविध कल्पना निर्माण करणे होय. हा प्रतिभेद एक पैलू आहे. अनेक तज्ज्ञांनी कुशाग्र बुद्धिमत्तांच्या शिक्षणामध्ये प्रतिभा विकसनाचा अंतर्भाव असला पाहिजे असे प्रतिपादन केले आहे. Treffinger (१९८०) यांनी याबाबत चार मुद्दे मांडलेले आहेत ते असे - प्रतिभेदमुळे कुशाग्र विद्यार्थ्यांना स्व-निर्भर होण्यास मदत होते, त्यांना भविष्यातील समस्या हाताळण्यत मदत होते, त्यांच्या आयुष्याला व कारकीर्दीला विशेष दिशा मिळते आणि त्यांना बहुतेक वेळा आनंद आणि समाधान यांसाठी स्रोत उपलब्ध होतो.

बुद्धिमत्ता आणि प्रतिभा यातील संबंधांबाबत गिलफोर्ड (१९६४) यांनी निष्कर्ष काढला की १३० पेक्षा अधिक बुद्ध्यांक असलेल्या विद्यार्थ्यांचे बहुदिश विचार चाचण्यांवरील गुण हे सर्वसामान्य आणि त्यापेक्षा कमी असतील. त्यांनी सुचविले की कुशाग्र बुद्धिमत्ता मुलांच्या कार्यक्रमांमध्ये बुद्धी इतकेच प्रतिभेदला मोल द्यावे. खिरे (१९७०) यांच्या संशोधनामध्ये पुणे, भारत येथील विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व प्रतिभा यांमध्ये कमी सहसंबंध आढळला. यावरून कुशाग्र विद्यार्थ्यांबाबत प्रतिभा विकसनाच्या प्रशिक्षणाचे अनुकूल परिणाम होत असल्याचे संबंधित चाचण्यांच्या गुणांचे विश्लेषण केल्यावर अनेक अभ्यासांतून दिसून आले (Torrance, 1972 : Nirpharake, 1981; Jarial, 1981).

प्रतिभेदाबत लिंगभेद आजमावण्याची गरज लक्षात येते, कारण Raina (१९८०) Gupta (१९८१) यांसारख्यांच्या अभ्यासातून ठोस निष्कर्ष मिळत नाहीत. कुशाग्र मुलामुलींमध्ये प्रतिभेदाबत लिंगभेद आहे का आणि ते प्रशिक्षणाला कसा प्रतिसाद देतात ते पाहणे उचित ठरते. प्रस्तुत अभ्यासात परिवर्तनातून बहुदिश निर्मिती या घटकासाठी प्रशिक्षण दिले व परिणाम आजमावले.

उद्दिष्टे

परिवर्तनातून बहुदिश निर्मिती या विषयाच्या प्रशिक्षणाचा परिणाम आजमावणे.

परिवर्तनातून बहुदिश निर्मिती या विषयाच्या प्रशिक्षणाबाबत लिंगभेद अभ्यासाणे.

संशोधन पद्धती

नमुना

कुशाग्र बुद्धिमत्तेच्या मुला-मुलींच्या पुणे, भारत येथील एका शाळेतील आठवीच्या ३३ मुली व ३८ मुलांचा समावेश या अभ्यासामध्ये केलेला आहे. ही शाळा केंद्रीय माध्यमिक शिक्षण मंडळाशी संलग्न आहे. सर्वांचा आर्थिक सामाजिक स्तर मध्यम होता. त्यांना पाचवीच्या इयत्तेत प्रवेश देताना बुद्धिमत्तेच्या दोन व अंकगणिताची एक अशा तीन चाचण्यांमधील गुणांचा विचार केलेला होता. तीनपैकी किमान एका चाचणीवर ९९ शतस्थान

आणि उरलेल्या दोन चाचण्यांवर किमान ९० शतस्थान असलेल्यांनी या शाळेत प्रवेश घेतलेला होता.

संशोधन अभिकल्प

या अभ्यासातील संशोधन अभिकल्प हा एक गट पूर्व-उत्तर चाचणी असा होता.

सिद्धांत कल्पना

प्रस्तुत अभ्यासासाठी पुढील सिद्धांत कल्पना मांडल्या -

परिवर्तनातून बहुदिशा निर्मिती या प्रशिक्षणानंतर आठवीतील विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या बहुदिशा निर्मितीमध्ये संख्याशास्त्रीयदृष्टव्या लक्षणीय वाढ होईल.

आठवीतील विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या परिवर्तनातून बहुदिशा निर्मितीमध्ये संख्याशास्त्रीयदृष्टव्या लक्षणीय फरक नसेल.

परिवर्तनातून बहुदिशा निर्मिती प्रशिक्षण

या प्रशिक्षणासाठी निरफराके (१९७७) यांनी मांडलेल्या सर्वकष प्रतिभा - विकसन कार्यक्रमाचा आधार घेतला.

या प्रशिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांना माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी भाग, गुणधर्म, रचना, कार्यवाही व संदर्भ या सूत्रांचा परिचय करून दिला. त्यानंतर प्रत्येक सूत्र पुढील 'परिवर्तन सूचीबाबत' वापरण्यास मदत केली.

विभाजन करणे

भर घालणे

वगळणे

मोठे करणे

लहान करणे

उलटे-पालटे करणे

पर्याय देणे

उजलणी करणे

तसेच इतर बाबतीत करणे

प्रशिक्षणामध्ये कल्पना स्फोट किंवा ब्रेन स्टॉर्मिंग पद्धत वापरली. वर्गकामाची नोंद विद्यार्थ्यांनी व्हायांमध्ये केली. एकूण चार महिन्यांच्या कालावधीतील १० शालेय तासिकांमध्ये हे प्रशिक्षण अभ्यासकाने दिले. शाळेच्या वेळांमध्येच हे तास योजलेले होते. अभ्यासकाने विद्यार्थ्यांच्या व्हाया दोन वेळा तपासल्या व त्यांवर सूचना नोंदविल्या. दोन वेळा गृहपाठ दिले होते. त्यांबाबतही अभिप्राय नोंदविले. प्रशिक्षणातील रस कायम राखण्यासाठी वर्ग कामाच्या नोंदी व गृहपाठ यांविषयीच्या अभिप्रायांचा उपयोग झाल्याचे जाणवले.

साधने

या अभ्यासासाठी दोन चाचण्या 'प्रज्ञामान (कसोटीमला)' (१९८६) मधील वापरल्या त्याविषयीची माहिती - १) आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिशा चाचणी (DFT) : या चाचणीमध्ये एक नमुना व एक चाचणी प्रश्न आहे. प्रश्नातील आकृतीमध्ये विशिष्ट नमुन्यानुसार बदल करून नव्या-नव्या आकृत्यांची चित्रे काढणे अपेक्षित आहे. चाचणीसाठी १० मि. वेळ आहे. पुण्यातील एका शाळेतील आठवीच्या ३५ मुली व मुलांवरील या चाचणीचा पुनर्चाचणी सहसंबंध गुणांक .४४ आला (स्थिरे, १९९२).

२) आशयात्मक परिवर्तन बहुदिशा चाचणी (DMT) : या चाचणीमध्ये एका छोट्या गोष्टीला अनेक उत्तरे सुचवायची आहेत. नमुना प्रश्न व एक चाचणी प्रश्न असून वेळ १० मि. आहे. पुण्यातील एका शाळेतील आठवीच्या ३५ मुली

व मुलांवरील या चाचणीचा पुनर्चाचणी सहसंबंध गुणांक .४२ आला (खिरे, १९९२).

मुली व मुले अशा दोन्ही गटांना स्वतंत्रपणे प्रशिक्षणापूर्वी व प्रशिक्षणानंतर शास्त्रशुद्ध पद्धतीने आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश चाचणी (DFT) व आशयात्मक परिवर्तन बहुदिश चाचणी (DMT) या चाचण्या दिल्या. गुणांकन मार्गदर्शनानुसार गुणांकन व तपासणी केली. प्राप्तांक नोंदवून अप्राचल (non-parametric) संख्याशास्त्रीय विश्लेषण केले. मध्यमान व विस्तार मूल्य काढले. पूर्व व उत्तर चाचण्यांमधील वाढ आजमावण्यासाठी Wilcoxon Matched Pair Signed Ranks आणि मुले व मुली या दोन गटातील प्राप्तांकाची तुलना करण्यासाठी मॅन व्हिट्ने-यू या पद्धतीने आकडेमोड केली. दोन गटांची तुलना पूर्व आणि उत्तर अशा दोन्ही वेळच्या प्राप्तांकांबाबत केली.

निष्पत्ती व चर्चा

तक्ता क्र. १ मध्ये आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश चाचणी व आशयात्मक परिवर्तन बहुदिश चाचण्यांवरील मुली व मुले या दोन गटांचे पूर्व – उत्तर चाचण्यांच्या वेळची संख्या मध्यमान, विस्तारमूल्य, तसेच टी, झेड व पी मूल्ये नोंदविली आहेत.

तक्ता क्र. १ – DFT व DMT वरील पूर्व व उत्तर चाचण्यांची संख्याशास्त्रीय मूल्ये

गट	पूर्व चाचणी			उत्तर चाचणी			टी मूल्य	झेड मूल्य	पी मूल्य
	चाचण्या	संख्या	मध्यमान	विस्तार	संख्या	मध्यमान			
मुली DFT	३३	४.६८	९	३२	८.१०	१६	४४.५	-३.९९	०.००००***
मुले DFT	३८	३.८१	११	३८	५.३०	११	६०	-३.५५	०.०००२***
मुली DMT	३३	३.४३	८	३२	५.००	१७	७६	-२.८९	०.००१९***
मुले DMT	३८	३.१३	८	३८	४.१०	१५	७६.५	-५.२७	०.००००***

**.०१ स्तरावर संख्याशास्त्रीय लक्षणीय आहे.

तक्ता क्र. १ मधील मूल्यांवरून लक्षात येते की, आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश चाचणी व आशयात्मक परिवर्तन बहुदिश चाचणी या दोन्ही चाचण्यांबाबत मुली आणि मुले यांच्या चाचण्यांवरील प्राप्तांकामधील वाढ ही संख्याशास्त्रीयदृष्टच्या लक्षणीय आहे. शालेय वेळापत्रकातील चार महिन्यांच्या कालावधीमधील १० तासिकांच्या त्यांच्या बहुदिश निर्मितीसाठी उपयोग झालेला दिसतो. यावरून सिद्धांत कल्पना एक सिद्ध झाली. मुलींमधील प्राप्तांकांचा विस्तार पूर्वीपेक्षा उत्तर चाचण्यांच्या वेळी आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश चाचणी या चाचणीवर ७ ने (१६-९ =) तर आशयात्मक परिवर्तन बहुदिश चाचणी या दोन्ही चाचण्यांवर अनुक्रमे ३.५२ (८.१० - ४.६८ =) आणि १.४९ (५.३० - ३.८१ =) ने म्हणजे सुमारे दीडपटीने वाढलेली दिसतात. यावरून असे लक्षात येते की उत्तर वेळेला आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश चाचणीबाबत मुलींमधील प्राप्तांकांची तफावत वाढली आणि त्यातील कार्हीचे प्राप्तांक इतरांपेक्षा जास्त वाढले. सर्वांचे सारख्याच पद्धतीने वाढले नाहीत. मात्र आशयात्मक परिवर्तन बहुदिश चाचणीवर सर्व मुलींचे प्राप्तांक सारख्या पद्धतीने वाढले.

मुलांबाबत मध्यमान मूल्य ही आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश चाचणी व आशयात्मक परिवर्तन बहुदिश चाचणी या दोन्ही चाचण्यांवर अनुक्रमे १.५७ ने (५.०० - ३.४३ =) व ०.९७ ने (४.१० - ३.१३ =) वाढलेली आहेत. तर विस्तार मूल्य ९ ने (१७-८ =) व ७ ने (१५-८ =) उत्तर वेळेला वाढलेली आढळतात. त्यामुळे असे म्हणता येईल की मुलांमध्ये दोन्ही चाचण्यांबाबत उत्तर वेळी झालेली प्राप्तांकामधील वाढ असमान झाली.

सिद्धांत कल्पना २ साठी तक्ता क्र. २ मध्ये मांडलेल्या मुली व मुलांच्या आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश चाचणी व आशयात्मक परिवर्तन बहुदिश या चाचण्यांवरील मॅन व्हिटने – यू या पद्धतीने पूर्व व उत्तर चाचणीच्यावेळी काढलेल्या टी, झेड व पी च्या तुलनात्मक मूल्यांचा उपयोग होतो.

तक्ता क्र. २ DFT व DMT वरील मुला-मुलींची तुलनात्मक संख्याशास्त्रीय मूल्ये

		मुली	मुले	यू मूल्य	झेड मूल्य	पी मूल्य
पूर्व चाचणी	आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश	३३	३८	४४५	-२.१०	.०१७९*
	आशयात्मक परिवर्तन बहुदिश	३३	३८	५६३.५	०.७३	.२३२७*
उत्तर चाचणी	आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश	३२	३८	३८९	-२.६८	.००३७*
	आशयात्मक परिवर्तन बहुदिश	३२	३८	५५५	०.६२	.२६७६*

*.५ स्तरावर व **.०१ स्तरावर संख्याशास्त्रीय लक्षणीय.

तक्ता क्र. २ मधील मूल्यावरून लक्षात येते की, आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश चाचणी व आशयात्मक परिवर्तन बहुदिश चाचणी या दोन्ही चाचण्यांबाबत पूर्व आणि उत्तर अशा दोन्ही वेळी मुली या मुलांपेक्षा सरस आहेत. उत्तर वेळेला फरक कायम राहिला. यापैकी आकृतिरूप परिवर्तन बहुदिश चाचणी उत्तर वेळेला आलेला फरक हा .०१ स्तरावर तर अन्य तीन वेळेला तो .०५ स्तरावर लक्षणीय होता. गुप्ता (१९८१) यांच्या नववीच्या मुलामुलींवरील अभ्यासात असे आढळले की भाषिक नाविन्य या पैलूबाबत लिंगभेद नव्हता, तर अभाषिक प्रॉडक्टिव्ह डिझायनिंगबाबत मुली मुलांपेक्षा वरचढ होत्या. यावरून सिद्धांत कल्पना दोन ही फेटाळली जाते. याविषयी अधिक संशोधनाची गरज भासते. पटवर्धन (१९८६) यांच्या इयत्ता सहावीच्या कुशाग्र बुद्धीच्या विद्यार्थ्यांविषयी प्रतिभेबाबतच्या संशोधनाचा उल्लेख येथे करणे सयुक्तिक ठेल. प्रतिभा आणि विकसनातील जिज्ञासा, संवेदनशीलता व कल्पकता यांच्या प्रशिक्षणानंतर त्यांच्या प्रतिभेच्या आकृतिरूप व आशयात्मक चाचण्यांवरील ओघ विविधता व नाविन्य या घटकांवरील गुणांमध्ये संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या लक्षणीय वाढ दिसून आली. या गुणांची मध्यमान मूल्ये मुलीमध्ये सरस असली तरी मुली व मुलामधील फरक संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या लक्षणीय नव्हता. यावरून सिद्धांत कल्पना दोन ही फेटाळली जाते. परिवर्तनातून बहुदिश निर्मिती या प्रतिभेच्या पैलूवर मुली व मुलांमध्ये फरक आहे.

निष्कर्ष

परिवर्तनातून बहुदिश निर्मितीमध्ये प्रशिक्षणानंतर आठवीतील कुशाग्र बुद्धीच्या मुली व मुलांमध्ये लक्षणीय वाढ दिसून आली. आठवीतील कुशाग्र बुद्धीच्या मुली या परिवर्तनातून बहुदिश निर्मितीमध्ये मुलांपेक्षा सरस आढळल्या.

पूर्व प्रसिद्धी

Research paper presented at 74th Session of Indian Science Congress Association (ISCA) at Bangalore in section 'Psychology & Educational Science' in 1986 an abstract published in the proceedings.
Publication of the Marathi translation is permitted.

१.७ स्थियांच्या मानसिक आरोग्यासाठी ‘विवेकनिष्ठ विचारपद्धतीचा’ अवलंब करून स्थियांच्या विचारात सकारात्मक बदल करणे

संगीता हांडे, जयश्री हर्षे
ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, पुणे
वाच. अनंथा लवळेकर

ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

महिलांना अनेक प्रकारच्या भूमिका स्वीकाराव्या लागतात. उदाहरणार्थ, मुलगी, पन्नी, सून, आई वगैरे. या भूमिका पार पाडण्यासाठी तिला शांत मनःस्थितीबरोबरच खूप ऊर्जेची गरज असते. अनेक प्रकारच्या भूमिका करणे म्हणजे तिचे आयुष्य बदलणाऱ्या घटना असतात. जसे, लग्नापूर्वीचे व नंतरचे आयुष्य, गर्भारपण, तसेच संसाराबोबरच नोकरी, व्यवसाय इत्यादी. भारतीय महिलांमध्ये अशा घटनांची तीव्रता व वारंवारिता जास्त प्रमाणात दिसून येते. लग्नानंतरच्या जबाबदाऱ्या, आर्थिक ताण, बदललेले नाव - आडनाव यांमुळे तिला बदलणाऱ्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी तिच्या स्व-ओळखीबरोबरच मनोभूमिकाही बदलावी लागते. भारतीय महिला या अशा प्रकारच्या बदलांसाठी खूप संवेदनशील असतात. एकीकडे त्या पारंपारिक भूमिका निभावतात व दुसरीकडे अत्याधुनिक जीवनशैलीत वावरतात.

या अभ्यासासाठी मध्यमवर्गीय व मध्यमवर्गीन स्थिया निवडल्या, ज्या सुशिक्षित आहेत, पण नोकरी व व्यवसाय करण्यासाठी त्यांना पाठिंबा मिळतोच असे नाही. त्यामुळे त्यांचे ताण जास्त प्रमाणात आहेत. व्यवसाय व कुटुंब यांचा समतोल राखणे हे त्यांच्यासाठी एक आव्हान ठरते. या स्थिया आजवर आपली जुळवून घेण्याची क्षमता वापरून प्रसंगाला सामोच्या जात असत. जसे, ताणतणावाच्या प्रसंगी त्या बचावात्मक भूमिका घेतात वा स्व-निर्मित कोषात जातात. अशा टोकाच्या मानसिक हेलकाव्यांमुळे त्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याची खूप हानी होते. त्या इतरही काही वर्तणूक-तंत्र वापरतात. जसे, किरकोळ कामांमध्ये वेळ घालवणे. पण त्याने मूळ समस्या न सुटता तशीच राहते. कुटुंबातील निर्णय घेणारी व्यक्ती म्हणून काही प्रसंगी तिची भूमिका आव्हानात्मक असते. तिला निर्णय घेताना कुटुंब व समाज असा दोन्हींचा विचार आधी करावा लागते.

ताणाचे परिणाम

कुटुंबातील ही आव्हानात्मक भूमिका निभावताना स्त्रीला अनेक प्रकारच्या ताणांना सामोरे जावे लागते. जसे, प्रामुख्याने शारीरिक व मानसिक ताण. तारा ब्रॅंडी यांच्या २३ मे २०१३ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या लेखात म्हटल्याप्रमाणे, अशी भूमिका निभावताना स्थियांच्या मानसिक स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम पुरुषांपेक्षा ४०% जास्त आहे.

शारीरिक ताणाची कारणे वेगवेगळी आहेत. रजोनिवृत्तीमध्ये स्थियांची मासिक पाळी नैसर्गिकरीत्या थांबते. हा बदल एका दिवसात न होता हळूहळू होत असतो. हा बदल होत असताना शरीराबोबर मानसिक स्वास्थ्यावरही परिणाम होतो व त्याची लक्षणे दिसू लागतात. रजोनिवृत्ती हा काही मोठा रोग वा आजार नाही. त्यासाठी मोठ्या वैद्यकीय उपचारांची गरज नसते. अशा लक्षणांसाठी काही औषधी अथवा थेरेपीचा वापर करून रजोनिवृत्तीचा काळ सुसह्य होऊ शकतो. या काळात स्त्रीकडे बन्याचदा नकारात्मक दृष्टीने पाहिले जाते.

भारतीय समाजात रजोनिवृत्तीनंतर स्थियांना मोकळेपणाने धार्मिक कार्यात भाग घेता येतो, जो सर्वसाधारणपणे, काही श्रद्धांमुळे मासिक पाळीच्या काळात घेता येत नाही. गृहिणींची दिनचर्या अतिव्यस्त असते. नोकरदार स्त्रीला तर घरात व कामाच्या ठिकाणी दुहेरी भूमिका पार पाडावी लागते. याचा परिणाम तिच्या प्रकृतीवर होतो.

स्त्रीने स्वतःकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे तसेच पती, मुले व घरातील इतर सदस्यांनी दुर्लक्षित्यामुळेसुद्धा तिच्या एकूण तब्येतीवर दुष्परिणाम होतात. पन्नाशीच्या आसपास दृष्टी, श्रवण, स्मृती तसेच शरीरातील हाडे, स्नायू यांच्या क्षमता कमी होऊ लागतात. प्रौढत्वामुळे शरीरावरील ताण वाढतो. प्रोफेसर डॅनियल फ्रीडम (२००९) यांच्या मते, अनेक प्रकारच्या भूमिका निभावणे हे स्थियांवर निर्माण होणाऱ्या ताण व दबावाचे मुख्य कारण आहे. याचा परिणाम नैराश्य व भीती यामध्ये दिसून येतो.

स्थियांना या ज्या ताणांना सामोरे जावे लागते त्यांची कारणेही वेगवेगळी आहेत.

मानसिक ताणांमार्गील कारणे

रजोनिवृत्तीमध्ये हार्मोन्सच्या बदलत्या पातळ्यांमुळे तिची मनःस्थिती बदलत राहते व त्यामुळे औदासिन्य येते. कुटुंबातील वाद तिचे मानसिक ताण वाढवतात. तिच्या आधीची व नंतरची पिढी यांच्यातील वैचारिक अंतरामुळे वाद होतात. मुलांचे शिक्षण, करिअर, लग्न या विषयांवरून होणारे वाद तिचे स्वास्थ्य बिघडवतात. कुटुंबातील काही आर्थिक प्रश्न संघर्ष वाढवतात. तिचे सहकारी, मित्र, कुटुंबातील समवयस्क नातेवाईक यांच्यात वाद असू शकतात. हे सर्व सांभाळताना तिचा मानसिक ताण वाढू शकतो.

निरनिराळ्या कारणांनी येणारी असुरक्षितता स्थियांचे ताण वाढवू शकते. उदा. भूमिकेतील बदलांमुळे वाटणारी असुरक्षितता. जसे सुनेच्या भूमिकेतून सासूच्या भूमिकेत जातानाचे बदल किंवा मध्यमवयीन न राहता वृद्ध म्हणून गणना होतानाचा बदल हा तिला ताण निर्माण करतो. एकटेपणामुळे तसेच मुले दूर गेल्यामुळे जी पोकळी निर्माण होते त्यामुळे स्थिया असुरक्षित होतात व त्यांच्यावरील ताण वाढत जातो (Empty Nest Syndrome). स्थियांचे स्वतःचे अनारोग्य किंवा जवळच्या आणि कुटुंबातील व्यक्तींची शुश्रूषा किंवा त्यांचा मृत्यू होणे अशा घटनानंतर त्यांना असुरक्षित वाटू लागते. स्त्रीचा जर इतरांशी संपर्काचा अभाव असेल तसेच समाज काय म्हणेल या भीतीने अव्यक्त राहिल्याने त्यांच्या भावनांचा सतत कोंडमारा होतो. स्थिया ज्यावेळेला अविवेकी विचार करतात तेव्हाही त्यांना आतून असुरक्षितता वाटत असते.

अशा प्रकारे शारीरिक व मानसिक आरोग्यातील परस्पर संबंधांमुळे मनोकायिक आजार व भावनिक समस्या निर्माण होतात.

स्थियांना स्वतःचे आयुष्य खन्या अर्थाते आरोग्यपूर्णरीत्या जगता यावे यासाठी विवेकनिष्ठ विचारपद्धतीचा (Rational Emotive Behavior Therapy - REBT) दैनंदिन जीवनामध्ये प्रभावी पद्धतीने वापर करून विचारात सकारात्मक बदल कसे घडवून आणता येतील या संदर्भातील प्रशिक्षणाच्या परिणामाचा आढावा या अभ्यासातून घेतला आहे.

उद्देश

विवेकनिष्ठ विचारपद्धती (Rational Emotive Behavior Therapy - REBT) चे प्रशिक्षण घेतलेल्या महिलांमध्ये झालेले वैचारिक बदल जाणून घेणे.

साधने

सदिश गटचर्चा (Focused Group Discussion Method) :

ही पद्धती अवलंबताना विषयावर नियंत्रण ठेवून आलेल्या निष्कर्षावर चर्चा केली. या गटात महिलांना विचारलेल्या प्रश्नांच्या अनुषंगाने विषयाला अनुसरून उत्तरे मिळण्यासाठी प्रयत्नपूर्वक मुद्देसूद चर्चा केली.

स्पष्टीकरण

विवेकनिष्ठ विचारपद्धती (REBT) या तंत्राचा उपयोग स्नियांच्या मानसिक स्वास्थ्यासाठी होऊ शकेल असे वाटल्यामुळे काही प्रश्न गटचर्चेसाठी योजले. त्या प्रश्नातून पुढील काही मुद्दे जाणून घेतले :

कुटुंबातील महत्वाची, जबाबदारीची, मध्यवर्ती अशी भूमिका निभावताना तिची कसोटी लागत असेल तर त्याचा तिच्या शरीर व मनावर होणारा परिणाम जाणून घेतला. असे ताण व त्यासाठीची कारणे शोधून त्यांच्या स्नियांच्या शरीर-मनावर होणारा परिणाम पाहिला.

प्रशिक्षणामुळे तिला विवेकनिष्ठ विचारपद्धतीच्या संकल्पनांची माहिती किती झाली आहे हे तपासले. त्यामध्ये विशेषत: ‘अड्डाहास व अपेक्षा’ यातील फरक कसा कळू लागला ते पाहिले.

तिला आपल्या संवादातील ‘च’ तसेच तिचे ‘स्वगत’ कितपत ओळखता येते ते पाहिले. अविवेकी व अहितकारक विचार ओळखताना तिला कधी अडचण आली, हे जाणून घेतले.

भावनांवर नियंत्रण आणताना कोणता त्रास ती सहन करते हे विचारले. विवेकनिष्ठ विचारपद्धती वापरताना आलेल्या अडचणी विचारून ‘स्वगत’ ओळखताच आले नाही की काय किंवा ‘च’ काढायला कशा अडचणी आल्या ते जाणून घेतले.

कार्यपद्धती

या चर्चेसाठी विवेकनिष्ठ विचारपद्धती हे तंत्र वापरले. प्रशिक्षणाद्वारे गेल्या चार-पाच वर्षांतील काळात हे तंत्र शिकलेल्या, ३५ ते ५५ वर्ष या वयोगटातील विवाहित व उच्चशिक्षित अशा बारा महिलांना आर्मत्रित केले. त्यांच्यात गटचर्चा घडवून आणल्या, उद्देशांनुसार संबंधित २६ प्रश्नांची योजना केली. प्रथम प्रत्येक गटात चार जणी असे गट केले व योग्य दिशेने चर्चा होण्यावर भर दिला. त्यानंतर प्रत्येक प्रश्नावर प्रत्येकीचे मत जाणून घेऊन पुन्हा सामूहिक चर्चा केली.

माहितीचे संकलन करताना प्रथम अपेक्षित स्नियांशी संपर्क करून, ठरावीक वेळ निश्चित करून, त्यांच्या बरोबर चर्चेतून अपेक्षित मुह्यांचा ऊहापोह व्हावा अशा मुलाखती योजल्या. या सर्व चर्चा ध्वनीमुद्रित करण्यात आल्या. या तंत्राची उपयुक्तता व वापर फक्त शोधनिबंधापुरताच मर्यादित राहील तसेच यातून संकलित झालेली माहिती गोपनीय गाखून कोणताही गैरवापर होणार नाही याची त्यांना शाश्वती दिली.

सहभागी महिलांनी ‘विवेकनिष्ठ विचार पद्धतीचे तंत्र’ शिकण्यापूर्वी व नंतरची मानसिकता लक्षात घेऊन जाणीवपूर्वक हे तंत्र जेथे वापरले असेच अनुभव त्यांना वापरण्यास सांगितले. प्रत्येकीचे उत्तर नेमकेपणाने यावे, त्यांना समान वेळ व संधी मिळावी याची दक्षता घेतली. सदर चर्चेतून मिळालेल्या माहितीचा संशोधनासाठी वापर करण्यासंदर्भात महिलांनी लेखी संमती देऊन सहकार्य केले.

चर्चा व निष्कर्ष

‘घरातील मध्यवर्ती भूमिकेत आपली कसोटी लागते !’ असे सर्व सहभागी महिलांनी नमूद केले. त्यावेळी येणारे ताण, त्यांची कारणे व त्यांचे परिणाम समजले. त्यांची अस्वस्थता, एकटेपणा, असहायता, कमकुवत निर्णयक्षमता, नातेसंबंधातील तणाव, दोन पिढ्यांमधील विसंवाद यामुळे मानसिक ताण कसे वाढले हे त्यांनी मांडले. त्याचप्रमाणे रजोनिवृत्तीमुळे त्यांच्यात वाढलेली चिडचिड, शारीरिक ऊर्जा कमी होणे, उदासीनता येणे, पती पत्नीतील दुरावा वाढणे हे गृहिणींनी नमूद केले.

तर नोकरदार व व्यावसायिक महिलांनी अहंकार वाढणे, घराकडे तसेच स्वतःच्याकडेही खूप दुर्लक्ष झाल्यामुळे

झालेली प्रकृतीची हेळसांड झाल्याने कसे मनोकायिक आजार वाढले याची नोंद केली.

मात्र ‘विवेकनिष्ठ विचार पद्धतीचे तंत्र’ शिकून वापरताना अनुभवलेला वर्तन व भावनांमधील बदल त्यांनी नमूद केला. या बदलांमुळे त्यांना मानसिक स्वास्थ्याकडे कसे जाता आले हे त्यांनी आपल्या अनुभवांमधून पुढीलप्रमाणे दाखवून दिले.

‘विवेकनिष्ठ विचार पद्धतीच्या’ वापरामुळे त्यांच्या विचार, भावना व वर्तन यात झालेले बदल पुढील ठळक बाबींवरून जाणवले. त्यांना प्रतिक्रिया देण्यापूर्वी व देतानाचे स्वगत ओळखता येऊ लागले व तसे त्याच्यात बदलही करता येऊ लागले. त्यांच्या भावना व्यक्त करण्याच्या पद्धतीवर नियंत्रण आले. त्यांच्या परस्पर संबंधांमधील गुणवत्तेत बदल झाला. त्यांच्या स्वतःच्या मानसिक व शारीरिक स्वास्थ्याबदलच्या चुकीच्या कल्पना बदलल्या. त्यांना ‘च’ कमी करण्याचा प्रयत्न करता येऊ लागला, त्यांचा आत्मविश्वास वाढला, त्यांना त्यांचा मूळ स्वभाव ओळखता येऊन त्याला योग्य दिशा देण्याचा प्रयत्न सुरू झाला.

‘विवेकनिष्ठ विचार पद्धती’ या संकल्पनेच्या वापरामुळे त्यांचे अनेक फायदे झाले. त्यांना हे कळले की स्वतःच्या समस्यांना आपण स्वतःच जबाबदार असतो. अविवेकी व अहितकारक विचारसरणीमुळे समस्या निर्माण होतात हे त्यांना समजले, त्यांच्या अवाजवी अपेक्षांमुळे त्यांच्या कुटुंबांतील व बाहेरील वाद वाढतात हे त्यांच्या लक्षात आले. त्यांना स्वतःतील नकारात्मक बाजू कळू लागली. त्यांच्या स्वक्षमता वाढीसाठी त्यांना या तंत्राचा उपयोग करता आला.

‘विवेकनिष्ठ विचार पद्धती’ तंत्राचा वापर करताना सुरुवातीला त्यांना काही अडचणीनाही सामोरे जावे लागले. स्वतःसाठी हे तंत्र वापरताना त्यांचा अहंकार त्यांच्या आड आला. नेहमीच या तंत्राप्रमाणे वागण्याचा त्यांना कंटाळा येऊ लागला. काही वेळेस त्यांना संकल्पना समजली पण तिचा उपयोग करता आला नाही. हे तंत्र वापरताना त्यात काही व्यक्तीसापेक्ष बदल करावे लागले. काही वेळा असे विपरीत अनुभव आले की या तंत्राच्या अर्धवट वापराने मूळ प्रश्न अधिकच चिघळला. स्वतःच्या मानसिक स्वास्थ्यासाठी स्वतःचा ‘च’ बाजूला करताना खूप अडचणी जाणवल्या.

‘विवेकनिष्ठ विचार पद्धती’च्या सातत्यपूर्ण वापरानंतर त्यांना काही ठळक बदल जाणवले. त्यांना आपल्या स्वगतात बदल करता येऊ लागला. त्यांच्या नात्यातील दुरावा व कटुता कमी होऊ लागली. आपल्या भावना व्यक्त करताना त्यांचे स्वतःवर नियंत्रण आले. त्यांचे अविवेकी विचार कमी झाले व त्यांच्या मनाची सहिष्णुता वाढली. अपेक्षा व अद्वाहास यातील फरक त्यांना कळू लागला. त्यांच्यातील आत्मविश्वास वाढला. त्यांचा स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा स्वीकार वाढला. त्यांच्या मूळ स्वभावात उपयुक्त असा बदल शक्य झाला. त्यांच्या कामातील गुणवत्ता वाढली. त्यांच्या मनावरील ताण कमी झाल्याने शारीरिक तक्रारी कमी झाल्या.

निष्कर्ष

या अभ्यासावरून असे दिसून आले की ‘विवेकनिष्ठ विचार पद्धती’ हे तंत्र व्यक्तीच्या वैचारिक पातळीवर काम करते. त्यामुळे या स्नियांच्या बाबतीत अविवेकी विचार बदलू शकला आणि त्याचा परिणाम दीर्घकाळ टिकून राहिला.

तसेच हे तंत्र विचारांच्या मूळभूत पातळीवर काम करत असल्यामुळे त्यांना आपल्या स्वभावात योग्य तो बदल करता आला.

त्यांनी आपल्या अहितकारक विचारांमध्ये सकारात्मक बदल केल्यामुळे भावनांवर संयम येऊ त्यांचा ताण कमी

झाला. त्यांचे मनोकायिक आजार कमी होण्यास मदत झाली. त्यांना आपल्या प्रतिक्रिया देण्यापूर्वी व प्रत्यक्ष देतानाचे 'स्वगत' ओळखता येऊन त्यात योग्य तो बदल करता आला. त्यांच्या नातेसंबंधात गुणवत्तापूर्वक बदल झाला. त्यांच्या भावना व्यक्त करण्याच्या पद्धतीवर नियंत्रण आले. त्यांना अपेक्षा व अट्टाहास यातील फरक ओळखता येऊ लागला व त्यांच्यातील या अट्टाहासावर नियंत्रण ठेवता येऊ लागले.

संशोधन मर्यादा

हा अभ्यास करताना अभ्यासकांना काही मर्यादा जाणवल्या. अभ्यासासाठीचा गट खूप कमी संख्येचा होता. तसेच प्रदत्त म्हणून निवडलेल्या महिला एका विशिष्ट सामाजिक-आर्थिक, शैक्षणिक पाश्वर्भूमीच्या होत्या.

❖❖❖

भाग २

**सामाजिक मानसशाखा, नेतृत्व,
मानसिक-शरीरस्वास्थ्य विषयक अध्यास**

२.१ संवादशैली आणि व्यक्तिमत्त्व : माता-कन्येच्या नात्याचा शोध

वाच. क्षिप्रा मोदे
वाच. अनंदा लवळेकर
ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

कुटुंब ही एक अशी सामाजिक रचना आहे की लोक जिथे एकाच छपराखाली राहतात व एकत्र स्वयंपाकघराचा वापर करतात आणि पालकत्वाचे हक्क, कर्तव्ये तसेच आर्थिक कर्तव्ये एकाच घरात एकत्र राहून निभावतात (स्टीफन्स, १९६३). सामाजिकीकरणाचा हा पायाच म्हणावा लागेल. कारण मुले इथेच सामाजिक गृहीतके शिकतात, जगाबद्दलची कल्पना करतात आणि समाजामध्ये सामावून जाऊ शकणारी व्यक्ती बनण्याचा प्रयत्न करतात. सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये मुलं अनेकांच्या सहवासामध्ये येतात. मुलांच्या विकासामध्ये सर्वांत महत्त्वाचे असलेले नातेसंबंध म्हणजे पालक-बालक नातेसंबंध. पालकांचा मुलांवरचा प्रभाव हा अतिशय महत्त्वपूर्ण आणि शेवटपर्यंत टिकणारा असा असतो (बर्क, २००६).

व्यक्तिमत्त्वाला आकार यायला अगदी लहान वयातच सुरुवात होते. हे लहान मूल जास्तीत-जास्त वेळ पालकांच्या सहवासात बाढते. आईची भूमिका आणि वाढवण्याची पद्धत याचा मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व -घडणीवर खूप परिणाम होतो. पालकांची मैत्रीपूर्ण वागणूक, कमीतकमी शिक्षा आणि दबाव, भावनिक पाठिंबा, नात्यांमधील संवेदनशीलता, क्रियाशीलता अशा दृष्टिकोनांमुळे एक सुसंपन्न, निर्मितीक्षम व्यक्तिमत्त्व घडते (बिरादर, २००६). या उलट पालक म्हणून आईची दुर्लक्ष करणारी वर्तणूक मुलांच्या किशोरावस्थेतील वर्तणूक - समस्येला जबाबदार असते असे दिसते (भारद्वाज, १९९५). वयात येण्याच्या मुलांच्या आईसाठी त्यांच्या मुलांमध्ये (किशोरावस्थेतील) होणारे शारीरिक-मानसिक बदल जाणून घेणे आणि त्यानुसार त्यांच्याशी वागणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. खास करून तरुण मुली आईशी जास्त मोकळेपणाने बोलू शकतात. कुटुंबात वडिलांची भूमिका बन्याचदा अधिकार वृत्तीची वा न्यायाधीशासारखी असल्याने मुली आईशी जास्त जवळीक साधू शकतात (युनिस आणि स्मॉलर, १९८५). व्यक्तिमत्त्व हे गतिशील असते, आणि त्यात आयुष्यभर काहीना काही बदल होत असतात. इंगरसॉल (१९८९) च्या मते, तारुण्य हा व्यक्तिमत्त्व विकासातील अत्यंत महत्त्वाचा काळ आहे. या काळामध्ये त्या व्यक्तीच्या विकासात 'स्वत्वा'ची नव्याने ओळख होणे, आत्मसन्मान वाढीस लागणे, शारीरिक बदलांचा स्वीकार, सकारात्मक प्रगल्भ सवर्योंचा जाणीवपूर्वक स्वीकार, समाजमान्यतेनुसार स्वतःचे समायोजन आणि पुढच्या काळासाठी स्वमूल्य तयार करणे या शारीरिक-मानसिक घटकांचा समावेश होतो. हा तारुण्यावस्थेचा काळ अशा शारीरिक-मानसिक घटकांमधील बदलांमुळे भरलेला असतो, अत्यंत संवेदनशीलही असतो. अभ्यास असे दर्शवितो की, किशोरवयीन मुलेमुली प्रौढ बनण्याच्या प्रवासामध्ये जैविक, बोधनिक, भावनिक, सामाजिक बदलांना सामोरे जातात. किशोरांचा बाहेरील अनेक गोष्टींशी सतत संपर्क येत असतो, त्यामध्ये सामाजिक स्तरापासून ते प्रसारमाध्यमं आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचाही समावेश होतो. त्यामुळे त्यांचा पालकांशी होणारा प्रत्यक्ष संवाद हल्लीच्या काळात कमी झालेला दिसतो. संवाद ही एक प्रभावशाली प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये मनुष्यप्राणी आपले विचार, भाव-भावना, आपली मत दुसऱ्यापर्यंत पोहोचवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करत असतो. संवादामुळे वस्तूचे, एखाद्या घटनेचे, वा गोष्टीचे ज्ञान होण्यासाठी मदत होते. जसे आजूबाजूच्या घटना, व्यक्तींची माहिती होण्यासाठी संवाद ही पायाभूत गरज आहे (स्लेटर, २००१), तसेच कोणतेही नातेसंबंध हे प्रबळ आणि परिणामकारक संवादकौशल्यावर आधारित असतात.

त्यामुळे किशोरवयीन मुलं आणि पालक यांच्यातील नातेसंबंध व संवादशैली याच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आपण असेही म्हणू शकतो की, पालक ज्या प्रकारे त्यांच्या मुलांशी संवाद साधतात, त्याचा परिणाम मुलांच्या स्वभाव-वैशिष्ट्यांवर होत असतो, ज्याचा लक्षणीय परिणाम मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व - घडणीवर होतो. अनेक संशोधनांमध्ये असे आढळून आले आहे की, कुटुंबामध्ये किती आणि कोणत्या प्रकारचे परस्परसंबंध (Interaction) प्रस्थापित असतात याचा थेट परिणाम मुलांच्या नैतिक आणि सामाजिक घडणीवर होतो (बेल्स्की, रोवीन, टेलर, १९८४, डोअन, १९७८, इस्टब्रूक्स, गोल्डबर्ग १९८४, परकिन्स १९८९).

या सर्व गोष्टींना एकत्रितपणे ‘आई-वडिलांची संवादशैली’ असे संबोधले गेले आहे (पिअरसन, १९८९). या संवादशैलीवर किशोरांची भाषा, आकलन, आणि सहसंवेदना कौशल्यांचे विकास अवलंबून असतात (फिशर आणि बुलक १९८४, लुरीया, १९८२, वूड, १९८०). पालक आणि किशोरवयीन पाल्य यांच्यातील नातेसंबंधांचा अभ्यास जरी अनेक दशकांपासून चालू असला तरी संवादशैली आणि व्यक्तिमत्त्व या विषयावरील हा सखोल अभ्यास अधिक प्रकाश टाकेल आणि या विषयाकडे बघण्याची एक नवीन व व्यापक दृष्टी देईल.

अभ्यास पद्धती

प्रदत्त संकलन – या अभ्यासासाठी भौगोलिक गट पद्धतीने नमुना निवड केली. सरासरी ४० वय असलेल्या १०० माता, यातील ९०% माता या पदवीधर व पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेल्या होत्या आणि त्यांच्या किशोरवयीन मुली (वय वर्षे १२ ते १५ वयोगटातील) आणि ८ वी आणि ९ वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींची नमुना म्हणून निवड केली. नमुना गट हा मध्यम वर्गातील होता. निवडलेल्या माता नमुना गटाची माहिती तक्ता क्रमांक १ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक १ : माता नमुना गटाची माहिती

घटक	गट	संख्या
वय	३१-४०	५८
	४१-५०	४०
	५१-६०	०२
शिक्षण	पदवी	५५
	पदव्युत्तर	३५
	पदवी अभ्यासक्रमांतर्गत	१०
कुटुंब-पद्धती	एकत्र	४२
	स्वतंत्र	५८
कामाचा दर्जा	काम करणारे	५३
	काम न करणारे	४७
उत्पन्न (रु.)	८००००-५९०००	३८
	६००००-३९०००	१९
	४००००-१९०००	२७
	२०००० पेक्षा कमी	१२
	माहीत नाही	०४
अपत्य संख्या	एक	३२
	दोन	६१
	तीन	०७

साधने

१) संवादशैली चाचणी

आर. डब्लू. नॉरटन यांनी प्रमाणित केलेली चाचणी वापरली. त्यांनी संवादशैलीची व्याख्या अशी केली आहे, ‘प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संवाद साधून समोरच्या व्यक्तीच्या संवादातले काय घ्यायचे, काय गाळायचे, काय समजायचे यांचा दिशादर्शक विचार करून केलेली अभिव्यक्ती म्हणजेच संवादशैली’. या ‘संवादशैली चाचणी’मध्ये १० स्वतंत्र घटकांचा समावेश होतो. ती पुढीलप्रमाणे – ‘मैत्रीपूर्ण’, ‘छाप पाडणारी’, ‘सहज किंवा ताणरहित’, ‘आक्रमक किंवा वाद घालणारी’, ‘अति लक्ष देणारी’, ‘नेमकेपणाचा आग्रह धरणारी’, ‘खूप हातवारे करणारी’, ‘नाळ्यपूर्ण’, ‘अति अभिव्यक्त करणारी’, आणि ‘अधिकार दर्शवणारी’. ह्यातील अकरावा घटक म्हणजे ‘संवाददात्याची प्रतिमा’ जी संवादाच्या पूर्ण शैलीचे वर्णन करते.

२) उच्च माध्यमिक व्यक्तिमत्त्व प्रश्नावली

किशोरवयीन मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे मापन करणारी ‘माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक व्यक्तिमत्त्व प्रश्नावली’ ही प्रमाणित असून ती स्वतंत्रपणे किंवा गटामध्ये व्यक्तिमत्त्वाची सर्वसाधारण कल्पना येण्यासाठी देता येऊ शकते. ही प्रश्नावली पुढील चौदा व्यक्तिगुणांचे (आयामांचे) मापन करू शकते : ‘आस्थेवाईकपणा’, ‘तर्कक्षमता’, ‘भावनिक स्थिरता’, ‘उत्तेजितता’, ‘ठामपणा’, ‘उत्साही किंवा आनंदीवृत्ती’, ‘सदसद्विवेकबुद्धी’, ‘धाडसी वृत्ती’, ‘संवेदनशीलता’, ‘आकसून घेण्याची वृत्ती’, ‘स्वतःवरील विश्वास’, ‘स्वयंपूर्णता’, ‘स्वयंशिस्त’ आणि ‘तणावग्रस्तता’. या प्रश्नावलीची चाचणी आणि पुनर्चाचणीची सत्यता ०.४४ ते ०.८१ पर्यंत आहे, ज्यावरून ह्या चाचणीची विश्वासार्हता स्पष्ट होते.

चर्चा आणि विश्लेषण

आपल्या मुलांबरोबर पालक ज्या पद्धतीने आणि जी शैली वापरून बोलतात किंवा संवाद साधतात त्याचा मुलांवर परिणाम होतो, आणि पुढे जाऊन हा परिणाम मुलांच्या सामाजिक क्षमतांवरही होतो (मँकबाय, मार्टिन, १९८३, टेलर, क्लेटॉन, रोले, २००४). असे म्हणता येईल की, ह्या सामाजिक क्षमता नंतर व्यक्तिमत्त्व घडणीमध्ये महत्त्वाची भूमिका वठवतात. मातांना सोडवयाला दिलेल्या प्रश्नावलींच्या उत्तरांवरून असे लक्षात येते की, सर्वांत जास्त वापरल्या गेलेल्या संवादशैली म्हणजे अनुक्रमे – मैत्रीपूर्ण शैली, अति लक्ष देणारी आणि छाप पाडणारी शैली ह्या होत्या.

मातांची संवादशैली आणि मुर्लींचे व्यक्तिगुण ह्यांच्यातील सहसंबंध अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला. त्यात असे दिसले की, आईच्या संवादाचा आणि मुलीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सरसकट लक्षणीय संबंध नाही. पण संवादशैलीचे वर्णन करण्यासाठी ज्या संज्ञा वापरल्या त्या जर मूळ चाचणीकर्त्याच्या अनुषंगाने समजून घेतल्या तर असे म्हणता येईल की, काही परिणाम हे महत्त्वाचे नातेसंबंध दाखवतात. यात असे आढळून आले की, आईच्या अति लक्ष देणाऱ्या संवादशैलीचा आणि मुर्लींच्या तर्कक्षमतेचा नकारात्मक सहसंबंध आहे (-.२०).

यावरून असे सूचित होते की, जास्त तर्कशुद्ध कारणे देणाऱ्या किशोरींच्या माता संवादाची अति चिकित्सा करत नाहीत किंवा ‘अति लक्ष’ देत नाहीत. हा निष्कर्ष काहीसा चमत्कारिक वाटतो, पण नॉर्टनच्या ‘अति लक्ष’ देणाऱ्या संवादशैलीच्या व्याख्येवरून तो स्पष्ट होतो, ऐकणारी व्यक्ती लक्ष देत आहे म्हणजे, मुद्दामहून लक्ष देणारी संवादशैली यावरून असे सूचित होते की, जेव्हा मुर्लींमध्ये तर्कयुक्त विचार वाढीला लागतात त्यावेळी, माता संवादाच्या बाबतीत ‘अति लक्ष देणारी’ असण्याची शक्यता कमी होते.

मातेची अति अभिव्यक्त करणारी संवादशैली ही मुलींच्या ठामपणा (-.२०) आणि धाडसी वृत्तीशी (-.२०) नकारात्मक सहसंबंध दाखवते. हे संशोधन असे सुचवते की, आईचा मोकळेपणाचा संवाद हा किशोरींच्या सामाजिक आणि सहकार्य - कौशल्यांच्या वाढीसाठी आवश्यक आहे (नॉरल आणि कलान, १९९१). परंतु नॉर्टन अति अभिव्यक्त करणारी संवादशैलीची व्याख्या अशी करतो : संवादाला प्रारंभ करणारी पसरट, सौहार्दपूर्ण, संवादाला भुकेलेली, निःसंकोच, गुपिते न ठेवणारी, स्पष्टव्यक्ती, संवाद आमंत्रित करणारी ! जर आयांनी अशी संवादशैली वापरली तर किशोरींमधील ठामपणा किंवा अधिकारी वृत्ती कमी असेल.

येथे एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, मातेच्या संवादामधील मोकळेपणाचे महत्त्व त्यांच्याच वयाच्या लोकांना कळू शकते. कारण बहुधा त्यांना त्यांचा परिपक्तेमुळे आणि अनुभवांमुळे हे कळणे सोपे जाते, पण किशोरींमध्ये या शैलीचा बरोबर उलट परिणाम दिसतो.

आईच्या अशा संवादशैलीमुळे मुलींमध्ये धाडस आणि ठाम वृत्ती कमी झालेली दिसते. असे निर्दर्शनास आले की, मातांची नाटकी आणि अधिकार गाजवणारी शैली यांचासुद्धा धाडसीपणाशी नकारात्मक सहसंबंध आहे. (-.२६ आणि -.२२ अनुक्रमे).

या सर्व विवेचनावरून असे दिसून येते की, मातेची संवाद करण्याची पद्धत संवादावर नियंत्रण ठेवण्याची असेल तर मुलींमध्ये धाडसीपणा कमी दिसतो. संशोधन असेही सांगते की, पालकांना त्यांच्या नैतिक बळाचे किंवा प्रभावाचे (अप्रत्यक्ष दबाव तंत्राचे किंवा पद्धर्तीचे) पुरेसे महत्त्व माहीत नसते (फुजीओका आणि ओस्टीन २००२). याचा अर्थ असाही होऊ शकतो की, ज्या माता सदैव मुलांवर नियंत्रण ठेवत असतात, त्यांची मुले कमी आत्मविश्वास असलेली किंवा लाजाळू असू शकतात. ही सर्व निरीक्षणे ज्या माता पदवीधर आहेत अशा नमुन्यांवर नोंदविली आहेत.

कोणत्याही संशोधनाचा हेतू हा ढोबळमानाने अभ्यास करून नमुन्यांबाबतच्या सर्व शक्यतांचा निष्कर्ष शोधणे हा असतो. हे विचारात घेऊन मातांच्या प्रस्तुत अभ्यासातील संकलित माहितीचे शैक्षणिक पातळीवरून त्यांची वर्गवारी करून आणखी पृथःकरण केले. नमुना संख्या ही जरी लहान असली आणि आलेले निष्कर्ष हे मोठ्या प्रमाणात सरसक्त लागू करता येत नसले तरी हे परिणाम उत्कंठावर्धक निरीक्षणे दाखवतात.

व्यावसायिक शिक्षण घेतलेल्या आणि कमी शिक्षण घेतलेल्या अशा दोन प्रकारच्या मातांनी स्वीकारलेल्या संवादाच्या प्रकारांमध्ये ह्या अभ्यासात वर्णनात्मक व संख्यात्मक परिणामात मूलभूत फरक दिसून आला. मध्यमानांचे काढलेले निष्कर्ष असे दर्शवतात की, व्यावसायिक शिक्षण घेतलेल्या आणि कमी शिकलेल्या माता कोणत्या प्रकारची संवादशैली स्वीकारतात यात फरक असतो. या दोन्ही मातांच्यात, मैत्रीपूर्ण, आक्रमक किंवा वाद घालणारी आणि अति अभिव्यक्त करणारी ह्या संवाद शैलीत सारखेपणा दिसतो, पण खूप हातवारे करणारी आणि अधिकार गाजवणाऱ्या संवादशैलीत फरक दिसतो. यात असे आढळून येते की, व्यावसायिक प्रशिक्षित माता कमी शिकलेल्या मातांपेक्षा जास्त हातवारे करणारी आणि अधिकार गाजवणारी संवादशैली वापरतात.

उत्तम शैक्षणिक पार्श्वभूमी किंवा व्यावसायिक प्रशिक्षित मातांना संवादाच्या वेगवेगळ्या पद्धती वापरणे सहज सोपे जाते किंवा उपयोगी ठरते. किंबुना उत्तम शैक्षणिक पार्श्वभूमी असलेल्या माता या काही वेळा आपल्या किशोरवयीन मुलांबाबत अती सजगता दाखवतात (त्यांच्या भावनिक जगतात हस्तक्षेप करतात) आणि आपण किती चांगले पालक आहोत हे दर्शवण्याचा प्रयत्न करतात.

तत्का क्रमांक ३ व ४ मध्ये दोन्ही प्रकारातील मातांच्या संवादशैलीच्या पद्धती आणि त्यांच्या किशोरवयीन मुलींचे व्यक्तिमत्त्व यांची संख्याशास्त्रीय माहिती नोंदवली आहे.

तत्का क्रमांक ३ : कमी शिकलेल्या माता आणि किशोरवयीन मुली (संख्या - २०)

व्यक्तिगुण

संवादशैली	अ	ब	क	ड	इ	फ	ग	ह	ल	ज	ओ	ओ१	ओ२	ओ३
मैत्रीपूर्ण	-००७	-२६७	-१५३	-२२४	.२०४	-३२३	-३४७	-११८	-३७७	.१०७	-१४७	.०००	.१५५	-४२६
छाप पाडणारी	-४१५	-११०	-३०४	-२०२	.३०१	.०८४	.२३८	-०१३	.१८४	.१५०	.१११	-०२८	.२५१	.०८८
सहज/ताणरहित	.२८०	-०३३	-४२४	.२६८	-२३२	.२४९	.०६१	-०१३	-०३४	.१६६	.०६९	-०७४	.०१०	-०७०
आक्रमक/वाद घालणारी-०९२-२७१	.२६०	-०९९	-१५८	-०४७	-०१८	.३६७	.२२८	.१४८	.०५०	.२२०	-४०६	.२४२		
अती लक्ष देणारी	.०५३	.२१४	.३०४	-५९५	.१०७	-०२२	.३६३	-१००	-१३६	-१२३	-०८६	.४६४	-०५८	-०१०
नेमकेपणाचा आग्रह	-०७७	.०२२	-२९७	-१४०	.२२४	-१६२	-०४८	-०५१	-१०७	.०५७	.३०३	.२०३	-३०८	.१२१
धरणारी														
खूप हातवारे करणारी	-१५५	-०२०	.२०७	-१६५	-०३८	.१३४	-००२	.०३६	.१५२	.१६६	.१४७	.३३८	-४८०	-१११
नाट्यपूर्ण	-३७६	-१३३	-१२१	.२३२	.१०३	.३१९	-०३३	.०६१	.३५७	.४६६	.०९६	.०७२	-३९६	.०८२
अतिअभिव्यक्त करणारी	.१०९	-४८२	.३८६	-२४८	-०५९	-६२४	-०१९	.०५१	-२७०	.१५६	-७९८	.०३४	-०११	-१४१
अधिकार दर्शवणारी	.०७०	-४९५	-१०५	-१८३	-४०३	.०८१	-४१७	-११३	-३३१	.२८०	-३०८	.२१४	-२४८	-३००

तत्का क्रमांक ४ : व्यावसायिक प्रशिक्षित माता व किशोरवयीन मुली (संख्या - २०)

व्यक्तिगुण

संवादशैली	अ	ब	क	ड	इ	फ	ग	ह	ल	ज	ओ	ओ१	ओ२	ओ३
मैत्रीपूर्ण	.२२३	-०८३	.४६४	-२५८	-२१५	.११९	.१७१	.२८२	.०४२	-३८२	-३०४	.३७०	.०३०	.०१७
छाप पाडणारी	.१६३	-०१७	.३८३	-३११	-३११	-२१५	-०२३	.२५३	.६९२	-११६	-१३५	.०५७	.२८६	-३५७
सहज/ताणरहित	.०७८	-२६६	.३६६	.११५	-०५१	-१००	-२०१	.०१४	.४७३	-००९	-३५८	.०६४	.४१४	-०६९
आक्रमक/वाद घालणारी-१११-११७	.११३	.२१७	.०१३	.२२१	-१२४	-४६४	.२०६	-२५०	.२५७	.५२६	.३०९	.०९८	-०२७	-०५९
अती लक्ष देणारी	.४४२	-११०	.२२३	-२७०	.२७१	.११४	.०१७	.०३५	-१२०	-०३०	-०५५	-०२४	-०६९	-२३९
नेमकेपणाचा आग्रह	-०६५	-१४७	.२९३	-०५२	-१३८	-२३४	.१३१	-१५३	.३७४	-०९३	.०८९	.०१७	.०३३	-०५९
धरणारी														
खूप हातवारे करणारी	-०७३	.१२६	.४५८	-०२१	-३११	-०३१	-११०	-१७१	.२५७	-०८९	.०९४	.२२४	-०२८	-११९
नाट्यपूर्ण	.४१०	-११३	.२७९	.०२९	.०६७	.०५५	.४०२	-२३८	-०२३	-२९३	.०८२	-०८०	-२२६	.०२३
अतिअभिव्यक्त करणारी	.३५४	-३१८	.५४५	-०३३	-०६५	-१५०	-०२५	-०१०	.११३	-२०६	-१४६	-०४३	-१११	-११२
अधिकार दर्शवणारी	.१७५	-०२४	.३४२	-१२६	-११९	-०६६	-०७८	.०१३	.४२४	.१२२	-०८७	.१४२	.२९६	-१४९

ह्या दोन गटांमधील सामायिक संवादशैली ‘खूप हातवारे करणारी’ आणि ‘अतिअभिव्यक्त करणारी’ संवादशैली अशा आहेत. येथे असे दिसते की, कमी शिक्षित मातांच्या ‘अतिअभिव्यक्त’ करणाऱ्या संवादशैलीचा नकारात्मक सहसंबंध किशोरवयीन मुलींच्या ‘कारणे देण्याची प्रवृत्ती’, ‘उल्हासितपणा’ आणि ‘असुरक्षिततेची भावना’ दिसतो (-.४८२, -.६२४ आणि -.७१८ अनुक्रमे) आणि ‘खूप हातवारे करणाऱ्या’ संवादशैलीचा किशोरवयीन मुलींच्या ‘ताणाशी’ नकारात्मक सहसंबंध दिसला (-.४८७). तर दुसरीकडे, प्रशिक्षित मातांच्या ‘खूप हातवारे’ करणाऱ्या

आणि ‘अतिअभिव्यक्त’ करणाऱ्या संवादशैलीचा सकारात्मक सहसंबंध किशोरवयीन मुलींच्या ‘भावनिक स्थैर्याशी’ दिसला (.४५८ आणि .५४५ अनुक्रमे). या दोन्हीतील फरकाचे एक कारण असेही असू शकेल की दोन्ही प्रकारच्या माता ‘अतिअभिव्यक्ती’ आणि ‘हावभाव’ किंवा हातवरे आपल्या मुलींशी संवाद साधताना किती आणि कसे दर्शवतात ह्यावर किशोरवयीन मुलींच्या व्यक्तिगुणांवरील परिणाम अवलंबून असतात.

इतर फरक असे दर्शवतात की, कमी शिकलेल्या मातांची ‘अती लक्ष देणारी संवादशैली’ आणि त्यांच्या मुलींच्या शीघ्रकोपित्वाचा आणि स्वयंशिस्तीचा नकारात्मक सहसंबंध आहे (-.५९ आणि .४६ अनुक्रमे) आणि अधिकार गाजवणाऱ्या संवादशैलीचा मुद्देसूदपणाशी नकारात्मक सहसंबंध आहे (-.४९). हे निष्कर्ष अशी दिशा दर्शवतात की, ‘अधिकार गाजवणारी संवादशैली’ किशोरींची विचारशक्ती कमी करते तर ‘अतिलक्ष देणारी संवादशैली’ किशोरींमध्ये स्वयंशिस्त वाढवते.

प्रशिक्षित किंवा जास्त शिकलेल्या मातांमध्ये असे दिसते की, जेव्हा त्या ‘मैत्रीपूर्ण आणि सहज किंवा ताणरहित’ संवादशैली वापरतात तेव्हा, वयात येणाऱ्या मुलींमध्ये भावनिक स्थिरता आणि संवेदनशीलता वाढवण्यास मदत होते (.४६ आणि .४७ अनुक्रमे).

परंतु जेव्हा माता ‘आक्रमक किंवा वाद घालणारी’ संवादशैली वापरतात (नॉट्टन १९७८) तेव्हा त्यांच्या मुलींमध्ये ठामपणाची वृत्ती कमी (नकारात्मक सहसंबंध -.४६) व माघार घेण्याची वृत्ती अधिक (.५३) दिसून येते.

यावरून असे स्पष्ट होते की मातांची नकारात्मक संवादशैली आणि नियंत्रण ठेवण्याची वृत्ती हा आई-मुलींच्या नातेसंबंधात अडथळा निर्माण करतात. येथे असेही म्हणता येऊ शकते की, मातांनी विशिष्ट संवादशैलीचा स्वीकार करणे किंवा वेळोवेळी बदलत्या संवादशैलीचा वापर करणे याचा वाढत्या वयाच्या मुलींच्या व्यक्तिमत्त्व-घडणीवर परिणाम होतो.

मुलांच्या विकासामध्ये मातेची भूमिका अतिशय महत्वाची असते. म्हणूनच संवादशैली आणि संवादपद्धती याचा परिणाम माता-कन्येचे नातेसंबंध दृढ बनण्यावर होतो.

प्रस्तुत संशोधन हे सध्याच्या गृहीतकांवर व निष्कर्षावर आधारित आहे. तसेच ते नवीन कल्पना किंवा गृहीतके शोधणारे आहे. या संशोधनातील नमुना – गटाची संख्या पुरेशी व संशोधनाचे निष्कर्ष ह्या विषयाबद्दल कुठूहल निर्माण करणारे असले तरी या संशोधनाच्या निष्कर्षाचे सर्वसामान्यीकरण करणे योग्य नाही. म्हणूनच असे सुचवावेसे वाटते की हेच संशोधन मोठ्या नमुन्यावर करावे ज्यातून नवीन तथ्ये उजेडात येतील.

निष्कर्ष

पदवीधर मातांकडून ‘अती लक्ष देणारी’, ‘नाट्यपूर्ण’, ‘अतिअभिव्यक्त करणारी’, आणि ‘अधिकार दर्शवणारी’ या संवादशैली मोठ्या प्रमाणात स्वीकारल्या जातात, ज्यांचा परिणाम किशोरवयीन मुलींच्या विचारसरणीवर, ठामपणावर आणि धाडसीपणावर पडताना दिसतो. तारुण्य ही माणसाच्या विकास काळातील फार महत्वाची अवस्था आहे आणि आई ही माहितीचा प्रथम स्रोत असल्याने तिला आपल्या वयात येणाऱ्या मुलीबरोबर संवाद करताना सजग असायला हवे.

संदर्भ

- Belsky, J., Rovine, M., & Taylor, D.G. (1984). The Pennsylvania infant and family project. III: The origins of individual differences in infant-mother attachment: Maternal and infant contribution. *Child Development*, 55, 718-728.
- Berk, L. (2007). *Child Development*. 7th Edition. New Delhi: Pearson Education Inc.
- Bharadwaj, R.L., 1995, Perceptions as regards to mothering among chemical dependent and non-dependents. *Praachi Journal of Psycho-Cultural Dimensions*. 11 (112): 75-78.
- Biradar, S. (2006). *The Analysis of Parenting style and Emotional Intelligence of College Students*. (University of Agricultural Sciences, Dharwad). Retrieved on March, 15, 2011 from <http://medind.nic.in/jak/t10/i2/jakt10i2p339.pdf>
- Doane, J. A. (1978). Family interaction and communication deviance in disturbed and normal families: A review of research. *Family Process*, 17, 357-376.
- Easterbrooks, M.A., & Goldberg, W.A. (1984). Toddler development in the family: Impact of father involvement and parenting characteristics. *Child Development*, 55, 740-752.
- Fischer, K.W., & Bullock, D. (1984). Cognitive development in school-age children: Conclusions and a new direction. In W.A. Collins (Ed.), *The elementary school years: Understanding development in middle childhood* (pp. 76-146). Washington, DC: National Academic Press.
- Fujioka, Y. & Austin, E. W. (2002, Dec). The relationship of family communication patterns parental mediation style. *Communication Research*. 29 (6), 642-665. DOI: 10.1177/009365002237830. Retrieved from Sage Publication database.
- Ingersoll, Gary M. (1989). *Adolescents*. New Jersey: Prentice Hall.
- Luria, A.R. (1982). *Language and cognition*. New York: Wiley Interscience.
- Maccoby, E. E., & Martin, J. A. (1983). Socialization in the context of the family. Parent-child interaction. In. E. M. Hetherington (Ed.), *Handbook of child psychology. Vol. 4: Socialization personality and social development* (pp. 1-101). New York: Wiley.
- Noller, P. & Callan, V. (1991). *The adolescent in the family* (London, Routledge).
- Norton, R. W. (1978). Foundations of a communicator style construct. *Human Communication research*, 4, 99-112.
- Pearson, J.C. (1989). *Communication in the family*. New York: Harper & Row.
- Perkins, R.P. (1989). Communication deviances and clarity among the parents of high achieving, average, and learning disabled adolescents. Unpublished doctoral dissertation, California School of Professional Psychology, Alameda.
- Slater, T. *A Definition of Model for Communication*. Retrieved on April, 6, 2011 from http://www.infoamerica.org/documentos_pdf/slater01.pdf
- Stephens, W.N. (1963). *The family in cross-cultural perspective*. New York: Holt, Rienhart& Winston Inc.
- Taylor, L., Clayton, J. & Rowley, S. (2004). Academic Socialization: Understanding Parental Influences on Children's School-Related Development in the Early Years. *Review of General Psychology*. 8 (3), 163-178. DOI: 10.1037/1089-2680.8.3.163. Retrieved from <http://cds.unc.edu/CCHD/S2005/02-21/taylor,%20lorraine,%20academic%20socialization.pdf>

Uma, L. and Uma, D. (2005). Relationship between the dimensions of emotional intelligence of adolescents and selected personal social variables. *Indian Psychological Review*, 64 (1) : 11-20.

Wood, D.J. (1980). Teaching the young child: Some relationships between social, interaction, language, and thought. In D.R. Olson (Ed.), *The social foundations of language and thought* (pp. 280-296). New York: Norman.

२.२ इरिट्रियन विद्यार्थ्यांची स्वसंकल्पना : लिंग, इयत्ता आणि भविष्य परिचय

वाच. वनिता पटवर्धन
ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

आफ्रिकेतील इरिट्रिया हा देश १९९३ मध्ये इथियोपिया पासून स्वतंत्र झाला. त्यापूर्वी आणि त्यानंतरही युद्धग्रस्त असलेल्या या विकसनशील देशापुढे अनेकानेक आव्हाने आहेत. तेथील तरुणांपुढे तर अन्न, शिक्षण, उपजीविकेचे साधन अशा समस्यांनी भीषण रूप घेतलेले आहे. नवतरुण अवस्थेमध्ये स्वसंकल्पना विशिष्ट असे रूप घेते (Sternberg, 1989). त्यामुळे अशा अवघड परिस्थितीमध्ये इरिट्रियाची राजधानी असलेल्या अस्मारा येथील नवतरुणाच्या स्वसंकल्पनेचा अभ्यास केला. Erikson (1963) यांनी मांडलेल्या मानसिक विकासाच्या पाचव्या टप्प्यामध्ये नवतरुणांमध्ये 'स्वपरिचय आणि भूमिकेविषयी गोंधळ' असा झागडा चालू असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. नवतरुण अवस्थेमध्ये लैंगिक भूमिकेनुसार सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया वेग घेते. Hill Lynch (1983), Bosacki (2000) अशांच्या अभ्यासातून स्वसंकल्पनेतील लिंगभेदविषयी संमिश्र निष्कर्ष आहेत. वाढत्या इयत्तानुसार स्वसंकल्पनेचा दर्जा कमी होत असल्याचे Kline Short (1991) यांच्या अभ्यासातून आढळून आले. (Mboya १९९९) यांना विद्यार्थ्यांमध्ये लिंग आणि वय यानुसार स्वसंकल्पनेमध्ये संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या लक्षणीय फरक आढळले. मात्र हे फरक गुणात्मकीत्या कमी महत्वाचे होते. आफ्रिकेमध्ये अशा स्वरूपाच्या अधिक अभ्यासाची गरज असल्याचे त्यांनी नोंदवले. या सोबत, पदवीपूर्व वर्गातील विद्यार्थ्यांना पदवीनंतरच्या भविष्यातील कामांची किती जाणीव आहे, हेही आजमावण्याचे उद्दिष्ट या अभ्यासामध्ये ठेवले.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यास दोन भागांमध्ये केला.

अ) विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पनेमधील लिंगभेद व इयत्ताभेद आजमावले.

आ) विद्यार्थ्यांची स्वसंकल्पना व भविष्यपरिचय यामधील सहसंबंध तपासला. यासाठी सर्वेक्षण पद्धत अवलंबली.

नमुना

भाग अ मधील ३८१ विद्यार्थी (१९१ मुली व १९० मुले) हे इरिट्रिया या आफ्रिकेतील राजधानी अस्मारा येथे सातवी ते महाविद्यालयातील चौथे वर्ष या इयत्तांमध्ये शिक्षण घेणारे होते. इयत्ता भेद पाहण्यासाठी सातवी व पदवीपूर्व पहिले वर्ष यांच्या स्वसंकल्पनेतील फरक पाहिला. सातवीतील विद्यार्थ्यांचे सरासरी वय १४ वर्ष ३ महिने (मुलींचे १४ वर्ष ७ महिने व मुलांचे १३ वर्ष ११ महिने), तर पदवीपूर्व पहिल्या वर्षातील विद्यार्थ्यांचे सरासरी वय १९ वर्ष (मुलींचे १८ वर्ष १० महिने तर मुलांचे १९ वर्ष २ महिने) असे होते.

भाग आ मध्ये पदवीपूर्व पहिल्या वर्षाच्या ३० विद्यार्थ्यांचा (२० मुली, १० मुले) समावेश होता. त्यांचे सरासरी वय

२० वर्ष ७ महिने होते. सर्व पदवीपूर्व वर्गमधील विद्यार्थी ६४ हे युनिवर्सिटी ऑफ अस्मारा येथे शिकत होते, तर सातवी ते अकरावीतील विद्यार्थी (३१७) हे दोन शाळांमध्ये होते. बहुतेकांची मातृभाषा टिग्रीनिया ही होती. त्यांची आर्थिक स्थिती सर्वसामान्य होती. अशा प्रकारे या अभ्यासात नवतरुणांचा समावेश होता.

साधने

या अभ्यासामध्ये संशोधकाने तयार केलेल्या 'Myself' व 'Future Identity' या दोन प्रश्नावल्या वापरल्या. त्यांची माहिती पुढीलप्रमाणे :

Myself : 'नवतरुणाची स्वसंकल्पना' आजमावण्यासाठी दोन भागांमध्ये ही प्रश्नावली तयार केली. पदवीपूर्व तिसऱ्या वर्गातील १३ विद्यार्थ्यांबाबत या प्रश्नावलीची चाचपणी घेऊन त्यानुसार काही सुधारणा केल्या. Myself भाग एक मध्ये चार बिंदू श्रेणीवर उत्तरे नोंदविण्यासाठी ३० विधाने आहेत. त्याद्वारे शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक व संकलित अशा पाच अंगांनी स्वसंकल्पना मोजली जाते. नकारात्मक विधाने सहा होती. रॅशनल इकिव्हॅलन्स पद्धतीने मोजलेली Myself भाग एकचा विश्वासार्हता गुणांक हा .८८ असा समाधानकारक मिळाला (Garrett, 1973). तसेच १७ दिवसांच्या अंतराने आजमावलेली चाचणी – पुनर्चाचणी विश्वासार्हता गुणांक (१३ पदवीपूर्व तिसऱ्या वर्गातील विद्यार्थी) हा .८२ असा समाधानकारक होता. Myself भाग दोनमध्ये तीन अपूर्ण वाक्यं दिलेली आहेत. विद्यार्थ्यांनी ती पूर्ण करायची आहेत. त्यावरून त्यांची संकलित स्वसंकल्पना कशी आहे याचा अंदाज येतो. Myself भाग एक साठी पूरक म्हणून भाग दोनचा वापर करता येतो. या प्रश्नावलीसाठी वेळेचे बंधन नव्हते.

Future Identity : नवतरुणांमध्ये भविष्यातील कामांविषयीची जाण मोजण्यासाठी दोन भागांमध्ये ही प्रश्नावली संशोधकाने रचली. पदवीपूर्व तिसऱ्या वर्गातील १५ विद्यार्थ्यांवर चाचपणी करून प्रश्नावलीमध्ये सुधारणा केल्या. या प्रश्नावलीतील भाग एक मधीत २० पैकी चार नकारात्मक विधानांबाबत 'सत्य' किंवा 'असत्य' असा प्रतिसाद द्यायचा आहे. Future Identity भाग दोनमध्ये पाच मुक्त प्रश्न आहेत. Myself या प्रश्नावलीप्रमाणेच याही प्रश्नावलीची विश्वासार्हता पडताळून पाहिली. रॅशनल इकिव्हॅलन्स सहसंबंध गुणांक .६१ आणि चाचणी-पुनर्चाचणी सहसंबंध गुणांक .८९ असे समाधानकारक प्राप्त झाले. याही प्रश्नावलीसाठी वेळेचे बंधन नव्हते.

प्रदत्त संकलन

अस्मारा विद्यापीठातील दोन विद्यार्थ्यांना प्रश्नावल्या देण्याचे प्रशिक्षण देऊन त्यांच्या मदतीने दोन्ही प्रश्नावल्या विद्यार्थ्यांना सोडवायला देणे व त्यांचे गुणांकन करणे यामध्ये मदत घेतली. त्यांनी आवश्यकतेनुसार टिग्रीनिया या स्थानिक भाषेचा वापर केला. विद्यार्थ्यांनी उत्तरपत्रिकेवर स्वतःचे नाव लिहिणे अपेक्षित नव्हते. त्यामुळे त्यांची उत्तरे गोपनीय राहिली व ते मोकळेपणाने लिहू शकले. छोट्या-मोठ्या गटांमध्ये १५ दिवसांमध्ये सर्व प्रदत्त संकलन पूर्ण झाले. हे काम मानसशास्त्रीय चाचण्या देण्याच्या शास्त्रशुद्ध पद्धतीनुसार केले.

प्रदत्त विश्लेषण

सर्व उत्तरपत्रिकांना अनुक्रमांक घातले. Myself भाग एक बाबत एकूण ३० गुण मिळतात. एका विद्यार्थिनीची उत्तरपत्रिका बाद ठरली. मध्यमान, मध्यगा हे सर्वांचे एकत्रित तसेच मुले-मुली, सातवी ते पदवीपूर्व पहिले वर्ष यांचेही मध्यमान व मध्यगा काढले. त्यानंतर लिंगभेद व इयत्ताभेद आजमावण्यासाठी मध्यमान व मध्यगा यांबाबत 'टी' मूल्य काढले. तसेच मध्यमान व मध्यगा यांच्या अनुषंगाने Myself वरती पाच श्रेण्या अत्युच्च, उच्च, मध्यम, कमी, अगदी कमी ठरल्या व त्या सर्व ३८० जणांबाबत नोंदवल्या. प्रत्येक श्रेणीतील विद्यार्थी संख्या मोजली. Future Identity भाग एक बाबत गुणांकन काढून मध्यमान व मध्यगा काढले. Future Identity भाग दोन साठी सर्व विद्यार्थ्यांच्या उत्तरांची एक स्वतंत्र एकत्रित सूची केली. अशा पाच प्रश्नांबाबत पाच सूच्यांमधील उत्तरांचे विशिष्ट

पद्धतीने वर्गीकरण केले व त्यानुसार एकूण १० पैकी गुण दिले. भाग एकचे २० आणि दोनचे १० असे एकूण ३० कमाल गुण या प्रश्नावलीवर मिळतात.

निष्पत्ती

अस्मारामधील विद्यार्थ्याबाबत अशा प्रकारचा पहिल्यांदाच अभ्यास असल्यामुळे 'Myself' चाचणीवरील सर्वांचे एकत्रित चित्र त्यांच्या स्वसंकल्पनेबाबत नेमकी माहिती देऊ शकते, म्हणून संख्याशास्त्रीय मूल्ये तक्ता क्र. १ मध्ये नोंदविली आहेत. या ३८० विद्यार्थ्यांचे ८६.९२ हे मध्यमान उच्च दर्जाची स्वसंकल्पना दर्शवते.

तक्ता क्र. १ : 'Myself' प्रश्नावलील संख्याशास्त्रीय मूल्ये

संख्या	शक्य विस्तार मूल्य	प्राप्त विस्तार मूल्य	विस्तार मूल्य	मध्यमान	प्रमाण विचलन	स्कूनेस
३८०	३०-१२०	५२-११५	६३	८६.९२	१०.२२	.१३

विस्तार मूल्य (६३) व प्रमाण विचलन (१०.२२) यांवरून असे म्हणता येते की स्वसंकल्पनेबाबत हा नमुना एकसंध असा आहे. स्कूनेस मूल्यावरून (.१३) असे दिसते की हा नमुना नकारात्मक कललेला आहे. एकूण ३८० विद्यार्थ्यांचे श्रेण्यांवरील वितरण (अत्युच्च = ५, उच्च = १४१, मध्यम = २२७, कमी व अगदी कमी = ७) स्कूनेस मूल्याला पुढी देणारे ठरले.

स्वसंकल्पनेबाबत लिंगभेद आजमावण्यासाठी काढलेली मूल्ये तक्ता क्र. २ मध्ये नोंदविली आहेत.

तक्ता क्र. २ : Myself प्रश्नावलीवरील मुले व मुली यांची मूल्ये

लिंग	संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	डीएफ	मध्यमान 'टी'	मध्यगा 'टी'
मुली	१९०	८६.९६	९.५०		३७८	९.९५
मुले	१९०	८५.००	१०.८९			९.८७

मुले व मुली यांची 'Myself' प्रश्नावलीवरील मध्यमानावरील फरक दर्शवणारे 'टी' मूल्य (९.९५) व प्रमाण विचलनामधील फरक दर्शवणारे 'टी' मूल्य (९.८७) ही .०१ पातळीवर लक्षणीय नाहीत. त्यामुळे मुली व मुलांमध्ये स्वसंकल्पनेमध्ये फरक नसल्याचे दिसून येते.

सातवी व पदवीपूर्व पहिल्या वर्षाच्या विद्यार्थ्यांमध्ये 'Myself' वरील गुणांबाबत तुलना करून आलेली मूल्ये तक्ता क्र. ३ मध्ये नोंदवलेली आहेत.

तक्ता क्र. ३ 'Myself' प्रश्नावलीवरील इयत्ताभेदांसंदर्भातील मूल्ये

इयत्ता	संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	डीएफ	मध्यमान 'टी'	प्रमाण विचलन 'टी'
सातवी	३७	९१.२६	१०.६७			
पदवीपूर्व	४८	८५.५४	११.४१	८३	२.३८*	९.५५
पहिले वर्ष						

*p<.05

तक्ता क्र. ३ चे परीक्षण केल्यावर लक्षात येते की, या दोन गटातील मध्यमानाच्या फरकाबाबतचे 'टी' मूल्य (२.३८) हे ०.५ स्तरावर लक्षणीय आहे. त्यामुळे या दोन गटांबाबत स्वसंकल्पनेमध्ये फरक आहे. सातवीची स्वसंकल्पना (मध्यमान = ९१.२६) ही पदवीपूर्व पहिल्या वर्षाच्या गटापेक्षा (मध्यमान = ८५.५४) वरचढ आहे. हे दोन्ही गट या चाचणीवरील कामांबाबत एकसंध आहेत, तसे त्यांच्या प्रमाणविचलन मूल्यावरून (सातवी -

१०.६७, पदवीपूर्व पहिले वर्ष - ११.४१) लक्षात येते. त्यांचे 'टी' मूल्य (१.५५) हे संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या लक्षणीय नाही.

प्रस्तुत अभ्यासातील भाग आ साठी पदवीपूर्व तिसऱ्या वर्षाच्या विद्यार्थ्यांची (संख्या ३०) 'Myself' व 'Future Identity' या प्रश्नावलीवरील मूल्ये तक्ता क्र. ४ मध्ये नोंदविलेली आहेत.

तक्ता क्र. ४ 'Myself' व 'Future Identity' या प्रश्नावरील मूल्ये

प्रश्नावली	मध्यमान	प्रमाण विचलन	सहसंबंध गुणांक
Myself	८३.८३	७.८६	- .१६
Future Identity	१८.२९	४.१७	

या नमुन्याची स्वसंकल्पना मध्यम दर्जाचे (मध्यमान - ८३.८३) आणि भविष्य परिचय (मध्यमान - १८.२९) उच्च दर्जाचे आढळले. दोन्ही प्रमाण विचलनावरून (अनुक्रमे ७.८६, ४.१७) हे दिसते की, स्वसंकल्पना व भविष्यपरिचय याबाबत हा गट एकसंबंध असा आहे. दोन्ही प्रश्नावलींवरील गुणांकील सहसंबंध गुणांक - .१६ हा क्र० आणि नगण्य असा आहे. त्यामुळे असे लक्षात येते की या गटांमध्ये स्वसंकल्पना व भविष्यपरिचय हे परस्परसंबंधित नाहीत.

चर्चा

नवतारुण्यावस्थेतील विद्यार्थी सभोवतालचे सामाजिक जगत समजून घेण्यामध्ये गुंतलेले असतात. या जगतामध्ये स्वतःसाठी जागा धुंडाळत असतात. या काळामध्ये त्यांची स्वसंकल्पना घडते. जगाविषयी माहितीवर कशी प्रक्रिया होते हे स्वविषयी रेखाटन ठरवते (Baron, et al, 1998). स्वपरिचयाचा विकास आणि ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि सामाजिक संदर्भ यांमध्ये क्रिया प्रक्रिया चालू असते. 'स्व'ची व्याख्या ही ठरविण्यामध्ये आपल्या संस्कृतीची भूमिका मध्यवर्ती असते. Nilchaikovit, Hill आणि Holland (१९९३) यांनी वैद्यकीय क्षेत्रात केलेल्या अभ्यासामध्ये दाखवून दिले की, स्वसंकल्पनेच्या विविध अंगांमध्ये आणि परिणामामध्ये सांस्कृतिकदृष्ट्या फरक असतो. त्यामुळे प्रस्तुत अभ्यासातील सर्व विद्यार्थ्यांच्या उच्च दर्जाच्या स्वसंकल्पनेचे स्पष्टीकरण त्यांच्या इरिट्रियन संस्कृतीमध्येच शोधणे उचित ठरेल.

इरिट्रियन संस्कृतीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आढळतात. आफ्रिकेतील अन्य देशांच्या तुलनेत इरिट्रियन लोकांचा वर्ण उजळ आहे. तसेच चेहेरेपट्टी रेखीव आहे. साधारण १९६० पर्यंत इरिट्रियातील उद्योग - व्यवसायांची संख्या जवळच्या इथ्योपिया, सोमालिया आणि दिबोटी या राज्यांपेक्षा जास्त होती. इरिट्रियामधील उत्पादने उच्च दर्जाची समजली जात होती. त्यांना भरपूर मागणी होती. अनेक ग्राहकांची त्यांना पसंती होती. त्यानंतर सुमारे ३० वर्षे चाललेल्या स्वातंत्र्य युद्धामध्ये उद्योग-व्यवसाय सर्वतोपरी उजाड झाले (Rena, 2002). परंतु तरीही इरिट्रियनांच्या औद्योगिक क्षमता नावाजल्या जात होत्या. सततच्या युद्धजन्य परिस्थितीतही इरिट्रियनांचा प्रामाणिकपणा अन्य आफ्रिकन देशांच्या तुलनेत विशेष उटून दिसतो. एकही नक्फा (तेथील चलन) चोरण्याचा वा फसवण्याचा ते विचारही करत नाहीत. या गोष्टीची जाणीव व त्याबद्दलचा अभिमान इरिट्रियनांमध्ये दिसून येतो. तसेच आर्थिक मदत मागणे त्यांच्यामध्ये अभावाने आहे. देशामध्ये धार्मिक संघर्ष नाहीत. निम्म्या-निम्म्या संख्येतील ख्रिश्चन व मुसलमान तेथे गुण्यागोविंदाने राहतात आणि याचा सर्वाना अभिमान आहे.

या सर्व वैशिष्ट्यांमुळे अस्मारा या इरिट्रियाच्या राजधानीत विद्यार्थ्यांची स्वसंकल्पना उच्च दर्जाची आहे असे म्हणता येईल. या विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पनेमध्ये लिंगभेद आढळला नाही. या मुलामुलींमध्ये लॅंगिक

आकर्षणापलीकडे एक निकोप नाते असते. छेडछाडीचे प्रकार अजिबात आढळत नाहीत. त्यांनी आपापल्या भूमिका स्वीकारल्या असाव्यात आणि त्यांना स्वतःचा यथोचित आदर वाटत असावा. त्यामुळे मुले व मुली दोघांच्याही स्वसंकल्पनेचा दर्जा समान असावा.

इयत्ताभेद अभ्यासाताना लक्षात आले की सातवीच्या गटातील स्वसंकल्पना ही पदवीपूर्व पहिल्या वर्षाच्या गटापेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त आहे. सातवीच्या गटाने स्वतःची प्रतिमा वरचढ रेखाटण्याचे कारण असे असू शकेल की त्यांनी स्वतःची तुलना मर्यादित व्यक्तींशी केली असेल. मात्र दुसऱ्या गटासाठी स्वतःची तुलना करण्यासाठी महाविद्यालयातील अनेकविध लोक उपलब्ध होते आणि हे स्वाभाविक आहे. पदवी-शिक्षण पूर्ण झाल्यावर पेलावयाच्या आव्हानांच्या संदर्भामध्ये स्वतःच्या क्षमता जोखणे, युद्धजन्य परिस्थितीमध्ये जाणवणारा स्वतःचा नाकर्तेपणा अशीही कारणे केवळ या गटाबाबत होती आणि त्यामुळे त्यांची स्वसंकल्पना पहिल्या गटापेक्षा कमी असेल. स्वसंकल्पनेच्या वाढीमध्ये होणारा वयाचा परिणाम याबाबत स्पष्टता नाही. कुमारांमध्ये वाढत्या वयाबरोबर स्वसंकल्पना कमी होणे, नवतारुण्यामध्ये ती वाढत जाणे किंवा या काळात ती स्थिर राहणे असे परस्परविरोधी निष्कर्ष आढळतात (Mboya, 1999). स्वसंकल्पनेतील इयत्ताभेदाविषयी अधिक अभ्यास आवश्यक वाटतो. इरिट्रियन विद्यार्थ्यांमधील स्वसंकल्पना व भविष्यपरिचय हे परस्पर संबंधित नाहीत. हा निष्कर्ष लहान नमुन्यावर आधारित आहे. स्वतःच्या क्षमता आणि त्यांना अनुसरून करावयाची भविष्यातील कामे यांची सांगड त्यांच्या मनात निर्माण होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी प्रशिक्षणाची गरज आहे असे वाटते.

प्रस्तुत अभ्यासामध्ये स्वसंकल्पनेच्या पाच अंगांच्या अनुषंगाने प्रदत्त विश्लेषण करून अधिक माहिती मिळू शकेल. या अभ्यासामध्ये वापरलेली साधने अशा प्रकारच्या अभ्यासांमध्ये उपयुक्त आहेत. भविष्यपरिचय या संकल्पनेचा नवतरुणाबाबत केलेला अभ्यास हे एक वैशिष्ट्य म्हणून नोंदविता येईल.

निष्कर्ष

इरिट्रियातील अस्मारा येथील विद्यार्थ्यांची स्वसंकल्पना उच्च दर्जाची दिसून आली. त्यांच्या स्वसंकल्पनेमध्ये लिंगभेद आढळले नाहीत. सातवी आणि पदवीपूर्व प्रथम वर्षाच्या विद्यार्थ्यांच्या स्वसंकल्पनेची तुलना केली असता सातवीच्या गटाची स्वसंकल्पना वरचढ आढळली व दोन्ही गटातील स्वसंकल्पनेमधील फरक हा संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या लक्षणीय होता. स्वसंकल्पना व भविष्यपरिचय यामधील सहसंबंध क्रणात्मक व कमी आढळला.

पूर्वप्रसिद्धी

Research paper published in IFE Psychologia 10 (2), 2002. ISSN 1117-1421, 1-19 मध्ये प्रकाशित. सदर मराठी संपादित रूपांतर प्रसिद्धीसाठी प्रकाशकाची अनुमती दिनांक २५.१२.१५ ई मेल द्वारा संशोधिकेला मिळाली.

२.३ भावनिक बुद्धिमत्ता आणि वैवाहिक समाधान संदर्भात स्त्री-पुरुष तुलनात्मक अभ्यास

वाच. अनघा लवळेकर,

प्रणीता जगताप,

ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

वाच. प्रज्ञा कुलकर्णी

स. प. महाविद्यालय, पुणे

स्त्री-पुरुषांच्या स्वाभाविक व नैसर्गिक सहजीवनाची अलिखित पण सामाजिक-धार्मिक परिणती म्हणजे विवाहसंस्थेची सुरुवात म्हणता येईल. विवाहाची सामाजिक शास्त्रातील व्याख्या म्हणजे 'पालकत्व, सहवास, सहनिवास आणि

आर्थिक जबाबदाऱ्यांची उभयपक्षी असलेली करारावर आधारित सामाजिक सहमती! अर्थातच या कोरड्या व्याख्येच्या पलीकडे अनेक सामाजिक, भावनिक पदर विवाहाच्या नात्यांमध्ये शेकडे वर्षाच्या प्रवाहात गुंफले गेले. तो केवळ करार न राहता एक पवित्र अतृट बंधन मानले जाऊ लागले.

कुटुंबकेंद्री व्यवस्थेत त्यामुळे व्यक्तिपेक्षा संस्था मोठी मानली जाऊ लागली. मात्र औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या बदलत्या जगात जसजसे लोकशाहीचे, व्यक्तिस्वातंत्र्याचे वारे वाहू लागले तसेतसे विवाहाचे नाते पवित्र बंधनाऐवजी एक कायदेशीर करार म्हणून जास्त पाहिले जाऊ लागले. व्यक्तिवादाच्या वाढत्या प्रसारामुळे विवाहाच्या सर्वच पैलूंबाबत अपेक्षा आणि कल्पनांमध्ये प्रचंड फरक पडलेला दिसतो. संशोधन सांगते की अमेरिकेत सुमारे ६० ते ६५% पहिले विवाह घटस्फोटाकडे जातात. भारतातही नोंदविल्या गेलेल्या घटस्फोट दाव्यांमधील ६०% ते ७०% जोडपी २५ ते ३५ वयोगटातील होती.

संशोधन सांगते की कोणताही नातेसंबंध टिकवायला आणि दृढ करायला काही किमान बुद्धीकौशल्यांची आवश्यकता असते. ‘भावनिक बुद्धिमत्ता’ हाही त्यातलीच एक घटक आहे. मायर सोलोव्हे आणि क्रूसो यांनी मांडलेल्या ‘भावनिक बुद्धिमत्ता’ प्रारूपावर गोलमन ह्यांनी जे पुस्तक लिहिले त्यामुळे ही संकल्पना चर्चेत आली आणि यश, कार्यकुशलता अशा आयुष्याच्या वेगवेगळ्या पैलूंवर तिचा कसा प्रभाव पडतो ह्याचा अभ्यास सुरु झाला.

‘वैवाहिक नाते’ हे एखादी व्यक्ती किंवा यशस्वी समायोजन करू शकते किंवा स्वतःला सामाजिक संदर्भात बदलू शकते याचे हे एक महत्वाचे निर्दर्शक आहे असे म्हणायला हरकत नाही. जबाबदारीची भावना, समान उद्दिष्ट, एकमेकांचा आदर अशा अनेक गोर्टीमधून एखाद्या व्यक्तीचे ह्या नात्यातील समाधान प्रतिबिंबित होते. वैवाहिक नात्याची गुणवत्ता वर्णन करताना पाच प्रकारची नाती संशोधकांनी वर्णन केली आहेत. १. चैतन्यपूर्ण २. सुसंवादी ३. पारंपरिक ४. संघर्षमय ५. मोडकळीला आलेली नाती.

काही वेळेला जेव्हा पतीपत्नींना विवाहाकडून भलत्याच आदर्शवादी अपेक्षा असतात किंवा एकमेकांच्या भूमिका, आर्थिक गरजा, संवाद ह्यात वेगळीच टोकाची मते असतात, तेव्हा किंवा सासरच्या मंडळींची वर्तणूक आणि लैंगिक सुखाच्या अनुभवांमध्ये समाधान नसते तेव्हा विवाह डळमळीत होताना दिसतात. अर्थातच ‘लिंगभाव’ हा ह्यातील एक महत्वाचा प्रभाव टाकणारा घटक असतोच. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात ‘वैवाहिक समाधान’ आणि ‘भावनिक बुद्धिमत्ता’ ह्यात असे काही लिंगसापेक्ष भेद आहेत का ह्याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्देश

२५ ते ६५ ह्या वयोगटातील व्यक्तींच्या वैवाहिक समाधान आणि भावनिक बुद्धिमत्ता ह्यातील लिंगसापेक्ष भेद अभ्यासणे.

पद्धती

संशोधन आगाखडा : सर्वेक्षण पद्धती

साधने

१) शोध भावनिक क्षमतांचा

हे गोलमन ह्यांच्या प्रारूपावर आधारित असे प्रमाणित साधन आहे. भावनिक बुद्धिमत्तेच्या पाच घटकांचे मापन ह्याद्वारे होते. (स्व-जाणीव, स्व-नियमन, प्रेरणा, अनुभूती आणि सामाजिक कौशल्य). ह्या चाचणीची विश्वासार्हता 'Split - half' आणि यथार्थता ('MSCEIT' सोबत) दोन्ही समाधानकारक आहे. प्रश्नांचे स्वरूप विविध प्रकाराचे असल्याने सामाजिकदृष्ट्या अनुकूल उत्तरे देण्याच्या प्रवृत्तीला आळा घालण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

२) नाते लग्नाचे

ही चाचणी भारतीय समुदायाला समोर ठेवून बनवण्यात आली आहे. ह्यात वैवाहिक समाधानाच्या १३ उपघटकांचा समावेश आहे. यामध्ये लैंगिक समाधानापासून ते नात्याच्या वैयक्तिक विकासात नात्याचे योगदान इथर्पर्यंतचे घटक आहेत.

३) नमुना

महाराष्ट्रातील चारही विभागांमधील (उत्तर, पश्चिम, दक्षिण महाराष्ट्र आणि कोकण) प्रातिनिधिक गटाला वैयक्तिकरीत्या किंवा छोट्या गटांमध्ये चाचण्या दिल्या. एकूण प्रदत्त ३१६ असून पैकी महिला - १६७ व पुरुष - १४९ होते.

निरीक्षण आणि निष्कर्ष

१) भावनिक बुद्धिमत्तेच्या बाबतीतील पाचही मुख्य घटकांमधील उपघटकांवर जे स्त्री-पुरुष भेद आढळून आले ते असे - टीकेचा स्वीकार पुरुषांपेक्षा महिला अधिक खुलेपणाने करतात. तसेच त्या निष्ठा आणि विभिन्नतेचा स्वीकार ह्या घटकांवरही पुरुषांपेक्षा उच्च गुण दर्शवतात. पुरुष हे विश्वासार्हता (ठामपणा), आशावाद आणि इतरांवर प्रभाव ह्या घटकांवर स्थियांपेक्षा उच्च गुण दर्शवतात.

२) भावनिक बुद्धिमत्तेच्या ज्या घटकांवर जे स्त्री-पुरुष भेद आढळून आले ते असे - भावनिक स्व-नियमन या एकाच मुख्य घटकावर पुरुष स्थियांपेक्षा उच्च गुण दर्शवतात. इतर घटकांवर (स्व-जाणीव, प्रेरणा, तदनुभूती, सामाजिक कौशल्ये) एकूण गुणांमध्ये स्त्री-पुरुषांत भेद दिसत नाहीत.

३) वैवाहिक समाधानाच्या घटकांवर जे स्त्री-पुरुष भेद आढळून आले ते असे - लैंगिक समाधान आणि घरगुती कामांचे विभाजन ह्या दोन घटकांवर पुरुष स्थियांपेक्षा अधिक समाधानी दिसून आले.

भावनिक नाते, विचारांची देवाणवेवाण, सासरच्या लोकांशी असलेले नाते आणि सर्वसाधारण वैवाहिक समाधान ह्या घटकांवर स्थिया पुरुषांपेक्षा कमी समाधानी दिसून आल्या.

मुलांना वाढवणे, एकमेकांसाठी दिलेला वेळ, आर्थिक स्थैर्य, जोडीदाराचे व्यक्तिमत्त्व, एकमेकांना प्रेरणा, नात्यातून वैयक्तिक विकास, धार्मिक श्रद्धा या घटकांवर भेद दिसून आले नाहीत.

चर्चा

भावनिक बुद्धिमत्ता - टीकेचा स्वीकार पुरुषांपेक्षा महिला अधिक खुलेपणाने करतात ह्याचे स्पष्टीकरण करताना स्थियांवरचा सामाजिकीकरणाचा प्रभाव लक्षात घ्यायला हवा. कौटुंबिक उतरंडीमधील वरिष्ठांच्या आज्ञा बिनतक्रार पाळणे आणि टीका सहन करणे हे स्त्रीकडून अपेक्षिले जाते. तसेच दुसऱ्यांबदल तदनुभूती वाटणे हेही स्थियांमध्ये जास्त आढळते जे दुसऱ्या अभ्यासातही दिसून आले. तसेच पुरुष हे जास्त खंबीर मानले जातात, ज्याची पुढी किमान अभिव्यक्ती स्तरावर पुरुषांच्या 'स्व-नियमनाच्या' उच्च गुणातून होत आहे. अर्थात यातही सामाजिकीकरणाचा प्रभाव निश्चितच असणार.

वैवाहिक समाधान - प्रस्तुत संशोधनात स्त्री-पुरुषांमध्ये भावनिक बुद्धिमत्ता आणि वैवाहिक समाधानासंदर्भात दिसलेले फरक दिशादर्शक आहेत. अभ्यासातून असे दिसते की वैवाहिक यशस्वितेमध्ये भावनिक बुद्धिमत्तेचे योगदान मोठे असते. तसेच असमाधानी जोडीदारामुळे नात्यांमध्ये मोठ्या समस्या येऊ शकतात. ह्या अभ्यासात दिसलेले फरक जन्मजात नसून स्त्री-पुरुषांच्या घट्ट लिंगभावात्मक भूमिकेमुळे असून ते अभिव्यक्तीवरील आहेत असे दिसते. म्हणजेच सामाजिक अनुकूलतेच्या दृष्टीने ते वळण पडते असेही अन्य अभ्यास दर्शवितात. पुरुष हे लैंगिक समाधानाला अधिक महत्त्व देतात आणि त्यात समाधानीही असतात. मात्र तेच पुरुष घरगुती कामांच्या

वाटपामध्ये समधानी असतात कारण मुळात पारंपरिकतेने झालेल्या लिंगसापेक्षा कामाच्या वाटणीमुळे त्यांना घरकामे कमीच असतात आणि त्यामध्ये पुरुष समाधानी असणे स्वाभाविकच आहे. ह्याच्या बरोबरीने जोडीदाराने समजून घेणे, निष्ठावान असणे आणि एकमेकांना महत्त्व देणे ह्या गोष्टी पुरुष जास्त महत्त्वाच्या मानतात. त्याउलट स्थिया भावनिक बंधांना जास्त महत्त्व देत असल्याने त्यांच्याशी संबंधित समाधान त्यांना जास्त आनंद देऊन जाते. त्याचबरोबर जोडीदाराची एकनिष्ठता, सहचर म्हणून भूमिका आणि सक्रियता, तसेच प्रेमाची अभिव्यक्ती स्थियांना जास्त महत्त्वाची शक्यता जास्त होती.

प्रस्तुत अभ्यासात असेही दिसून आले की प्रेरणा, तदनुभूती आणि सामाजिक कौशल्ये ह्या तीन घटकांचा मोठा प्रभाव स्त्री आणि पुरुष दोघांच्याही वैवाहिक समाधानावर असतो. त्या मानाने स्व-जाणीव आणि स्व-नियमन ह्यांचा प्रभाव दिसत नाही.

एकूणातच कोणतेही नातेसंबंध भावनिक अभिव्यक्तीच्या गुणवत्तेशी जोडलेले असतात. किंबहुना ती जितकी जास्त चांगली तितके वैवाहिक समाधान जास्त असेही दिसते. त्यामुळे या संशोधनातून असे दिसते की भावनिक बुद्धिमत्तेच्या आणि वैवाहिक समाधानाच्या मुख्य घटकांमध्ये स्त्री-पुरुष भेद जरी नसले तरी काही उपघटकांमध्ये आहेत जे प्रामुख्याने सामजिकीकरणाशी संलग्न आहेत.

संदर्भ

Bar-on R. And Parker J.D.A. (E.d.s.) 2000, The handbook of Emotional Intellegence, San Fransisco, California, Jossey, Bros.

Bar-On Personel Mastery In Emotional Intellegence-Articles-EQ and Marital Satisfaction (Net Reference)

Bahr S.J., Chappell C.B. & Lee G.K., 1983, Age at marriage, Role enhancement, Role consensus and stress and Mariatal Satisfaction. Journal of Marriage and the Family 100, 795-803.

Ciamochi J., Frank D. Stephen F. 2002, Emotional Intellegence moderate the relationship between stress and mental health, Personality and Individual differences, Jan Vol 32(2), 197-209.

Datar Chaya, (1988) Stree-Purush, Granthali Prakashan, Pune.

Fowers, Blaine J., Montel, Kelly H. Olson, David H., 1986. Predicting Marital Success withprepare : Apredictive Validity Study, Journal of Marriage and the Family Therapy, 12(1), 403-412

Fowers, Blaine J. Montel, Kelly H., Olson, David H., 1996. Marital Satisfaction Journal of Marriage and the Family Therapy, 22(1), 103-119.

Goleman D., (1996) Emotional Intellegence New York Bantam-Books.

Jarn. Dave (1982), A Comparititve Study of Conjugal Relationshipsin Young, Middle Aged, Elderly Couples Indian Journal of family welfare; Vol, 28(4), 18-24.

Kelly J. B. 2000, Children's adjustment in conflicted marriage and divirce, A decade review of Research. Journal of American Academy of child and Adolescence Psychiatry Vol.39(8).963-973.

Ksire V; Kulkarni V. (2005), Vajanteeche Sur, Daily Sakal, Pune

Kumar P. (1986), Psychological Study of Factors in Marital Happiness, Indian Journal of Current Psychological Research, Vol, 73-76.

Kumar P. 2004, Study of Motives, Affectation Marital Adjustment. Indian Journal of Clinical Psychological Research, Vol.1 (2), 15-18.

Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R., MSCEIT-Emotional Intellegence Test, Multy Health Systems, USA.

Maitra, Subhadaand Schensul, Stephen L. 2002. Reflecting Diversity and complexity in Marital sexual relationship in a low economic community in Mumbai, Culture, Health and Sexuality 4(2), 133-151.

Murray J. (1997) The criteria of Emotional Maturity. www.deriesen.com

Net Reference

Natu S. (2001), A Psycho-social enquiry into the gender roles and other related factors of young males with special reference to maternal employment, Ph.D. Abstract, Pune University.

Olson D.H. (2000), Life Innovations Incv. PREPARE/ENRICH New York.

Ramu (1998), Marital Roles and Power : Perceptions and Reality in an Urban settings. Journal of Comparative fundamental Studies. Vo. 19, (2), 207-228.

Rauer A.J., Volling B.L.(2005), The Role of husbands' and wives' emotional expressivity in the marital relationship sex role : A Journal of Research.

Russell B. (1929), Marriage and Morals, Unwin Paperbacks London. U.K.

Shefalee V. and Doshi A. (2005). Split seconds, India Today, Feb 28, 63-70.

Sibia, A. : Misra, G and Srivastava, A.K. (2004), Towards Understanding Emotional Intelligence in the Indian Context - Perspectives of Parents, Teachers and Childrens'. Journal of the National Academy of Psychology, Vol. 49, 2-3, 114-123.

Stevens T. G. Stevens S.B. 2006, Independent Intimacy (Versus Obligation) - A Basis for Relationship Happiness, California state University.

Stephens, W.N. (1963) The Family in cross-cultural perspective, New York : Hon. Reinhart and Winston Inc.

२.४ मानसिक स्वास्थ्य सुलभीकरण कार्यक्रमाचे विकसन आणि इयता आठवीच्या मुर्लींसाठी त्याची परिणामकारकता अभ्यासणे

वाच. प्रज्ञा कुलकर्णी

स. प. महाविद्यालय, पुणे

सध्याच्या युगात वेगाने होणारे वैकासिक बदल तसेच समाजाकडून बदलणाऱ्या अपेक्षा यामुळे पौगंडावस्थेतील मुलांच्या मानसिक स्वास्थ्यापुढे अनेक आव्हाने उभी राहतात. भारतीय शाळेत जाणाऱ्या पौगंडावस्थेतील विशेषत: मुर्लींमध्ये समायोजनांच्या समस्यांचे मोठे प्रमाण आढळून आले आहे (सुंदरराजन, २०००). त्यातून मानसिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीने सुरुवातीपासूनच प्राथमिक प्रतिबंधाची गरज अधोरेखित होते.

सध्याच्या सकारात्मक मानसशास्त्राच्या चळवळीमुळे मानसिक स्वास्थ्याच्या संकल्पनेत मोठा बदल झाला आहे. मानसिक स्वास्थ्य म्हणजे, केवळ मानसिक आजारांचा अभाव एवढेच मर्यादित नसून व्यक्तीतील क्षमतांचा आणि सामर्थ्याचा विकास अशी मानसिक स्वास्थ्याची संकल्पना पुढे आली व त्याचा अंतर्भाव मानसिक स्वास्थ्यासाठीच्या उपाययोजनांमध्ये केला जाऊ लागलेला आहे. कॅरॉल रिफ (१९८९) यांनी या संदर्भात व्यक्तीच्या सकारात्मक कार्याचे वर्णन करणारे मानसिक स्वास्थ्याचे सहा आयाम असणारे प्रारूप सांगितले आहे. हे प्रारूप पौगंडावस्थेतील मुलांच्या स्वास्थ्याशी सुलभीकरण कार्यक्रम (Psychological Wellbeing Facilitation Program - PWFP), विकसित केला व इयता आठवीतील, पौगंडावस्थेतील मुर्लींवर या कार्यक्रमाची परिणामकारकता तपासली.

प्रस्तुत संशोधन तीन पायऱ्यांमध्ये केले आहे. एक, पौगंडावस्थेतील मुलांचे मनःस्वास्थ्य मापन करणाऱ्या मापन

साधनांची निर्मिती, दोन, मानसिक स्वास्थ्य सुलभीकरण कार्यक्रमाची (PWFP) निर्मिती. तीन, PWFP- 'मानसिक स्वास्थ्य सुलभीकरण कार्यक्रमाची शालेय स्तरावर अंमलबजावणी.

मानसिक स्वास्थ्य मापनासाठी दोन मापन साधनांची निर्मिती केली. एक 'कुमार मनःस्वास्थ्य प्रश्नावली' आणि दोन, 'मनःस्वास्थ्य प्रश्नावली पालक मापन'. या दोन्ही चाचण्या मनोमापनाच्या निर्धारित प्रक्रियेला अनुसरूनच विकसित केल्या गेल्या. तसेच यांची मनोमापन वैशिष्ट्ये समाधानकारक आहेत. दुसऱ्या पायरीमध्ये PWFP कार्यक्रमाची निर्मिती केली. यासाठी संबंधित साहित्याचा परामर्श, तज्ज्ञांचे मूल्यमापन आणि प्राथमिक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करून २९ स्तरांचा आणि ५१ कृतींचा समावेश असलेला कार्यक्रम निश्चित केला.

तिसऱ्या पायरीमध्ये, हा कार्यक्रम मुलींच्या शाळेत पुणे शहरात एका शैक्षणिक वर्षात आठ महिन्यांच्या कालावधीसाठी राबविला गेला. या अभ्यासासाठी कृती प्रायोगिक अ-समान नियंत्रित गट पूर्व चाचणी, पश्चात चाचणी हा संशोधन आराखडा वापरला. प्रायोगिक गट (एकूण - ६८) आणि नियंत्रित गट (एकूण - ६८) हे महत्वाच्या परिवर्तकांवर सम-समान होते.

संख्यात्मक विश्लेषणासाठी MANOVA, ANOVA आणि वाढ गुणांची 't' test वापरली गेली.

यात असे दिसून आले की, प्रायोगिक गटात पूर्व चाचणी ते पश्चात चाचणीच्या वाढ गुणात सहापैकी तीन घटकांवर (वैयक्तिक विकास, परिसर नियंत्रण, स्व-स्वीकार, तसेच संपूर्ण मानसिक स्वास्थ्य) यात संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या महत्वपूर्ण वाढ दिसून आली. तसेच पालकांनी नोंदविलेल्या प्रदत्तांमध्ये देखील प्रायोगिक गटात, नियंत्रित गटाच्या तुलनेत संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या महत्वपूर्ण वाढ मुलांच्या मानसिक स्वास्थ्यात दिसून आली. संशोधनाच्या अनुधावन (Follow-up) अभ्यासात मानसिक स्वास्थ्य सुलभीकरण कार्यक्रमाच्या उपयोजनेची परिणामकारकता अधिकच वाढल्याचे दिसून आले. प्रायोगिक गटात नियंत्रित गटाच्या तुलनेत सर्व सहा मानसिक स्वास्थ्याच्या आयामांवर संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या महत्वपूर्ण वाढ झालेली दिसून आली.

गुणात्मक विश्लेषणामध्ये देखील असे दिसून आले की, मानसिक स्वास्थ्य सुलभीकरण कार्यक्रमाच्या उपाययोजनेचा उपयोग दैनंदिन जीवनात विद्यार्थिनी करत होत्या. विद्यार्थिनींचे लेखी मनोगत, पालकांचे मनोगत तसेच मुलाखतींमधून मानसिक स्वास्थ्याच्या सर्व सहा घटकांवर या कार्यक्रमाचा सकारात्मक परिणाम झालेला आढळला.

या संशोधनावरून असे निश्चित म्हणता येईल की, सकारात्मक मानसशास्त्रावर आधारित हा नाविन्यपूर्ण मानसिक स्वास्थ्य सुलभीकरण कार्यक्रम भारतीय मुलींमध्ये मानसिक स्वास्थ्य वाढवण्यासाठी निश्चितच उपयुक्त आहे.

२.५ व्यथा महिला सुरक्षाकर्मींच्या

वाच. अनघा लवळेकर,
कांचन पांडे
ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॅजी, पुणे

भारतासारख्या पारंपरिकतेचा पगडा असलेल्या देशात स्थियांनी सुरक्षेचे काम करणे तसे विरळाच. काही ठरावीक ऐतिहासिक घटना किंवा स्वातंत्र्य चळवळीतील आझाद हिंद फौजेतील स्थियांची तुकडी हे मोजके अपवाद म्हणता येतील. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही लगेचच्या काळात स्थियांना भारतीय सेनेत प्रवेश नव्हता. परंतु हळूहळू गेल्या ५० वर्षात वेगवेगळ्या सुरक्षा बलांमध्ये (CRPF, CISF, BSF, Police Force, Air Force, Navy) स्थियांना आघाडीवरचे लढाईचे कामही सोपवले जाऊ लागले आहे. अर्धसैनिकी दलात हे प्रमाण तुलनेने जास्त आहे. या कामात शारीरिक

बळाइतकेच मानसिक धैर्य आणि चिकाटीचीही गरज असते. तसेच कुटुंब व नोकरी यांचे संतुलन साधणे ही एक कसरतच असते. देशांतर्गत सुरक्षेची जबाबदारी घेणारी (केंद्रीय औद्योगिक सुरक्षा दल - CISF), हिमालय सीमावर्ती भागातील (इंडो तिबेटिअन सीमा पुलिस दल - ITBP) आणि दैनंदिन व्यवहारांमध्ये कायद्याची अंमलबजावणी करणारे पोलिस अशा तीन सेवांमधील महिला सुरक्षाकर्मींच्या जीवन गुणवत्तेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न या निबंधात केला आहे.

उद्दिष्ट

- १) अर्धसैनिकी दले (CISF, ITBP) तसेच पोलिस सेवेतील महिलांच्या जीवन गुणवत्तेचा अभ्यास करणे.
- २) त्यांच्या आयुष्यातील एकूण समाधानाची पातळी जाणून घेणे.
- ३) त्यांच्या वैयक्तिक व कार्यालयीन आयुष्याच्या समतोल या संदर्भातील आव्हानांचा अभ्यास करणे.

पद्धती

प्रदत्त २४ ते ३५ वर्षांगातील ३५ रुग्ण सैनिक व पोलिस अधिकारी महिला, त्यांची कार्यस्थले - विमानतळे, नागरीवस्ती, औद्योगिक आस्थापना व इंडो तिबेटिअन सीमा पोलिस दलाचे देशांतर्गत तळ होती.

साधने

अ. कमिन्स यांची सर्वकष जीवन गुणवत्ता-मापन कसोटी - ही प्रमाणित कसोटी असून सात पैलूंमधील जीवन गुणवत्तेचे मापन करता येते. त्यात भौतिक सुखसंसाधने, आरोग्य, सुरक्षा, निर्मिती/कार्यक्षमता, जवळीक, समाजातील स्थान व भावनिक स्वास्थ्य यांचा समावेश आहे.

ब. समाधान आलेख चाचणी : ज्ञान प्रबोधिनी प्रज्ञा मानस संशोधिका येथे तयार झालेली 'समाधान आलेख' ही ६० प्रश्नांची चाचणी आयुष्याच्या सहा क्षेत्रातील समाधानाचे मापन करते. सर्वसाधारण समाधान, अर्थविषयक, आंतरव्यक्तिक संबंध, कौटुंबिक जीवन, कार्यजीवन व सामाजिक, आध्यात्मिक अनुभव ही ती क्षेत्रां आहेत.

क. सखोल व्यक्तिगत मुलाखती : कार्यजीवन संतुलनावर केंद्रित असणाऱ्या प्रश्नांच्या आधारे ह्या मुलाखतींमधून रुग्ण सुरक्षाकर्मींच्या जीवन गुणवत्तेचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला गेला.

संकलन पद्धती

सर्व प्रतिसादकत्याना गटशः चाचण्या दिल्या गेल्या व त्यातील १५ जणांच्या सविस्तर व्यक्तिगत मुलाखती घेतल्या गेल्या.

चर्चा व निष्कर्ष

सुरक्षा सेवा हे महिलांसाठी एक आव्हानात्मक क्षेत्र आहे. त्यातून शासकीय रचनेतील सुरक्षा सेवा ह्या अधिकच गुंतागुंतीच्या व खडतर असू शकतात.

तक्ता क्र. १ : आयुष्याच्या विविध क्षेत्रातील समाधानाचे गुणांक (संख्याशास्त्रीय विश्लेषण)

	एकूण संख्या	कमीतकमी	जास्तीत जास्त	मध्यमान	प्रमाण विचलन	अनियमित वर्क प्रमाणित फरक
सर्वसाधारण समाधान	३५	१९	३८	२८.७४	५.३७६	.०३४ .३९८
अर्थविषयक समाधान	३५	१६	३६	२८.८९	४.८४१	-.६३२ .३९८
कार्यजीवन विषयक समाधान	३५	१८	३७	२८.९४	४.७६५	-.३३६ .३९८
आंतरव्यक्तिक संबंधांविषयी समाधान	३५	२१	३८	२९.७१	४.२०५	-.०२९ .३९८
सामाजिक, आध्यात्मिक अनुभव	३५	१९	३९	३०.२९	५.०५०	-.५४३ .३९८
कौटुंबिक जीवन	३५	२५	३७	३१.५४	२.९०४	-.०२० .३९८
LSSTOTR	३५	१३३	२२९	१७८.०९	२३.३५२	-.२४९ .३९८
	३५					

(Areas wise max. possible score : 50, Max. tot. score : 360)

या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की या महिलांच्या सर्वसाधारण समाधानाचा व अर्थविषयक समाधानाचा गुणांक अन्य क्षेत्रांच्या तुलनेत कमी होता. त्यापेक्षा अंतरव्यक्तिक संबंध व सामाजिक, आध्यात्मिक क्षेत्रातील त्यांचे समाधान उच्च दर्जाचे होते. कौटुंबिक आयुष्यातील त्यांचे समाधान सर्वोच्च होते. (यातील सामाजिकीकरणाचा प्रभाव नाकारात येणार नाही !) जीवन गुणवत्तेच्या विविध पैलूंचा विचार करता वस्तुनिष्ठ (factual) गुणवत्तेनुसार - 'आरोग्य - पैलू' हा उच्चतम होता. (त्यांच्या व्यवसाय वर्णनासाठी अत्यावश्यकच !) त्या खालोखाल सुरक्षा व निर्मिती क्षमता हे पैलू होते. मात्रा 'सामाजिक स्थानातील' व्यवहारातील गुणवत्ता बरीच कमी होती. याचा अर्थ असा की दैनंदिन सामाजिक व्यवहारांमध्ये स्वतःला सुस्थापित करण्यासाठी असा त्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग खूपच मर्यादित होता. मात्रा त्यांना या संदर्भात जाणवणारे समाधान खूपच उच्च दर्जाचे होते. या महिलांना वाटणारे समाधान व प्रत्यक्षातील जीवन गुणवत्ता यांचा सहसंबंध शोधण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा खालील बाबी लक्षात आल्या.

तक्ता क्र. २.१ : आयुष्याचा दर्जा (वास्तवातील)

एकूण संख्या	कमीतकमी	जास्तीत जास्त	मध्यमान	प्रमाण विचलन	अनियमित वक्र	
					प्रमाणित फरक	
समाजातील स्थान	३५	८	५८	२९.७	१३.६	.५१८
भावनिक स्वास्थ्य	३५	१७	९२	४२.८	१६.६	.९५८
भौतिक सुखसंसाधने	३५	.००	७५	४५.०	१६.४	-१.०८४
जवलीक	३५	१६.६७	१००	५४.७	१७.५	.२७२
एकूण	३५	४४.०५	७६.११	५८.२	७.०	.५०६
सुरक्षा	३५	२५	९२	६२.१	१५.४	-२.२२३
निर्मिती/कार्यक्षमता	३५	६७	१००	८३.३	७.०	.३१६
आरोग्य	३५	३३.३३	१००	९०.४७	१३.१	-२.८१९
Valid N (list wise)	३५					.३१८

तक्ता क्र. २.२ : आयुष्याचा दर्जा (Perceived satisfaction) - (समाधानाबाबतचा समज)

एकूण संख्या	कमीतकमी	जास्तीत जास्त	मध्यमान	प्रमाण विचलन	अनियमित वक्र	
					प्रमाणित फरक	
समाजातील स्थान	३५	३३.३३	१००	७६.१९	२०.३३	-४३४
निर्मिती/कार्यक्षमता	३५	५०	१००	८०.००	१८.४४	-२७१
आरोग्य	३५	३३	१००	८०.००	२०.५३	-४१७
भावनिक स्वास्थ्य	३५	.००	१००	८०.९५	२२.११	-१.६३
एकूण	३५	५७.१४	१००	८२.२०	१२.३१	-२९७
भौतिक सुखसंसाधने	३५	६७	१००	८५.२४	११.९८	-१७४
सुरक्षा	३५	५०	१००	८८.११	१७.३८	-८५८
जवलीक	३५	५०	१००	८६.६७	१७.५३	-७४७
Valid N (list wise)	३५					.३१८

एकूणातील समाधान व व्यावहारिक जीवन गुणवत्ता खूपच धन सहसंबंध दर्शवतात. तसेच कौटुंबिक क्षेत्रातील समाधान, कार्यक्षेत्रातील समाधान व भौतिक सुखसाधने यातही धन सहसंबंध दिसतात.

मुलाखतीचे सखोल विश्लेषण या महिलांच्या अंतर्मनातील अनेक गोष्टी अधोरेखित करते.

१) काम स्वीकारण्यामागील प्रेरणा – यातील अनेक जर्णीना कामावर रूजू होईपर्यंत कामातील त्यांच्या नेमक्या भूमिका व जबाबदाऱ्या (Roles and Responsibilities) यांचे स्पष्ट आकलन नव्हते. बहुतेकिंनी आर्थिक स्थैर्यासाठी या नोकरीला प्राधान्य दिले होते. तसेच या नोकरीतून मिळणारा सन्मान व विविध अनुभवसंधी (Exposure) हे निवडीमागचे कारण होते.

२) कामाविषयीची सर्वसाधारण प्रतिमा – राष्ट्रीय सुरक्षेची जबाबदारी असलेली भावना व त्याबद्दलचा सार्थ अभिमान आढळला. या प्रकारच्या कामात काही अडचणी व आव्हाने (बदल्या/कामाचे जास्त तास इ.) असणार याचा स्वीकार केलेला आढळला.

३) वैयक्तिक आयुष्य व काम यातील संघर्ष - अनेकोंना असे वाटते आहे की कामाच्या ह्या आव्हानात्मक स्वरूपामुळे कौटुंबिक जीवनावर मात्रा परिणाम होत आहे. बच्याचदा कुटुंबातील इतर सदस्यांना कामाच्या स्वरूपाविषयी अनभिज्ञता असल्याने या महिलांना पुष्कळदा भावनिक तणावांचा सामना करावा लागतो. कुटुंबासाठीची आवश्यक कर्तव्ये सामाजिक अपेक्षांनुसार पूर्ण करण्यात कमी पडल्याची भावना त्यांना त्रास देते. मूळ गावापासून लांब असल्याने वैद्यकीय अडचणीच्यावेळी बराच ताण जाणवतो.

४) मातृत्व व बालसंगोपन - विवाहापूर्वीचे व नंतरचे आयुष्य यात खूपच तफावत जाणवते. विवाहाच्या निर्णयापासून ते बालसंगोपनापर्यंतच्या अनेक गोष्टीत येणाऱ्या अनेक अडचणीमुळे जगणे गुंतागुंतीचे बनते असे त्यांना वाटते. उदाहरणार्थ - ठराविक रुणालयांमध्येच मोफत उपचार असल्याने व तेथे बालरोगतज्ञ उपलब्ध नसल्याने अन्य रुणालये शोधायला लागणे, जादा खर्च पडणे इ.

५) लिंगविशिष्ट अन्य अडचणी - स्त्री शरीराच्या विशिष्ट गरजांच्या बाबतीत असंवेदनशील असणाऱ्या व्यवस्थेमुळे अनेक अडचणी येतात.

६) विशेषत: मासिक साव व गर्भारपण या काळात अनेक मर्यादा जाणवतात ज्याची दखल घेतली जात नाही. त्याशिवाय वैयक्तिक सुरक्षा, नागरिकांकडून होणारी अवज्ञा (स्त्री अधिकारी म्हणून) याबाबतीतही खूप समस्या येतात. या सर्व अडचणींवर मात करून हे वेगळे काम जिदीने चालू ठेवण्याची इच्छा व निर्धार या महिलांच्या मनात आहे. त्यासाठी त्यांना गरज वाटते आहे ती संवेदनशील व्यवस्थेची, आरोग्य, शिक्षण, कुटुंबाचा आधार या सर्व बाबतीत लिंगभाव संवेदना दर्शवून विशेष योजना करण्याची तसेच समानता व सन्मानाची जपणूक होण्याची.

संदर्भ सूची

Cummins, R.A.(1997). Comprehensive Quality of Life Scale A5. Deakin University, School of Psychology.

Karunanidhi S.1 and Chitra T.2 (2013) Influence of Select Psychosocial Factors on the Psychological Well-being of Policewomen, www.isca.in 2013 International Research Journal of Social Sciences ISSN 2319-3565 Vol. 2(8), 5-14.

Lavalekar A. (2003). Exploring the concept of Satisfaction Profile, Journal of Personality and Clinical Studies. Vol. 19(1), 125-139.

Lipp, Marilda E. Novaes, (2009), Stress and Quality of Life of Senior Brazilian Police Officers The Spanish Journal of Psychology, Nov; 12(2) : 593-603

mhal.nic.in/par2013/par2013-pdfs/rs-140813/992.pdf

Nagar D. (2009) A study of Occupational Stress and Health in Police Personnel, The Indian Police Journal Vol. LVI-No.4, October-December, 2009

Rao G P, Moinuddin K, Sai P G, Sarma E, SArma A, Rao P S. A study of stress and psychiatric morbidity in the central industrial security force. Indian J Psychol Med (Serial online) 2008 (cited 2016 Oct 6); 30:39-47. Available from : <http://www.ijpm.info/text.asp?2008/30/1/39/43133>

Rohit Verma, Shaily Mina, Smita N. Deshpande (2013) An analysis of paramilitary referrals to psychiatric services at a tertiary care centre, Industrial Psychiatry Journal Vol 22 | Issue 1 54 Website : www.industrialpsychiatry.org DOI : 10.4103/0972-6748.123622

Wood J. (2005), Gendered Lives, Thompson - Wadsworth publications, New York.

२.६ स्त्री परिचारिकांच्या मानसिक स्वास्थ्य व कार्य जीवन संतुलनाचा अभ्यास

वाच. अनंदा लवळेकर,
कांचन पांडे
ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

रुग्ण परिचर्या हे एक आव्हानात्मक क्षेत्र आहे. सर्व वयांच्या, सर्व समाज गटांतील स्त्री-पुरुषांना आरोग्यविषयक सेवा पुरवणे – विशेषत: आजारपणाच्या काळातील शुश्रूषा करणे हे परिचारिकेचे महत्वाचे काम असते. त्याचबरोबर अपंग व्यक्ती, वृद्ध व्यक्ती, मरणासन्न व्यक्ती यांचे जीवन सुसंग्रह बनवण्यातही त्यांचा मोठा वाटा असतो. फ्लॉरैन्स नाईटिंगेल या ‘परिचारिका’ क्षेत्रातील आद्य आदर्श मानल्या जातात. त्यांनी या व्यवसायाला एक उदात व समाजहिताचे परिमाण दिले. या पेशातील व्यक्तीचा शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या खूपच कस लागतो. कामात त्यांना दिवसपाळी रात्रपाळी असे बदलते दिनक्रम असतात. कित्येकदा त्यांना बारा-बारा तासांहून अधिक वेळही काम करावे लागते. थेट मानवी जीवाशी संबंध असल्यामुळे कामातील अचूकता, आत्मीयता, सातत्य या सर्वांबाबत त्यांना पुष्कळच दक्ष राहावे लागते. स्त्रियांचे प्रमाण या पेशात अधिक असते हे खरे, तथापि सामाजिक चौकटीमुळे व कुटुंबरचनेतील पारंपरिकतेमुळे व्यावसायिक कामातील गुणवत्ता टिकवणे व कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळणे ह्यात समतोल साधताना दमछाक होऊ शकते. त्याचा परिणाम शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्यावर होऊ शकतो. त्याशिवाय बन्याचदा कुटुंबाच्या आर्थिक गरजांचा ताणही परिचारिकांवर असू शकतो. कार्यक्षेत्रामध्ये किंवा कामकाजाच्या ठिकाणी पुरेशा सोयी-सुविधांचा अभाव असल्याने त्यांच्या कामाच्या गुणवत्तेवर परिणाम होऊ शकतो. ह्या सर्व बाबी लक्षात घेऊन प्रस्तुत अभ्यासात परिचारिकांच्या मानसिक स्वास्थ्य व जीवन कार्य संतुलनाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्ट

वैद्यकीय परिचारिकांच्या मानसिक स्वास्थ्य (Psychological wellbeing) व जीवनकार्य संतुलन (Work Life Balance) चा अभ्यास करणे.

पद्धती

प्रदत्त – २५ ते ५५ या वयोगटातील एकूण १६३ परिचारिकांचा अभ्यास केला. यात खाजगी रुग्णालये, शासकीय रुग्णालये व सामाजिक संस्था तसेच सेवाभावी संस्थांनी चालवलेली रुग्णालये येथील परिचारिकांच्या उपलब्धीप्रमाणे समावेश केला गेला.

साधन

१) कॅरोल रीफ यांची मानसिक स्वास्थ्यतेची कसोटी :

‘मला कसे वाटते ?’ ही ५४ विधाने असलेली कसोटी मानसिक स्वास्थ्यतेच्या पुढील सहा आयामांचा अभ्यास करते.

१) आत्मस्वीकार

२) स्वनियंत्रण

३) वातावरणातील नियंत्रण

४) समाधानकारक नातेसंबंध

५) ध्येय दर्शन

६) व्यक्तिविकास

२) कार्यजीवन संतुलन कसोटी : स्मिता सिंह (२०१४) यांनी विकसित केलेली ही प्रश्नावली २४ विधानांची आहे. यात ‘वैयक्तिक आयुष्याची व्यवसायात ढवळाढवळ’, ‘व्यावसायिक आयुष्याची वैयक्तिक जगण्यात ढवळाढवळ’, ‘कार्यजीवन संतुलनासाठी पूरक वर्तन’ व ‘कार्यजीवन संतुलनातील अडथळे’ असे चार आयाम आहेत.

प्रदत्त संकलन

त्या-त्या रुग्णालयातील संबंधित अधिकाऱ्यांच्या संमतीने छोट्या गटांमध्ये चाचण्या देऊन प्रदत्त संकलन झाले. अभ्यासाचा हेतू स्पष्ट करून, पूर्वसंमती घेऊन, सुयोग्य सूचना दिल्या गेल्या.

निष्पत्ती व चर्चा

१) कार्यजीवन संतुलनाच्या संदर्भात खालील निरीक्षणे नोंदविली गेली.

तक्ता १.१ कार्यजीवन संतुलनाविषयी संख्याशास्त्रीय विस्तृत माहिती

एकूण संख्या	कमीतकमी	जास्तीत जास्त	मध्यमान	प्रमाण विचलन	अनियमित वरक	
					प्रमाणित फरक	
एकूण कार्यं संतुलन	१६३	२७.३८	९२.२६	५९.९२	१३.१६	०.१९
व्यावसायिक आयुष्याची वैयक्तिक	१६३	१४.२९	९५.६०	५२.४४	१३.१६	०.१९
जीवनातील ढवळाढवळ						
वैयक्तिक जीवनाची व्यावसायिक	१६३	२०	१००	७८.०२	१९.८५	-०.७७
आयुष्यातील ढवळाढवळ						
कार्यजीवन गुणवत्ता वाढ	१६३	१४.२९	१००	७१.०५	२०.९३	-०.५३
कार्यजीवन संतुलनातील अडथळे	१६३	१४.२९	१००	५१.०१	२३.५८	०.४१
						०.१९

परिचारिकांच्या बाबतीत वैयक्तिक जीवनाच्या व्यावसायिक आयुष्यातील ढवळाढवळीचे (PLSW) मध्यमान (७८.०२) हे सर्वाधिक आहे. त्यानंतर कार्यजीवन संतुलन (WLBE) ७१.०५ आणि नंतर व्यावसायिक आयुष्याची वैयक्तिक जीवनातील ढवळाढवळ (WSPL) (५२.४४) यांचे मध्यमान आहे.

कार्य व जीवन संतुलनातील अडथळ्यांचे (WLBC) मध्यमान (५१.०१) इतर सर्व मध्यमानांच्या तुलनेत सर्वात कमी आले आहे. कार्य व जीवन संतुलनातील अडथळ्यांचे (WLBC) प्रमाण विचलन हे इतर सर्व घटकांच्या प्रमाण विचलनाच्या तुलनेत (२३.५८) सर्वात जास्त आहे आणि एकूण कार्यजीवन संतुलनाचे (WLB) प्रमाण विचलन (१३.१६) इतके सर्वात कमी आहे. हे गुण ‘संतुलन’ दर्शक असल्याने याचा अर्थ असा की परिचारिकांना कामाचा ताण वैयक्तिक आयुष्यात जास्त जाणवत आहे.

२) वयोगटाप्रमाणे तुलना करताना असे लक्षात आले की, सर्वच वयोगटांमध्ये (२५-३५, ३६-४५, ४५ च्या पुढे) कार्यजीवन संतुलनाचे प्रश्न व मुद्दे सारखेच आहेत. कोणत्याही बाबतीत ठळक फरक नाहीत.

३) मनःस्वास्थ्याच्या संदर्भात एकूण गटाचा विचार करता व्यक्तिविकासाचा आयाम उच्चस्थानी आहे. तर त्या खालोखाल आत्मस्वीकाराचा आयाम आहे. स्वयंपूर्णता/स्वनियंत्रण हे सर्वात खालच्या स्थानावर आहेत. म्हणजेच व्यावसायिक कामामुळे त्यांना क्षमता कौशल्ये वाढल्याचे समाधान आहे पण चाकोरीबद्ध आणि आव्हानात्मक धकाधकीच्या जीवनामुळे स्वतःच्या आयुष्यावरील स्वतःचे नियंत्रण कमी असल्याची भावना आहे.

४) तिन्ही वयोगटांची मनःस्वास्थ्यावर केलेली तुलना असे दर्शवते की नातेसंबंधातील समाधानाच्या बाबतीत ३६ ते ४५ ह्या वयोगटातील परिचारिका इतर दोन गटांपेक्षा उच्च स्थानी आहेत. तर ध्येय दर्शनाच्या बाबतीत २५ ते ३५ ह्या वयोगट सर्वात कमी गुणांक दर्शवत आहे. अन्य आयामांच्या बाबतीत मात्र असा ठळक फरक दिसत नाही.

५) कार्यजीवन संतुलन व मनःस्वास्थ्य ह्यातील सहसंबंध धन आणि अत्यंत ठळक आहे. (०.०० पातळीवर) असे

दिसते (०.२८) त्यातील उपघटकांचा विचार केला असता असे दिसते की :

- व्यावसायिक कामाचे व्यक्तिगत जीवनातील ढवळाढवळीबद्दलचे संतुलन हे सकारात्मक नातेसंबंध आणि वातावरणावरील नियंत्रण ह्यांच्याशी ठळक सहसंबंध दर्शवते.
- वैयक्तिक आयुष्याच्या व्यावसायिक कामावरील ढवळाढवळीबद्दलचे संतुलन हे मनःस्वास्थ्याच्या एकूण गुणांसह सहाही आयामांशी ठळक सहसंबंध दर्शवते.
- कार्यजीवन संतुलनास पूरक वर्तनाचे गुण हे आत्मस्वीकार, सकारात्मक नातेसंबंध, ध्येयदर्शन, वातावरणातील नियंत्रण, व्यक्तिविकास ह्या पाच घटकांबरोबर ठळक सहसंबंध दर्शवतात.
- महत्त्वाचे निरीक्षण असे की कार्यजीवन संतुलनामधील अडथळ्यांचा मात्र मनःस्वास्थ्याच्या कुठल्याही घटकांशी ठळक सहसंबंध दिसत नाही.

याचा अर्थ असा की परिचारिकांना वैयक्तिक आयुष्याचा परिणाम व्यावसायिक आयुष्यावर होणे जर टाळता आले तर त्यांचे मनःस्वास्थ्य चांगले राहू शकेल आणि अशा पूरक वर्तनामुळेही ते वाढण्यास निश्चित मदत होईल.

पूर्व प्रसिद्धी

26th Annual Conference of National Academy of Psychology (NAOP) at IIT Madras, Chennai, During 29-31 December 2016

संदर्भ

Abraham T. (2002). Women an dthe Politics of Violence. New Delhi, Har Anand Publications.

Deodhar., A, President, TNAI (5 May 2015), Nursing in India : Awaiting A Bright Future, <http://www.expressbpd.com/healthcare/cover-story-healthcare/nursing-in-india-awaiting-a-bright-future/69593/>

Goyal, B (August-2014), Work-Life Balance of Nurses and lady Doctors-Department of Management Research GNIMT, Ludhiana, Punjab, India, Volume-4, Issue-4.

Granrose, C.S., Chow, I. H-S. and Chew, I.K.H.(2005). Theoretical perspective son women's employment careers in National Government context. In C.S. Granrose (Ed.) Employment of Women in Chinese Cultures : Half The Sky. Cheltenham, UK : Edward Elgar. (pp. 9-34)

K. Santhana Lakshmi, T. Ramchandran, and Devid Boohene, June 2012, International Journal of Trade, Economics and Finance, - Analysis of Work Life Balance of Female Nurses in Hospitals - Comparative study between Government and Private Hospital in Chennai, TN., India, Vol.3, No.3

Morgan, H., & Milliken, F.J. (1992). Keys to action : Understanding differences in organisations' responsiveness to work-and-family issues. Human Resource Management, 31, 227-248.

Ryff, C.(1989). Happiness is everything, or is it ? Explorations on the meaning of psychological well-being. Journal of Personality and Social Psychology, 57, 1069-1081.

S.R.Ezzedeen, and K. G. Ritchey (2009). Career advancement and family balance strategies of executive women. Gender in Management. 24 (6), 388-411.

Singh. S (2014) Work life balance research instrument, Institute of Management Science, University of Lucknow, India.

२.७ सामाजिक बांधिलकीतून स्व-आविष्काराची प्रेरणा -

प्रौढ वयातील स्थियांचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास

वाच. अनंदा लवळेकर

ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

विकास ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. प्रत्येक व्यक्तीलाच विकसित होण्याची एक आंतरिक प्रेरणा असते. (मॅस्लो १९४३) यांनी 'स्व-आविष्कार' ही विकसनाच्या बाबतीत सर्वोच्च गरज असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. प्रत्येकामध्ये मूलतः असलेल्या क्षमतांचा पूर्ण अनुभव घेऊन त्यांचा आविष्कार करणे ही प्रत्येकालाच असणारी प्रेरणा आहे. ज्या व्यक्तीमध्ये 'स्व-आविष्कार' ही प्रेरणा जागृत होते अशा व्यक्ती काही विशेष गुण/व्यक्तीवैशिष्ट्यांचे दर्शन देतात. त्यात वास्तवाचा डोळस स्वीकार, स्वतःचा व इतरांचा बिनशर्त स्वीकार, सहजता, समस्यानुवर्ती विचार, आस्थापूर्ण अलिप्तता, स्वविचारावर श्रद्धा, आंतरिक नियंत्रण, नवनव्या अनुभवांना सामोरे जाण्याची तयारी, उच्च आध्यात्मिक अनुभूती, साध्य-साधन विवेक, सर्जनशीलता, पठडीत अडकण्यापासून मुक्तता असे अनेक गुण दिसून येतात.

'स्व-आविष्काराचा' रस्ता अनेक प्रकारे चोखाळता येतो. कॅरोल रीफ यांच्या 'मानसिक स्वास्थ्याच्या संकल्पनेचा' येथे संदर्भ घेतला पाहिजे. जी व्यक्ती मनःस्वास्थ्याच्या उद्दिष्टसाठी क्रियाशील असते, तीच 'स्व-आविष्कारा'चाही मार्ग नकळत चोखाळत असते. ज्ञान-कर्म-भक्ती व राजयोग असे हे चार योग मार्ग आहेत. कर्मयोग आणि भक्तीयोग हे सर्वसामान्य माणसाच्या आवाक्यातील मार्ग आहेत. त्यातूनच सामाजिक उन्नतीसाठी काम करणाऱ्या वा करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींच्या स्व-आविष्काराचा मार्ग उजळत जातो. हा मार्ग सोपा नव्हेच, विशेषतः पारंपरिकतेच्या चौकटीत बांधलेल्या समाजातील स्थियांसाठी तर अजिबात सोपा नाही. स्त्री असल्यामुळे अशा समाजात तिच्या कितीतरी मूलभूत क्षमता कधी उजेडातच येत नाहीत, ही वस्तुस्थिती आहे. मग त्या क्षमतांची अनुभूती व त्यांचा आविष्कार ही अजूनच अवघड गोष्ट !

प्रस्तुत अभ्यासात सामाजिक जबाबदारीच्या मार्गावर चालणाऱ्या अशाच काही स्थियांच्या अनुभवांचा त्यातून सिद्ध झालेल्या त्यांच्या स्व-आविष्काराच्या वाटांचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. यातील प्रमुख संशोधन प्रश्न असे होते :

- प्रौढ स्थियांमध्ये सामाजिक बांधिलकीच्या जाणीवेमुळे 'स्व-आविष्काराच्या' प्रक्रियेला चालना मिळते का ?
 - त्यांच्या क्षमता व कौशल्यांना अशा कार्यामधून सहज वाट मिळू शकते का ?
 - ह्यामुळे पारंपरिकतेच्या चौकटी ओलांडत नव्या 'स्व'ची ओळख त्यांना होते का ?
- ह्या प्रश्नांना डोळ्यांसमोर ठेवून 'स्व-आविष्काराच्या' जाणीवेला चार ढोबळ क्षेत्रांच्या मदतीने अभ्यासायचे ठरविले-
- १) स्व-संकल्पनेतील बदल
 - २) निकटच्या लोकांसमवेतच्या नातेसंबंधांची गुणवत्ता
 - ३) आयुष्यातील ध्येयदर्शनाबद्दलची स्पष्टता
 - ४) सतत वर्धिण्यु राहणारी सामाजिक बांधिलकी
- उद्दिष्ट - प्रौढ वयातील स्थियांमध्ये सामाजिक बांधिलकीच्या जाणीवेतून 'स्व-आविष्काराची' प्रक्रिया कशी घडते ते अभ्यासणे.
- पद्धती - सर्वेक्षण पद्धती

नमुना – हेतुदर्शी, अपदृगाताने (Incidental) मिळणारा नमुना : ४० ते ६५ वयोगटातील ५० महिलांचा समावेश होता. ह्या सर्व महिला ज्ञानप्रबोधिनी द्वारा चालविल्या जाणाऱ्या ‘संवादिनी’ या स्वयंस्फूर्त गटाच्या सदस्या किंवा ग्रामविकसन कार्यातील बचतगट सदस्या होत्या.

साधने

‘तेव्हाची आणि आत्ताची’ अशी संशोधकाने बनविलेली वस्तुनिष्ठ प्रश्नावली यासाठी वापरली. (सामाजिक कामात सहभागी होण्यापूर्वीचे व सध्याचे स्वतःसंदर्भातील प्रस्तुत मुद्द्यांवरील मूल्यमापन करणे अपेक्षित होते.) त्यासह दोन खुल्या अभिव्यक्तींचे प्रश्न समाविष्ट होते.

प्रदत्त संकलन

प्रतिसादकर्त्याच्या सोयीनुसार प्रश्नावल्या भरून घेतल्या गेल्या.

निष्पत्ती व चर्चा

- ‘तेव्हाची आणि आत्ताची’ वरील पूर्व-उत्तर नोंदवांमध्ये सर्वच मुद्द्यांवर लक्षणीय प्रगती आढळली. एकूण गुणांमध्ये २० ते २५ चा अनुकूल फरक तर सर्व उपमुद्द्यांवर ६ ते ७ गुणांचा फरक दिसून आला.
- याच प्रश्नावलीच्या प्रारूप दोननुसार सहभागी व्यक्तींच्या कुटुंबातील निकटच्या व्यक्तीनेही प्रस्तुत व्यक्तीचे मूल्यमापन याच निकासांवर केले. त्यातही लक्षणीय अनुकूल बदल दिसून आला.
- हा बदल ज्या प्रक्रियांमुळे घडला त्या प्रक्रिया/अनुभवसंर्धींची नोंद खुल्या अभिव्यक्तीच्या प्रश्नांच्या उत्तरांमधून रेखता आली. यात प्रामुख्याने

- अ) सामाजिक कामाचा थेट लोकांमध्ये उत्तरून घेतलेला अनुभव
- ब) सामाजिक परिस्थितीच्या अभ्यासासाठी झालेले हेतुविशिष्ट प्रवास
- क) प्रभावी व्यक्तींसोबतचे संवाद व अधिमित्रांचा सहवास
- ड) मनोविकासासाठी घेतलेल्या/योजलेल्या नियमित प्रशिक्षण संधी (REBT)
- इ) विशिष्ट विषय समजून घेण्यासाठी केलेले अभ्यास
- फ) संकल्प-कथन/प्रतिज्ञाग्रहण कार्यक्रम

अशांचा समावेश आहे.

या सर्व कामाच्या अनुभवांमधून काही व्यक्तिकौशल्यांचा व अभिवृत्तींचाही विकास गतीने व ठळकपणे झाला, असे प्रतिसादींनी नोंदविले आहे. यात संवादकौशल्य, गटबांधणी व गटात काम करण्याची कला, आव्हानांना सामोरे जाण्याची तयारी, वैयक्तिक मानापमानातून सुटका मिळवण्याची अंतर्दृष्टी आणि नेतृत्वकौशल्यांचा समावेश आहे.

जाणीवपूर्वक स्व-विकास व त्यातून ‘स्व-आविष्कार’ हा मार्ग नैसर्गिक मानला तर अशा प्रकारच्या सामाजिक बांधिलकी व्यक्त होण्याची संधी असणाऱ्या अनुभवसंधी प्रौढ वयातील स्थियांना निश्चित बदलू शकतात. एवढेच नव्हे तर ‘स्व-आविष्काराची’ आव्हानात्मक परंतु आनंदादी प्रक्रिया अनुभवण्याचा पाया ठरतात असे प्रस्तुत अभ्यासातून म्हणता येईल.

संदर्भ सूची

Bandura A. (1986), Social foundations of thought and action : A social cognitive theory. Eaglewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall.

Bauer, J.J., (2009), Intentional self development in S.J. Lopez (Ed.) Encyclopedia of Positive Psychology (pp 523-537) London; Blackwell

Bhattacharya, A., Gupta, C, Mehrotra, S., (2013), Intentional self development : A relatively ignored construct, Journal of the Indian Academy of Applied Psychology

Ellis Albert, Harper J. (1997) A guide to rational Living, (3rd Ed.), Chatsworth, CA Melvin - Power - Wilshire book co.

Maslow, A.H. (1943). A Theory of Human Motivation, Psychological Review 50, 370-96.

Maslow, A.H. (1943). Motivation and personality. New York : Harper.

Maslow, A. (1970). Motivation and personality (2nd ed.). New York : Harper & Row.

Wahba, M.A. & Bridwell, L.G. (1976). Maslow reconsidered : A review of research on the need hierarchy theory. Organizational Behavior and Human Performance, 15, 212-240.

Gupta C., (2010) Intentional self development in college youth, Unpublished M.Phil. Dissertation, NIMHANS, Bangalore

२.८ कुटुंबाच्या निर्णयप्रक्रियेत विवाहित स्त्रीची भूमिका

रंजना खरे, दृष्टी स्त्री अध्ययन प्रबोधन केंद्र, पुणे

आशा बापट, ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, संवादिनी गट, पुणे

कुटुंब हे समाजाचा छोटेखानी घटक आहे. प्रत्येक व्यक्ती त्याच्या कुटुंबाद्वारे समाजाची ओळख करून घेतो. कुटुंब म्हणजे व्यक्तींचा एक असा समूह जो लगाने, रक्ताने किंवा दत्तक घेतल्याने बांधला गेला आहे, जो बहुधा एकाच घरात एकाच छपराखाली राहतो आणि एकमेकांशी त्यांच्या पती-पत्नी, आई-वडील, मुलगा-मुलगी, बहीण-भाऊ अशा सामाजिक भूमिकांनुसार संबंध ठेवतो, संवाद करतो आणि एकाच प्रकारची जीवनपद्धती अवलंबितो. काही वर्षांपूर्वी स्त्रियांसाठी शिक्षण व आर्थिक स्वातंत्र्य दुरापास्त होते. त्यामुळे त्या कुटुंबातील किंवा घरातील निर्णयात तिचा सहभाग फारच कमी असे. परंतु समाजातील औद्योगिक क्रांती व इतर विकासानंतर बेरेच बदल घडले. जशा स्त्रिया शिकत गेल्या तसा त्यांच्या कुटुंबाच्या संरचनेत बदल दिसू लागला. दोन कुटुंबामध्ये, कुटुंब आणि समाजामध्ये व अगदी कुटुंबांतर्गत असलेल्या नातेसंबंधामध्ये बदल व्हायला लागले, तेव्हा स्त्रीच्या कुटुंबामधील भूमिकेचा अभ्यास करण्याची निकड भासू लागली. निर्णय घेता येणे ही एक महत्वाची बौद्धिक क्षमता आहे. ती अनेक घटकांवर अवलंबून असते. जसे : शिक्षण, स्वभाव, सामाजिक व आर्थिक स्तर, संधी, लिंग इ. हा अभ्यास करताना लिंग आणि स्वभाव हे दोन घटक विचारात घेतले नाहीत. पण खालील अतिरिक्त घटकांचा विचार करण्यात आला. वय, जात, वैवाहिक स्थिती, धर्म, रोजगाराची स्थिती – आहे/नाही इ.

उद्दिष्ट

१) कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत विवाहित स्त्रीच्या भूमिकेचा शोध घेणे.

२) निर्णयप्रक्रियेत सहभागी स्त्रियांची वय, शिक्षण, जात, आर्थिक स्तर व रोजगार स्थिती (नोकरी करते/करत नाही) या मुद्द्यांवर तुलना करणे. हे सर्वेक्षण दृष्टी स्त्री अध्ययन प्रबोधन केंद्र, पुणे आणि संवादिनी, ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे यांनी संयुक्तपणे केले आहे.

कार्यपद्धती

साधने – तज्ज्ञांच्या एका गटाने प्रश्नावली तयार केली. त्यातील आशयाची यथार्थता मानसतज्ज्ञांनी तपासून पाहिली आणि ती समाधानकारक आढळली. ही एक अनिवार्य पर्याय निवडमापक चाचणी आहे. त्याचे अ आणि

ब असे दोन भाग आहेत.

अ भागामध्ये बहुतांशी प्रश्न हे स्थिरांच्या वैयक्तिक माहितीबाबत आहेत. जसे नाव, पत्ता, वय, शिक्षण, धर्म, जात, उत्पन्न इ. तिला सर्वसाधारण व्यवहारांची कितपत जाण आहे हे कल्घण्यासाठी त्या प्रश्नावलीत तिचे बँक खाते, वाहन चालविण्याचा परवाना, ई मेल आयडी यांचा समावेश होता. तिच्या कुटुंबामध्ये अजून किती स्थिया राहतात हे विशेषत्वाने विचारण्यात आले. ब भागामध्ये दैनंदिन जीवनातील काही घटना दिलेल्या होत्या. प्रत्येक बाबीमध्ये अनिवार्य निवडीसाठी पुढील पर्याय दिलेले होते – समावेश करून घेणारे (समावेशक), शरणभाव प्रकट करणारे (आज्ञाधारक), ठाम प्रतिपादन करणारे (खंबीरपणा).

प्रतिसादींना दिलेल्या घटनांसाठीचा त्यांचा सर्वात नैसर्गिक प्रतिसाद नोंदवायला सांगण्यात आला. दिलेल्या घटना या सर्वसाधारणपणे कुटुंबात दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या होत्या. उदा. काही आर्थिक बाबत होते तर काही पाल्यांच्या संगोपनाविषयी होते. काही कुटुंबातील व्यक्तींच्या आरोग्यासंदर्भात होते तर काही कुटुंबांतर्गत नातेसंबंधाविषयी होते. काही प्रश्न त्यांनी आणीबाणीच्या परिस्थितीत घेतलेल्या निर्णयांविषयी होते. दिलेल्या तीन पर्यायांची व्याख्या साधारणपणे अशी करता येईल-

समावेशक (समावेश करून घेणारे) – असा निर्णय की ज्यात स्थीने पुढाकार घेतला आहे आणि कुटुंबातील इतर सदस्यांचा सहभाग आहे. परंतु येथे स्वीकृतीची एक सौम्य छटा दिसते.

आज्ञाधारक (शरणभाव प्रगट करणारे) – असा निर्णय की जो कुटुंबातील इतर सदस्यांनी घेतलेला आहे त्याला स्थीने संमती दिली आहे. भले त्या निर्णयाशी ती सहमत असेल अथवा नसेल. यात अगतिकपणाची छटा दिसते.

ठाम प्रतिपादन (खंबीरपणे) – असा निर्णय की जो स्थीने स्वतः ठामपणे घेतलेला आहे आणि त्याची जबाबदारी घ्यायची तिची तयारी आहे.

नमुना

या अभ्यासाच्या नमुना गटात शहरी भागातून (४०५ महिला) व ग्रामीण भागातील (१८८ महिला) अशा एकूण ५९३ महिलांच्या प्रतिसादाचा समावेश होता. पुणे, मुंबई व औरंगाबाद यांचा शहरी भागात तर पुणे जिल्ह्यातील काही गावांचा ग्रामीण भागात समावेश होता. हे नमुने ‘स्ट्रॉटीफाईड रॅंडम सॅप्लींग’ या पद्धतीने घेण्यात आले.

नमुना गट –

	शहरी महिला	ग्रामीण महिला
संख्या	४०५	१८८
एकूण	५९३	

वैवाहिक स्थिती – विवाहित आणि कुटुंबात राहणाऱ्या

वय – २५ ते ६० वर्षे

शिक्षण – निरक्षर ते उच्चशिक्षित

सामाजिक वा आर्थिक स्तर – निम्न, मध्यम व उच्च आर्थिक गट

जात – ब्राह्मण, मराठा व इतर

धर्म – हिंदू

रोजगाराची स्थिती – नोकरी न करणाऱ्या – गृहिणी, नोकरी करणाऱ्या, स्वतःचा व्यवसाय करणाऱ्या, घरून काम करणाऱ्या, बाहेर जाऊन काम करणाऱ्या, लघु उद्योजिका, खाजगी नोकरीत लिपिकापासून ते व्यवस्थापक म्हणून

काम करणाऱ्या, शारीरिक श्रमाची कामे करणाऱ्या.

माहितीची संकलनपद्धती

- प्रत्यक्ष प्रश्नावली भरून घेणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण केले गेले.
- प्रश्नावलीतील विषयांची कल्पना येण्यासाठी एक पूर्वचाचणी घेतली.
- प्रश्नावलीची निश्चिती केली.
- शहरी आणि ग्रामीण भागातील महिलांकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली.
- माहिती संकलनासाठी मार्च ते जुलै ०८, असा पाच महिन्यांचा कालावधी लागला.

माहितीचे विश्लेषण

एस.पी.एस.एस. ही पद्धत वापरून विश्लेषण करण्यात आले. शेकडा (पर्सेट) विश्लेषण आणि अनोव्हा या संख्याशास्त्रीय पद्धती वापरून निष्कर्ष काढण्यात आले. तसेच याच पद्धतीच्या आधारे गटांतर्गत तुलनाही केली.

चर्चा

घेतलेल्या एकूण नमुन्यात ‘समावेशक’ व ‘ठाम प्रतिपादन’ असा कल दिसून आला. हिंदू कुटुंब हे प्रामुख्याने नुसत्या शारीरिक किंवा प्रत्यक्षदर्शी बंधामुळे बांधले गेले नसून त्यापेक्षा जास्त आध्यात्मिक, धार्मिक आणि मानसिक बंधामुळे बांधले गेले आहेत. पिढ्यान् पिढ्या आणि एका पिढीतील सर्व सदस्यांना हे बंध एकत्र ठेवतात. भारतीय कुटुंबांमध्ये काही मूळ्यं ही लहानपणापासून शिकविली जातात आणि काही समाजातून शिकली जातात. कुटुंबातील सर्व सदस्यांना एकत्र ठेवण्याची जबाबदारी म्हणून भारतीय स्त्रीवर असते. त्यामुळे कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीशी तिचे भावनिक बंध असतात. कुटुंबांतर्गत नातेसंबंध जपण्यात तिची महत्वाची भूमिका असते. त्यामुळेच बरेच वेळा तिचा कोणताही प्रश्न सोडवण्यासाठी ‘समावेशक’ हाच कल दिसतो आणि त्यानुसारच ती निर्णय घेते.

जसे समाजात परिवर्तन होत आहे तसे स्त्रीसुद्धा अनेकविध गोर्झींचा अनुभव घेत आहे. तिचे ज्ञान आणि शैक्षणिक स्तर उंचावत आहे. बदलत्या परिस्थितीनुसार तिला दैनंदिन जीवनात अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यामुळे तिच्या दृष्टीने अपरिहार्यपणे काही निर्णय ‘ठामपणे’ घेणे आवश्यक झाले आहे. किरण पहावा यांनी ‘Pew’ या अमेरिकन संस्थेसाठी केलेल्या सर्वेक्षणातून याच निष्कर्षाला पुष्टी मिळते. त्यांना त्यांच्या अभ्यासात असे आढळून आले की २१ व्या शतकातील अमेरिकन जोडपी त्यांच्या कौटुंबिक जीवनातील अनेक पैलूंमध्ये निर्णय घेताना एकमेकांचा विचार घेतात. ४३% महिलांच्या ‘म्हणण्याला’ कौटुंबिक निर्णयात जास्त स्थान मिळाले आहे. (www.topnews.in/light/american-women-gaining-control-family-decision-making)

जात, वय, शिक्षण आणि आर्थिक स्तर यांचा निर्णयप्रक्रियेवर प्रत्यक्ष परिणाम झालेला दिसून आला. वय ४७ ते ६० या वयोगटातील स्त्रिया या इतर दोन गटातील स्त्रियांपेक्षा जास्त ‘ठामपणे’ निर्णय घेणाऱ्या आढळल्या. भारतीय जनमानसात ज्येष्ठांना आदर देण्याची शिकवण लहानपणापासूनच दिली जाते. २५ ते ३५ या वयोगटातील ज्या स्त्रिया कुटुंबात आपल्या सासूसासन्यांबरोबर राहतात, त्या निर्णय ‘ठामपणे’ घेताना दिसत नाही. कारण एकत्र घरातील मोठ्यांना त्या आदर देतात आणि त्यांची कुटुंबात सामावून घेण्याची प्रक्रिया अजून सुरु असते. त्यामुळे घरातील कौटुंबिक संबंध, आर्थिक निर्णय किंवा इतर गोर्झीबद्दल त्यांना तितकीशी माहिती नसते. परंतु जसे त्यांचे वय वाढते तसे कुटुंबात त्यांना त्यांचे विशेष स्थान मिळते आणि पर्यायाने त्यांचा ‘ठामपणा’ वाढतो.

शिक्षण-उच्चशिक्षित स्त्रिया या जास्त ‘ठाम’ असतात त्याचवेळी त्यांचे निर्णय हे जास्त ‘समावेशक’ पण असतात. हा खरंच कुतूहलजनक शोध आहे. शिक्षणाची पातळी जसजशी उंचावते तसेतशी व्यक्तीची परिपक्तता वाढते असे

गृहीत धरले जाते. त्यामुळे या निर्णय प्रक्रियेवर या वाढीव परिपक्तेचा परिणाम होतो असे वाटते.

जात - ब्राह्मण स्त्रिया या इतर जातीतील स्त्रियोंपेक्षा जास्त 'ठाम' असतात आणि त्यांचे निर्णय हे जास्त 'समावेशक' पण असतात. ब्राह्मण स्त्रियांच्या निर्णय प्रक्रियेवर परिणाम करणारा महत्त्वाचा घटक म्हणजे त्यांची शैक्षणिक पार्श्वभूमी आहे, असे दिसते.

आर्थिक स्तर - मध्यम वर्ग इतर दोन वर्गांपेक्षा जास्त 'ठाम' आहे असे दिसते. मध्यम वर्गातील स्त्रिया त्यांच्या शैक्षणिक पार्श्वभूमी, त्यांना मिळणाऱ्या संधी आणि निर्णय घेण्यात मिळणारी लवचिकता या सर्व गोर्टीमुळे अधिक 'ठामपणे' निर्णय घेताना दिसतात.

निष्कर्ष - घेतलेल्या सर्व नमुन्यांमध्ये 'समावेशक' व 'ठाम प्रतिपादन' असे कल दिसून आले. 'समावेशक' कल ४२.९५% तर 'ठाम प्रतिपादन' ३७.३३% नमुन्यात दिसून आले. 'आज्ञाधारक' हा कल १६.०७५ प्रतिसादात दिसून आला.

कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत विवाहित स्त्रीची भूमिकाही 'ठाम' (खंबीर) आणि त्याच वेळी 'समावेशक' पण असते. वय, शिक्षण, जात व आर्थिक स्तर अशा अनेक घटकांवर ती अवलंबून असते.

पूर्वप्रसिद्धी - IAAP चे १४ वे आंतरराष्ट्रीय आणि ४४ वे राष्ट्रीय अधिवेशन, औरंगाबाद २००९

२.९ जीवनातील गुणवत्ता : सॉफ्टवेअर क्षेत्रात काम करणाऱ्या विवाहित व अविवाहित स्त्रियांच्या तौलनिक अभ्यास

प्रणिता जगताप

ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे
वाच. प्रज्ञा कुलकर्णी
स. प. महाविद्यालय, पुणे

माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्राचा भारतात झापाठ्याने प्रसार झाला आहे. NAASCOM च्या म्हणण्यानुसार या क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांचे प्रमाणे हे २००७ पर्यंत ३५.६५ इतके होणार आहे आणि प्रत्येक वर्षी मोठ्या प्रमाणात स्त्रिया या व्यवसायात येत आहेत. सॉफ्टवेअर व्यवसाय हा अत्युच्च ताण असलेला व्यवसाय मानला जातो. इथे वेळेचा दबाव मोठ्या प्रमाणात असतो. तंत्रज्ञानात सतत बदल होत असल्याने त्याबाबत सैदैव सजग राहणे आणि आपले ज्ञान अद्ययावत ठेवणे, याचा ताण असतो. तरुणी अशा अनेक प्रकारच्या ताणांना सामरें जात असल्या तरी सर्वोत्तम वेतन, सुविधा, पारितोषिके (Rewards) परदेशी जाण्याची संधी यामुळे अधिकाधिक तरुण स्त्रिया या क्षेत्राकडे आकर्षित होत आहेत. सॉफ्टवेअरसारख्या अधिक ताण असलेल्या व्यवसायात विवाहित व अविवाहित स्त्रियांच्या जीवनात एकदंग गुणवत्तेबाबत फरक दिसतो का, याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पद्धती

सर्वेक्षणात्मक

नमुना

सॉफ्टवेअर क्षेत्रात काम करणाऱ्या १०९ स्त्रिया, यापैकी ४३ विवाहित आणि ६६ अविवाहित. हा नमुना पुण्यातील १८ सॉफ्टवेअर कंपन्यातून डिसें. २००५ ते जाने. २००६ मध्ये संकलित केला आहे. प्रदत्त संकलन हे प्रत्यक्षरीत्या

तसेच ई-मेलद्वारे केले.

साधन

१) जीवनाची गुणवत्ता चाचणी (श्री. दुबे, द्विवेदी, वर्मा) या प्रश्नावलीत एकूण २४ प्रश्नांचा समावेश आहे. पाच पर्यायांपैकी एकाची निवड करून उत्तर नोंदवायचे आहे. प्रश्नावली विश्वसनीयता व यथार्थता तपासली आहे. (Internal consistency) विश्वनीयता (split-half विश्वसनीयता ०.८७) व चाचणी पुनर्चाचणी विश्वसनीयता गुणांक ०.५८) समाधानकारक आहे.

२) माझे स्वास्थ्य ही शारीरिक, भावनिक व सामाजिक स्वास्थ्य मोजणारी प्रश्नावली संशोधकांनी तयार केली व त्यांची आशय यथार्थता पाच मानसतज्जांच्या सहाय्याने तपासली.

विश्लेषण

‘जीवनाची गुणवत्ता’ व ‘माझे स्वास्थ्य’ या चाचण्यांवर मागील प्राथमिक अभ्यासात असे दिसून आले होते की माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्थियांमध्ये शारीरिक, भावनिक व सामाजिक घटकांबाबत सौम्य स्वरूपाच्या तक्रारी आढळतात.

‘जीवनाची गुणवत्ता’ व ‘माझे स्वास्थ्य’ या दोन चाचण्यांवर विवाहित व अविवाहित स्थियांच्या गटाची तुलना टेस्टच्या मदतीने केली.

तक्ता क्र. १ विवाहित व अविवाहित स्थियांचे ‘माझे स्वास्थ्य’ प्रश्नावलीवरील तुलना

घटक		संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	t	Sig
शारीरिक स्वास्थ्य	विवाहित	४३	५७.०५	४.९६	३.०१	०.०१
	अविवाहित	६६	५९.६७	३.६१		
भावनिक स्वास्थ्य	विवाहित	४३	५०.९५	९.३८	३.००	०.०१
	अविवाहित	६६	५५.७९	६.०६		
सामाजिक स्वास्थ्य	विवाहित	४३	३७.२६	६.०८	१.५५	N.S.
	अविवाहित	६६	३९.०३	५.५७		
एकूण गुणांकन	विवाहित	४३	१४५.००	१७.००	३.१३	०.०१
	अविवाहित	६६	१५४.४८	१२.३९		

प्रस्तुत विश्लेषणात असे आढळून आले की, शारीरिक व भावनिक घटकांवर अविवाहित स्थियांचे मध्यमान विवाहित स्थियांपेक्षा अधिक व संख्या शास्त्रीयदृष्ट्या अर्थपूर्ण आहे. मात्र सामाजिक स्वास्थ्याबाबत या दोन गटांत फरक दिसत नाही. नेमक्या कोणत्या उपघटकांवर या दोन गटांत फरक दिसून येतो. याचे विश्लेषण दोन्ही प्रतिक्रियांमधील वारंवारितेमधील फरक काढून केले.

थकवा, झोपेच्या तक्रारी, अस्वस्थतता, एकाग्रतेचा अभाव, विसराळूपणा, दुःखाची भावना, चिडचिड, भावनिक उदासीनता व चलबिचल इत्यादींचा अनुभव अविवाहित स्थियांपेक्षा विवाहित स्थियांमध्ये अधिक प्रमाणात दिसून येतो. हा फरक संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे. मात्र इतर उपघटकांवर जसे की मनोशारीरिक तक्रारी उदा. आम्लपित्त, डोकेदुखी, मधुमेह, रक्तदाब इत्यादी तसेच आत्मविश्वास, आनंद घेण्याची क्षमता, गोंधळलेली मनःस्थिती इत्यादी भावनिक उपघटकांवर दोन्ही गटात महत्त्वपूर्ण फरक आढळून येत नाहीत.

तत्का क्र. २ विवाहित व अविवाहित स्त्रियांची ‘जीवनविषयक गुणवत्ता’ वरील तुलना

घटक	N	मध्यमान	प्रमाण विचलन	t	sig
जीवनविषयक गुणवत्ता विवाहित	४३	८५.००	९.३७	१.७०	N.S.
एकूण गुणांकन अविवाहित	६६	८७.८८	७.५९		

विवाहित स्त्रियांपेक्षा अविवाहित स्त्रियांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेचे मध्यमान संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या ०.०६ पातळीवर अर्थपूर्ण नसले तरी मध्यमानात आहे. यावरून अविवाहित स्त्रिया विवाहित स्त्रियांपेक्षा जीवनाविषयी अधिक समाधानी दिसतात, असे दिसते. अविवाहित स्त्रिया स्वतःच्या छंदासाठी वेळ काढतात. मात्र कामाबद्दलच्या समाधानाबाबत अधिक प्रमाणात विवाहित स्त्रिया समाधानी दिसतात. असे का ? याचा विचार करता असे दिसते की अविवाहित स्त्रिया अधिक महत्वाकांक्षी असल्याने अधिक अपेक्षा बाळगतात.

निष्कर्ष

अविवाहित स्त्रिया विवाहित स्त्रियांपेक्षा अधिक शारीरिक व भावनिक स्वास्थ्याचा अनुभव घेताना दिसतात. तसेच जीवनाविषयी व दैनंदिन कृतीविषयी अधिक समाधानी व आनंदी दिसतात.

पूर्वप्रसिद्धी

मानसशास्त्र पत्रिका, ऑक्टोबर २००७ (अंक १६) (मराठी मानसशास्त्र परिषद)

२.१० नोकरी करणाऱ्या व नोकरी न करणाऱ्या स्त्रियांच्या वैवाहिक समाधानाचा तुलनात्मक अभ्यास

वाच. अनंदा लवळेकर,

प्रणिता जगताप

ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

वाच. प्रज्ञा कुलकर्णी

स. प. महाविद्यालय, पुणे

कुटुंबव्यवस्था ज्या भक्तम आधारावर उभी असते ते महत्वाचं नातं म्हणजे पतीपत्नींचं ‘वैवाहिक नातं’. पतीपत्नी म्हणून एकमेकांच्या सहवासात राहण, प्रेमानं विश्वासानं सुख-दुःखांना सामोरं जाणं म्हणजे विवाह, कुटुंबांबद्दल स्वीकारलेली जबाबदारी, बांधिलकी म्हणजे विवाह, म्हणूनच विवाहसंस्था महत्वाची मानली जाते. विवाहामध्ये दोन वेगळ्या पार्श्वभूमीतून आलेले, भिन्न प्रकारचे व्यक्तिमत्त्व असलेले ‘स्त्री व पुरुष’ हे विवाह संस्कारानी रक्ताच्या नात्यापेक्षाही घटू अशा वेगळ्याच प्रकारच्या भावनिक नात्यामध्ये गुंफले जातात. संसार थाटतात. वैवाहिक आयुष्यातील त्यांचे समाधान हे अनेक घटकांवर अवलंबून असते. उदा. जोडीदाराशी असलेला भावनिक बंध, आरोग्यपूर्ण लैंगिक संबंध, सासू-सासञ्चांशी असलेले नातेसंबंध, मुलांच्या संगोपनाविषयीचे दृष्टिकोन, धार्मिक, आर्थिक स्थिरता अशा अनेक घटकांमध्ये संतुलन जपणं महत्वाचं ठरतं.

पारंपरिक विवाहित स्त्री ही घरातील सर्वांच्या खाण्या-पिण्याची काळजी घेणे, हवे-नको ते पाहणे, मुलांचे संगोपन करणे, आलेल्या पाहुण्यांचा पाहुणचार करणे, सणवार व्यवस्थित पार पाडणे, पतीच्या हाकेला धावत जाणे अशा जबाबदाच्या स्वीकारून कुटुंबाशी एकरूप होत असे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात बदलत्या समाजरचनेमुळे स्त्रीच्या कुटुंबातील भूमिका, तिच्याकडूनच्या अपेक्षा वेळ त्या नोकरीसाठी घराबाहेर

असतात. एकीकडे नोकरीच्या ठिकाणच्या व कुटुंबातील वर उल्लेखलेल्या पारंपरिक भूमिका पार पाडणारी स्त्री व दुसरीकडे पूर्णवेळ घरासाठी वेळ देणारी विवाहित स्त्री या स्थियांच्या वैवाहिक समाधानात काही फरक दिसतो का? नेमक्या कोणत्या पैलूंबाबत फरक दिसतो आहे याचा अभ्यास करणे हे या संशोधनाचे उद्दिष्ट आहे.

साधने

१) वैवाहिक समाधान मोजणारी 'नाते लग्नाचे' प्रश्नावली.

या प्रश्नावलीत एकूण १३८ विधानांचा समावेश आहे. वैवाहिक समाधानविषयक १३ पैलूंचे मापन यात केले आहे.

१) लैंगिक नातेसंबंध २) भावनिक बंध ३) विचारांची देवघेव ४) घरगृहस्थीशी संबंधित जबाबदाऱ्याचे वाटप ५) मुलांच्या संगोपनाविषयीचे दृष्टिकोन ६) एकमेकांसाठी दिलेला वेळ ७) विवाहाची व्याख्या ८) आर्थिक स्थिरता ९) जोडीदाराचे व्यक्तिमत्त्व १०) एकमेकांना प्रेरणा देणे ११) सासू-सासन्यांसोबतचे नाते १२) एकमेकांबरोबर विकसित होणे १३) धार्मिक/धर्मविषयक श्रद्धा १४) वैवाहिक आयुष्यातील सर्वसामान्य समाधान. विवाहाची व्याख्या या घटकाचा गुणांकनात समावेश नाही. चाचणीची विश्वसनीयता व यथार्थता समाधानकारक आहेत.

२) सामाजिक, आर्थिक स्तर मापन करणारी श्रेणी.

नमुना

महाराष्ट्राच्या पाच प्रशासकीय विभागांपैकी पश्चिम महाराष्ट्र, उत्तर महाराष्ट्र, मराठवाडा, कोकण या प्रत्येक भागातील एक जिल्ह्याचे ठिकाण व दोन तालुक्यांची ठिकाणे याबरोबरच मुंबई व पुणे शहर अशा १३ ठिकाणाहून प्रदत्त संकलनाचे काम केले. सामाजिक व आर्थिक स्तर मापन करणारी श्रेणीही दिली. या अभ्यासामध्ये लग्नाताला किमान पाच वा अधिक वर्षे पूर्ण झालेल्या स्थियांचा समावेश आहे. नोकरी करणाऱ्या ७६ व नोकरी न करणाऱ्या ६२ स्थियांचा समावेश होता.

संख्याशास्त्रीय विश्लेषण

नोकरी करणाऱ्या (७६) व नोकरी न करणाऱ्या (६२) स्थियांच्या वैवाहिक समाधानाच्या १३ विविध पैलूंवर नेमका कोठे फरक दिसतो हे पाहण्यासाठी 't' टेस्टचा वापर केला. तत्ता खालीलप्रमाणे -

वैवाहिक समाधानाचे पैलू	गट	मध्यमान	प्रमाण-विचलन	"t"	Sig
लैंगिक नातेसंबंध	नोकरी करणाऱ्या	४३.४५	६.०१	१.५४	N.S.
	न करणाऱ्या	४४.८४	४.५८		
भावनिक संबंध	नोकरी करणाऱ्या	४१.०९	८.२५	१.३६	N.S.
	न करणाऱ्या	४२.७४	५.९३		
विचारांची देवघेव	नोकरी करणाऱ्या	३७.७४	८.११	१.६४	N.S.
	न करणाऱ्या	३९.९२	७.३७		
गृहस्थीशी संबंधित	नोकरी करणाऱ्या	३८.२५	९.११		
जबाबदाऱ्यांचे वाटप	न करणाऱ्या	३७.५८	७.७१	०.४६	N.S.
मुलांच्या संगोपनाविषयी	नोकरी करणाऱ्या	३९.३३	७.९१		
दृष्टिकोन	न करणाऱ्या	४०.७३	७.०२	१.१०	N.S.
एकमेकांसाठी दिलेला वेळ	नोकरी करणाऱ्या	३६.३९	८.९७	१.८९	N.S.
	न करणाऱ्या	३९.१५	८.०८		

आर्थिक स्थिती	नोकरी करणाऱ्या	४१.९२	७.११		
जोडीदाराचे व्यक्तिमत्त्व	न करणाऱ्या	४२.१५	६.४४	०.१९	N.S.
	नोकरी करणाऱ्या	४०.२४	८.५४		
एकमेकांना प्रेरणा देणे	न करणाऱ्या	४२.६०	५.६०	१.९५	
	नोकरी करणाऱ्या	४०.७९	७.८८		
सासू-सासन्यांसोबत नाते	न करणाऱ्या	४०.९०	६.३९	०.०९	N.S.
	नोकरी करणाऱ्या	४१.३०	९.०२		
न करणाऱ्या	४१.९०	७.२७	०.४३	N.S.	
एकमेकांबरोबर	नोकरी करणाऱ्या	४२.१४	७.८१		
विकसित होणे	न करणाऱ्या	४४.४७	४.७१	२.१६	
धार्मिक/धर्मविषयक श्रद्धा	नोकरी करणाऱ्या	४०.८९	७.०९	०.०४	N.S.
	न करणाऱ्या	४२.८४	८.२४		
वैवाहिक आयुष्यातील	नोकरी करणाऱ्या	४२.८४	८.२४		
सर्वसाधारण समाधान	न करणाऱ्या	४४.३९	४.९४	१.३६	N.S.

चर्चा

नोकरी करणाऱ्या व नोकरी न करणाऱ्या स्थियांच्या वैवाहिक समाधानाच्या १३ पैलूंपैकी १ पैलूंवर अर्थपूर्ण फरक दिसला, तो म्हणजे दोन्ही गटात एकमेकांसाठी दिलेला वेळ या पैलूंवर दोन्ही गटाच्या मध्यमानात फरक दिसतो, पण तो संख्याशास्त्रीय दृष्ट्या अर्थपूर्ण नाही ($P < 0.06$). मध्यमानात दिसणाऱ्या फरकाचे कारण असे वाटते की नोकरी न करणाऱ्या स्थिया या ‘एकमेकांसाठी दिलेला गुणात्मक वेळ’ व एकमेकांबरोबर विकसित होणं या घटकांवर नोकरी करणाऱ्या स्थियांपेक्षा अधिक समाधानी दिसतात. याचं कारण असे वाटतं की १) नोकरी करणाऱ्या स्थिया ह्या दिवसातील ८-१० तास घराबाहेर असतात व उरलेल्या वेळेत घरातील पारंपरिक स्त्रीच्या भूमिका, जबाबदाऱ्याही पूर्ण करण्याच्या कसरतीमध्ये असतात. त्यामुळे आपण एकमेकांना अपुरा वेळ देत आहोत ही खंत व्यक्त होत असावी.

२) ‘जोडीदाराचे व्यक्तिमत्त्व’ या घटकावरही नोकरी न करणाऱ्या स्थिया अधिक समाधानी दिसतात. नोकरी करणाऱ्या स्थिया नोकरीच्या निमित्ताने कुटुंबापलीकडच्या व्यापक विश्वात वावरत असतात. सद्य परिस्थितीचे वाचन, निरीक्षण, अनेक प्रकारच्या व्यक्तींचा परिचय-संपर्क यामधून ‘पती’ म्हणून आपल्या जोडीदारांचं व्यक्तिमत्त्व कसं असावं, तसं ते आहे का नाही? असा विचार त्या करतात म्हणून नोकरी न करणाऱ्या स्थियांपेक्षा त्यांच्यात ‘जोडीदाराचे व्यक्तिमत्त्व’ या घटकाबाबतही कमी समाधान दिसत असावे.

इतर १० घटकांच्या बाबतीत नोकरी करणाऱ्या व न करणाऱ्या स्थियांच्या वैवाहिक समाधानात अर्थपूर्ण फरक दिसून येत नाही. त्यामागील कारणांचा सखोल अभ्यास होणं गरजेचं वाटतं.

निष्कर्ष

जोडीदाराचे व्यक्तिमत्त्व, एकमेकांसाठी दिलेला गुणात्मक वेळ, एकमेकांबरोबर विकसित होणं या तीन पैलूंवर नोकरी न करणाऱ्या स्थियांपेक्षा नोकरी करणाऱ्या स्थिया अधिक समाधानी दिसतात.

२.११ आफ्रिकेतील इरिट्रिया या देशामधील स्त्रीजीवन आणि नवतरुणांची स्वसंकल्पना एक मानसशास्त्रीय विवेचन

वाच. वनिता पटवर्धन
ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

इथियोपिया या आफ्रिकेमधील देशाचे नाव सर्वांना माहीत आहे. हजारो वर्षांपूर्वीपासून अंबिसिनीया नावाने हा प्रभाग ओळखला जात होता. जगाच्या पुरातन संस्कृतीचे एक उगमस्थान म्हणून तो नोंदला गेलेला आहे. या इथियोपियापासून १९९१ मध्ये इरिट्रिया वेगळा झाला आणि २४ मे १९९३ ला या देशाला कायदेशीररीत्या स्वातंत्र्य मिळाले.

आफ्रिकेच्या ईशान्य भागात हा देश आहे. जगाच्या नकाशावर मुंबईच्या पश्चिम बाजूला या देशातील मसावा हे एक महत्त्वाचे बंदर दिसते. या देशाचे क्षेत्रफळ १,२५,००० चौ. कि.मी. असून लोकसंख्या सुमारे ३५ लक्ष आहे. म्हणजे महाराष्ट्राच्या १/३ एवढे क्षेत्रफळ आणि सुमारे १/३० लोकसंख्या अशी तुलना करता येईल. इरिट्रियाचे लोकजीवन अभ्यासताना अन्य विकासनशील देशांपेक्षा विरळ लोकसंख्या ही बाब महत्त्वाची ठरते. गेल्या सुमारे ३० वर्षांपासून सतत चालणारी युद्धे, एडस् आणि क्षय या रोगांचा प्रादुर्भाव, दुष्काळ आणि दारिद्र्य ही विरळ लोकसंख्येची महत्त्वाची कारणे आहेत. इथे आठव्या शतकापासून अरब, इथियोपियन, तुर्की, इटालियन आणि ब्रिटीश लोक यांची सत्ता होती. या देशाची अस्मारा ही राजधानी सुमारे ७,००० फूट उंचीवर वसलेली आहे. इरिट्रिया हा देश मान्यून पट्ट्यातील असल्यामुळे तेथे वर्षात तीन क्रतु असतात.

इरिट्रियातील लोकजीवन

सुरक्षितता

इरिट्रियातील लोकजीवनाचे महत्त्वाचे आणि ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे सुरक्षितता! सर्वसामान्य नागरिकाबरोबरच परदेशी व्यक्ती, हिंदू लोक आणि स्थिया यांचे जीवन सुरक्षित आहे. याचा अर्थ गुन्हेगारी अत्यल्प आहे. देशातील दारिद्र्य आणि आफ्रिकेतील अन्य काही देशांमधील असुरक्षित वातावरणाच्या तुलनेने ही बाब प्रकरणाने जाणवते. जरी या देशात सामाजिक स्तरावर सुरक्षितता असली तरी युद्धग्रस्ततेमुळे वैयक्तिक पातळीवर मात्र सर्वांच्या मनात जीविताविषयी अत्यंत असुरक्षित भावना आहे.

स्त्रीजीवन

अधिकृत आकडेवारी दर्शवत नसली तरीही इरिट्रियन समाजामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा जास्त आहे, असे जाणवते. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे युद्धामध्ये हजारो पुरुष मृत्युमुखी पडत असतात. २००१ साली युद्धावरील सैनिक आणि शेजारच्या सुदान या देशामध्ये पळून गेलेले लोक परत येऊ लागल्यामुळे देशातील स्त्री-पुरुष प्रमाण संतुलित होऊ लागले आहे.

समाजात वावरताना स्त्रीला एक व्यक्ती म्हणून ओळखले जाते. पुरुषांची सर्व वयाच्या स्थियांकडे पहाण्याची दृष्टी निर्मळ असते. शाळा-विद्यापीठाच्या आवारात आणि आसपास छेडाछेडीचे प्रकार अजिबात नाहीत आणि सडक सख्याहरीही कुठे नाहीत! मात्र याला छेद जाणारीही स्थिती आहे. दीर्घकाळ पुरुषांची अनुपस्थिती, अशिक्षितपणामुळे पैसा कमाविण्याचे मर्यादित मार्ग, यु.एस डॉलर्स बाळगणान्या परकीय पुरुषांची वाढती संख्या, यामुळे वेश्याव्यवसाय वाढीस लागला आहे. तरुण मुली अविचाराने, छानछौकीसाठी या व्यवसायाकडे ओढल्या गेल्या आहेत आणि नवतरुणांच्या विवाहपूर्व गरोदरपणाचे प्रमाण वाढले आहे (सॅमसन, २००१).

शासकीय अहवालामधील (नॅशनल रिपोर्ट १९९९) माहितीमुळे येथील स्त्रीजीवनावर प्रकाशा पडतो. इरिट्रियन स्त्री आत्मविश्वासाने सर्वत्र वावरताना दिसते. शाळा, बँक, पोस्ट, शासकीय कार्यालये येथील कामांबरोबर बस-कंडकटर, दुकान, फोटो स्टुडीओ, बेकरी चालवणे, बाजारात किराणा व भाज्या, विकणे, हलकी व्यावसायिक वाहने चालवणे, ही सर्व कामे ती सर्रास करते. १९८०-९० दरम्यान ३०% महिला प्रत्यक्ष युद्ध किंवा आनुषंगिक कामे करत होत्या. मात्र उद्योग व्यवसायातील स्थियांचे काम कमी दर्जाचे आहे. यामागे कमी भांडवल, कमी शैक्षणिक पातळी, कर्जाच्या अयोग्य सुविधा, प्रतिकूल सांस्कृतिक दृष्टिकोन अशी अनेक कारणे आहेत.

स्थियांचे आरोग्य चिंताजनक आहे. दरवर्षी सुमारे १३०० म्हणजेच दररोज सुमारे ४ स्थिया बाळंतपण आणि त्या आनुषंगिक आजारांमुळे मृत्युमुखी पडतात! जगातील अन्य देशांच्या तुलनेने ही स्थिती अत्यंत गंभीर आहे आणि देशात एक घोषणा आहे- ‘बाळाचे स्वागत असो’; कारण लोकसंख्येमध्ये वाढ अपेक्षित आहे! स्त्रीला साधारणपणे ७ ते १० अपत्ये होतात. अत्यंत सोशिक आणि पुरुषांना काहीसे लाडावून ठेवणारी असे इरिट्रियन स्त्रीचे वर्णन करावे लागेल. कारण इथे परंपरागत कल्पनेनुसार सर्व घरकाम स्थीच करते, स्वयंपाक, अपत्य संगोपन, ओझे उचलणे ही कामे पुरुष कधीही करत नाहीत.

एकंदरीत, येथील स्त्रीजीवन अत्यंत कष्टप्रद आणि हलाखीचे आहे. यावर मात करण्याचे प्रयत्न चातू आहेत. नॅशनल डेमोक्रॅटिक प्रोग्रॅम (एन.डी.पी.), नॅशनल युनियन ऑफ इरिट्रियन विमेन (एन.यु.इ.डब्ल्यू), कन्व्हेशन ऑन द एलिमिनेशन ऑफ ऑल फॉर्म्स ऑफ डिस्क्रिमिनेशन अगेन्स्ट विमेन (सी.इ.एफ.डी.ए.डब्ल्यू) अशा संस्थांद्वारे स्थियांचे हक्क, त्यांची उद्योजकता, आरोग्य, समता यांविषयी काम चालू आहे. राष्ट्रीय कायदेमंडळ, मंत्रीमंडळ, लोकसभा, विद्यापीठातील विद्याशाखा- प्रमुख अशा पदांवर काही स्थिया समर्थपणे काम करताना आढळत आहेत. देशाच्या सहा विभागांमधील कार्यकारी मंडळांमध्ये स्थियांचा सहभाग १९९६ ते १९९८ मध्ये २०% पासून ३०%पर्यंत वाढला आहे.

१९९६ ते १९९८ या कालावधीमध्ये प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरांवरील मुलींची नाव नोंदणी अनुक्रमे ४४%, २२%, १२% वरून ४७%, ३१% आणि १३% पर्यंत वाढली आहे. व्यावसायिक आणि तांत्रिक प्रशिक्षणातील मुलींची नावनोंदणीही २.८% वरून १४% पर्यंत गेली आहे.

‘इरिट्रियातील कर्तृत्ववान महिलांच्या व्यक्तिरेखा’ अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत लेखिकेने एक पथदर्शी अभ्यास केला. त्यात प्रशासन, व्यवस्थापन, समाजसेवा, कला, साहित्य या क्षेत्रांत काम करणाऱ्या सहा कर्तृत्ववान महिलांच्या मुलाखती घेतल्या. त्यांचे उत्तम सहकार्य लाभले आणि त्या मनमोकळेपणाने बोलल्या. मुलाखतीतील प्रश्न हे जीवनवृत्त (बायोडेटा), सध्याचे कर्तृत्व, कर्तृत्वामागील प्रेरणा आणि प्रोत्साहन, या कामातील अडथळे आणि मर्यादा, ते पार करण्याचे मार्ग, पुढील योजना, आपल्या क्षेत्रातील नवोदितांसाठी मार्गदर्शक विचार, या मुद्यांवर आधारित होते. या महिलांबाबत मुलाखतींद्वारे असे आढळले की,

- १) त्यांचे कर्तृत्व देश-विदेश, पातळीवर उल्लेखनीय आहे. त्यांना काही पारितोषिके, मान-सन्मान मिळालेले आहेत.
- २) कुटुंबातील एक-दोन व्यक्तींच्या प्रोत्साहनामुळे त्या बरोबरीच्या अन्य मुलींपेक्षा जास्त शिक्षण घेऊ शकल्या. त्यामध्ये स्वतःच्या क्षमता आणि निर्धार यामुळे पुढे गेल्या. या प्रवासात काही मार्गदर्शक भेटले.
- ३) कामात अडथळे, मर्यादा यांमुळे त्रास झाला नाही, त्याकडे दुर्लक्ष करून त्यांनी आपला मार्ग चोखाल्ला. कुटुंबातील व्यक्ती पुरोगामी असल्यामुळे सतत काम करणे शक्य झाले. आपापल्या क्षेत्रातील कामाची अनिवार तळमळ असल्यामुळे अडथळे जाणवले नाहीत.

४) त्यांना इरिट्रियातील स्त्री प्रश्नांची जाण आहे आणि त्यासाठी काम चालू आहे.

भारतामधील स्त्री-नेतृत्वाबाबतही असे आढळून आले होते की, कुटुंबातील एखाद्या ज्येष्ठ व्यक्तीच्या प्रोत्साहनामुळे, प्रेरणेमुळे आणि मार्गदर्शनामुळे स्थियांनी नेतृत्व अंगीकारले आणि समर्थपणे पेलले (पटवर्धन, १९९९). तसेच येणाऱ्या अडथळ्यांना त्यांनी वेळोवेळी विविध उपाय योजले.

उच्च स्वसंकल्पना ही इरिट्रियनांमध्ये सार्वत्रिकीत्या आहे, असे बोलले जाते. हे लोक स्वतःहून इतरांचा परिचय करून घेत नाहीत. मात्र कुणी त्यांच्याकडे आल्यास त्यांच्यांशी उत्तम संबंध राखतील. कोणाकडे काही मदत मागणे याचे त्यांना वावडे आहे. सध्या न मागता त्यांना संयुक्त राष्ट्रसंघ निधीतून करोडो डॉलर्सची मदत मिळत आहे आणि ती ते घेत आहेत हे एक कोडेच आहे! हे लोक मानी आहेत. त्याचा परिणाम म्हणून भारतीयांनी मैत्रीचे संबंध असलेल्या आपल्या कनिष्ठ व्यक्तींना केलेल्या सूचना, सुचवलेल्या सुधारणा त्यांना रुचत नाहीत!

या पार्श्वभूमीवर छात्रांच्या स्वसंकल्पेनचा स्तर आजमावण्यासाठी लेखिकेने एक पथदर्शी अभ्यास केला. इयत्ता सातवी ते पदवीचे चौथे-शेवटचे वर्ष-पर्यंतच्या ३८२ छात्रांना (२०० मुली व १८२ मुले) लेखिकेनेच तयार केलेली ‘मायसेल्फ’ ही इंग्लिशमधील अप्रमाणित चाचणी दिली. तिच्या भाग १ मध्ये स्वतःचे रूप, बुद्धिमत्ता, स्वभाव आणि परस्परसंबंध यांविषयीची स्वसंकल्पना आजमावण्यासाठी ३० वस्तुनिष्ठ प्रश्न; तर भाग २ मध्ये मुक्त प्रश्न आहेत. प्रदत्त संकलन शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केले. आवश्यकतेनुसार प्रश्नांचे टिप्पिनिया या भाषेमधील रूपांतर वापरले. एका विद्यार्थिनीची उत्तरपत्रिका असंबद्ध उत्तरामुळे बाद झाली. प्राथमिक संख्याशास्त्रीय विश्लेषणामध्ये लक्षात आले की या संपूर्ण गटाची, तसेच इयता व लिंग यानुसारच्या उपगटांचीही स्वसंकल्पना उच्च स्तराची आहे. तसेच हा गट एकसंध आहे.

स्वसंकल्पनेला अनुरूप अशा आशा आणि आकंक्षा आहेत का, हे आजमावण्यासाठी आणखी एक अभ्यास केला. अस्मारा विद्यार्थिठातील तिसऱ्या वर्षातील १५ छात्रांना (८ मुली आणि ७ मुले) ‘माय एक्सपेक्टेशन्स’ ही लेखिकेनी तयार केलेली इंग्लिशमधील एक अप्रमाणित प्रश्नावली दिली. त्यामध्ये ६ मुक्त प्रश्न आहेत. या छात्रांच्या उत्तरांच्या प्राथमिक पाहणीवरून असे दिसले की, त्यांच्या उच्च स्वसंकल्पनेला अनुरूप अशा आशा, आकंक्षा नाहीत. या नव्या देशातील या छात्रांसमोर भवितव्याचे चित्र धूसर आहे. स्वतःच्या क्षमता आणि कौशल्ये जाणून घेऊन देशाच्या गरजा आणि धोरण यानुसार आपले शिक्षण आणि काम यांची आखणी करणे, याची त्यांना आवश्यकता आहे.

प्रामाणिकपणा आणि परस्तियांकडे पहाण्याचा निर्मळ दृष्टिकोन ही दोन महत्वाची सामाजिक मूल्ये इरिट्रियामध्ये आढळतात. इरिट्रियातील स्त्रीजीवन आफ्रिकेतील इतर देशांशी ताढून पाहिले पाहिजे. त्यांच्यातील साम्य आणि भेद लक्षात आल्यावर इरिट्रियन कशी प्रगती करतात, तेही निरखावे लागेल.

२.१२ स्थानिक पातळीवरील सरकारी महिला नेत्या (नगरसेविका) आणि त्यांच्या मतदारसंघातील शहरी महिलांच्या जीवन गुणवत्तेवरील त्यांचा प्रभाव अभ्यासणे

कॅरोलिन कोलँडो

Department of Sociology, Yale University,

संस्थेतील मार्गदर्शक : वाच. अनंथा लवळेकर, ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, संशोधनाचा मुख्य हेतू पुणे महानगरपालिकेतील (स्थानिक प्रशासनातील) महिला नगरसेविका आणि त्यांच्या

मतदारसंघात राहणाऱ्या महिलांच्या जीवनगुणवत्तेचा दर्जा अभ्यासणे हा आहे. ‘महिलांचा राजकारणातील सहभाग’ या जागतिक पातळीवर खूप मोठी भूमिका बजावतो. भारतीय संविधानातील ७३ व्या व ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार महाराष्ट्रात शहरी व ग्रामीण स्तरावर राजकारणात ५०% राखीव जागा महिलांना दिल्या आहेत. याबाबत जास्तीत-जास्त महिलांनी पुढाकार घेऊन अधिकाधिक महिलांना प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी प्रयत्न घेतल्यास त्यांचा अधिक फायदा होईल.

मागील अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, (शासकीय) कार्यालयात महिला असण्यामुळे नियांच्या विशेष/प्राधान्य असलेल्या मुहृशांसाठी/प्रश्न सोडवण्यासाठी मदत होते. महिलांच्या जीवन गुणवत्तेच्या दर्जाचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधिकेने पुणे महानगरपालिकेच्या हृदीतील १० नगरसेविकांच्या (वयोगट साधारण २४ ते ६० वर्षे) व त्यांच्याच मतदारसंघात राहणाऱ्या एकूण ८० महिलांच्या (वयोगट साधारण २१ ते ८० वर्षे) मुलाखती घेतल्या. संशोधिका या परदेशी व परभाषिक असल्याने त्यांनी एका व्यक्तीची दुभाषक म्हणून या मुलाखती घेण्यासाठी मदत घेतली. गुणात्मक अभ्यासासाठी घेण्यात आलेल्या मुलाखती चर्चात्मक स्वरूपात घेतल्या. दुभाषकानेच महिलांना या अभ्यासासंदर्भातील माहिती (इंग्रजीतून मराठीमध्ये) भाषांतर करून सांगण्याचे काम केले.

संशोधिकेने या अभ्यासात महिलांना मिळणारी आर्थिक संधी, त्यांचे सामाजिक स्थान, सुरक्षा, आरोग्य सेवा, कौटुंबिक दर्जा आणि आत्मविश्वास आणि स्वायत्तता यांच्यातील झालेल्या वाढीच्या प्रमाणावरून जीवनगुणवत्तेच्या दर्जाचे मूल्यमापन केले आहे.

संशोधिकेला अभ्यासात असे आढळून आले की, नगरसेविकांचा प्रभाव त्यांच्या मतदारसंघातील महिलांना त्यांच्या क्षमता वाढवण्यासाठी फायदेशीर ठरतो. तसेच महिला लाभार्थींच्या जीवनगुणवत्ता सुधारण्यास मदत होते.

२.१३ शहरी, उच्च-मध्यमवर्गीय महिलांच्या सबलीकरणाच्या अनुभवांचा अभ्यास करणे

जोसेलिन फाँग

School of Foreign Service, Georgetown University

संस्थेतील मार्गदर्शक : वाच. अनघा लवळेकर, ज्ञान प्रबोधिनीजू इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, आंतरराष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी समाजातील सर्वच स्तरातील समुदायांचा विकास होणे गरजेचे असते. म्हणजेच समुदायाच्या प्रत्येक घटकांच्या क्षमता वाढीवर भर देऊन त्यांचे ‘सबलीकरण’ करणे. या सबलीकरणानंतर गरीब लोक, निया व अल्पसंख्यांक समुदायांसाठी सत्तेचे ‘पुनर्वितरण करणे’ हा दृष्टिकोन महत्वाचा आहे. महिलांचे सबलीकरण म्हटले की गरीब, ग्रामीण भागातील महिलांवरच लक्ष केंद्रित केले जाते आणि अभ्यासांमधूनही याचे अनेक दाखले सापडतात.

भारतात पितृसत्ताक संस्कृती असूनही, आधुनिक काळात भारतात अनेक सामाजिक क्षेत्रांत महिलांचा सहभाग ‘महिला सबलीकरणाला’ पुर्णी देणारा ठरू लागला आहे. ग्रामीण राजकारण, सहकार क्षेत्र, सरकारी खाती, सेवा क्षेत्र व माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात महिलांचा सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढत असून महिलांचे सबलीकरण होत असल्याचे हे एक द्योतक आहे. म्हणूनच, या संशोधनात भारतीय शहरी उच्च-मध्यमवर्गीय महिलांच्या सशक्तीकरणाच्या अनुभवांचा अभ्यास केला आहे. यासाठी सामाजिक कार्य करणाऱ्या काही संस्थांची मदत घेण्यात आली. महाराष्ट्रामधील पुणे जिल्ह्यातील ज्ञान प्रबोधिनी या सामाजिक कार्यालयांमध्ये संस्थेच्या स्वयंसेविकांमार्फत, शहरी, उच्च-मध्यमवर्गीय महिलांच्या सबलीकरणाच्या अनुभवांचा अभ्यास करण्यासाठी निरीक्षण आणि मुलाखती या पद्धतींचा वापर करण्यात आला. या संस्थेतील संवादिनी महिला गटातील ३७ ते ७१ वर्षे वयोगटातील १६

महिलांचा अभ्यास केला गेला. या अभ्यासात असे दिसून आले आहे की शहरी, उच्च-मध्यमवर्गीय महिलांच्या सबलीकरणामुळे सामाजिक घटकांचा दर्जा कायम राखणे शक्य होते.

सबलीकरणामध्ये महिलांच्या स्वाभिमानावर भर देण्यात आलेला आहे. महिलांना याची प्रचीती त्यांच्या क्षमता वाढल्यावरच येते असे जाणवले, ज्यामध्ये अनेकदा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थिती हे घटकही प्रमुख भूमिका बजावताना दिसून आले. या अभ्यासात असेही आढळून आले की, ज्येष्ठ वयोगटातील स्त्रियांचा, सामाजिक कार्यामध्ये असलेला कमी सहभाग, त्यांच्यामध्ये राजकीय जागरूकतेबाबत असणारी कमतरता व सामाजिक-आर्थिक वर्गीकरणातील आणि ग्रामीण-शहरी विभागातील फरक हा त्यांचे सामाजिकीकरणास/ सामाजिक जाणीव जागृती वाढण्यास कारणीभूत ठरत आहे.

या अभ्यासातील त्रुटी कमी करण्यासाठी, यात शहरी, उच्च-मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या नागरी समाजगटातील या सहभागामुळे त्यांच्या भारतातील विकासासंबंधित दृष्टिकोनावर होणारे परिणाम व बदल याचाही अभ्यास केला आहे.

साहित्य आणि विकास क्षेत्र हे, आजपर्यंत फक्त ग्रामीण महिलांचे सबलीकरण करण्यावरच लक्ष केंद्रित करत होते पण, समाजाचा बहुस्तरीय अभ्यास करणारे हे क्षेत्र आता शहरी भागात राहणाऱ्या या उच्च मध्यमवर्गीय महिलांच्या अनुभवांना देखील महत्व देत आहे. उच्च मध्यमवर्गीय महिला या जरी उच्च आर्थिक परिस्थितीतील असल्या तरी त्यांचा नागरी समाजगटातील सहभाग विशेष उल्लेखनीय आहे. शिवाय नागरी समाजातील सामाजिक कार्यकर्त्या म्हणून शहर, समाज आणि देशाच्या विकासामध्ये असणाऱ्या त्यांच्या थेट सहभागामुळे त्यांच्या मतांचे महत्व वाढले आहे. सामाजिक बदलाच्या सक्रिय कार्यकर्त्या म्हणून या महिलांची मते विचारात घेणे महत्वाचे आहे. जरी या स्त्रिया वंचित लोकांसाठी स्वयंसेवी वृत्तीने काम करत असल्या तरी त्यातील काही स्वयंसेविका त्यांच्या कल्पनेप्रमाणे व समजुतीप्रमाणे या सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेत असलेले अडथळे कमी करण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

२.१४ ग्रामीण भागातील नेतृत्व करणाऱ्या महिलांच्या कामाच्या स्वरूपात झालेले बदल सूत्र : काम आणि लैंगिकता समभाव

सुवर्णा गोखले
ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे

ज्ञान प्रबोधिनी ही पुण्यातील एक सामाजिक संस्था आहे जी समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांमधील नेतृत्व-गुण ओळखून ते जोपासण्यासाठी कार्यरत आहे. शिक्षण, आरोग्य, ग्राम विकास व महिला सक्षमीकरण या क्षेत्रात ही संस्था काम करते.

गेल्या दोन दशकातील, ग्रामीण महिलांसोबत केलेल्या कामाचा परिपाक म्हणजे हा अभ्यास होय. ग्रामीण भागातील महिलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकास आणि कौशल्य-विकास यासाठी १९९० मध्ये एका प्रकल्पाची योजना करण्यात आली. नेतृत्व-विकास या विषयावर काम करत असल्याने १९९५ पासून आम्ही महिलांच्या बचत गटांची रचना करण्यास सुरुवात केली. या कामामुळे आणि एकूणच ग्रामीण भागाशी परिचित असल्याने येथे होणाऱ्या नवीन व सकारात्मक बदलांचे साक्षीदार व काही प्रमाणात भागीदार आहोत.

असाच एक महत्वाचा बदल म्हणजे १९९२ मध्ये झालेल्या पंचायत राज दुरुस्तीने महिलांना स्थानिक स्वराज्य

संस्थेत ३३% आरक्षण मिळाले. अपेक्षेप्रमाणे महिला सदस्यांची संख्या वाढली आणि त्याच सुमारास बचत गटांची चळवळ पण मूळ धरू लागली. बहुतांशी सदस्य व बचत गटाचे नेतृत्व करणाऱ्या महिला या गृहिणी अथवा शेतकरी होत्या. आधी संपूर्ण वेळ घरकामात व्यतीत करणाऱ्या या महिलांना आता सामाजिक कामातही वेळ द्यावा लागत होता. या बदलांचा त्यांच्या कामाच्या स्वरूपावर काय परिणाम झाला याचा आम्हाला अभ्यास करावयाचा होता.

प्रदत्त

पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील ५५ महिलांची या प्रकल्पासाठी निवड केली गेली. प्रबोधिनीचे काम असणाऱ्या भागातील या महिलांपैकी ३० जणी स्थानिक स्वराज्य संस्थेवर निवडून आलेल्या होत्या तर २५ जणी बचत गटाचे नेतृत्व करणाऱ्या होत्या.

साधने

प्रश्नावली व मुलाखत अशी अभ्यासाची साधने होती. सामाजिक नेतृत्व करायला लागल्यावर त्यांच्या आयुष्यात कोणकोणत्या गोष्टीत फरक पडला हे पाहण्यासाठी प्रश्नांची रचना करण्यात आली. खालील मुद्द्यांच्या आधाराने हा फरक तपासण्यात आला.

- १) रोजच्या घरकामात घालवलेला वेळ
- २) घरातील कौटुंबिक व धार्मिक गोष्टीत व्यतीत केलेला वेळ
- ३) घरातील निर्णय-प्रक्रियेतील (आर्थिक सोडून) सहभाग
- ४) आर्थिक निर्णय-प्रक्रियेतील सहभाग.

निरीक्षणे

रोजच्या घरकामात घालवलेला वेळ -

(स्वयंपाक, स्वच्छता, धुणे, पाणी भरणे व मुलांचे संगोपन)

आधी ५५ पैकी ३३ जणी कामगारांसोबत स्वतःच्या शेतात काम करीत. आता त्यातील ७ जणीनी हे काम थांबविले आहे.

सर्वसाधारणपणे ग्रामीण भागात महिलेने घर सांभाळणे अपेक्षित असते. घरातील सर्व कामे तीच करते. मोलकरीण ठेवणे हे अजून तेवढे मान्य नाही. त्यामुळे सामाजिक काम करत असताना पण सर्व घरकाम ती महिलाच करते. आता या ५५ पैकी काहीनी हा प्रश्न सोडविला आहे. ६ जणीनी धुण्याचे मशीन घेतले, तर ३६ महिला चुलीऐवजी गॅसची शेगडी वापरायला लागल्या. एकूण या महिलांनी इतरांच्या डोळ्यावर येणार नाही इतपत घरकामात मानवी मदत घ्यायला सुरुवात केली. नेतृत्व करीत असल्या तरी या गोष्टीचे भान त्यांना ठेवावे लागते. आता ४६ जणी नवग किंवा इतरांची घरकामात मदत तर घेतात. म्हणजेच ही मदत मागण्याएव्हढा आत्मविश्वास त्यांना आला आहे आणि शिवाय कुटुंबातील सदस्यात पण ती मदत देण्याइतपत बदल झाला आहे.

आणखी एक लक्षणीय बदल म्हणजे आधीच्या ५ ऐवजी आता १७ जणी मासिक पाळी सुरू असली तरीही बाहेरच्या कामात सहभागी होतात.

घरातील कौटुंबिक व धार्मिक गोष्टीत व्यतीत केलेला वेळ - घरच्या रोजच्या कामाव्यतिरिक्त काही धार्मिक रीतिरिवाज पाळणे अपेक्षित असते. कामात वाढ असाच त्याचा अर्थ. पण बाहेरची जबाबदारी वाढली तरी या कामातून या महिलांना सूट मिळत नाही किंवा त्या घेऊ इच्छित नाहीत. आता यातील कमीतकमी ५ महिलांच्या

घरी त्यांना विचारल्याशिवाय नातेवाईक येत नाहीत. तसेच स्वतःच्या दिसण्याबाबत पण आता त्या जास्त जागरुक राहू लागल्या आहेत.

घरातील निर्णय प्रक्रियेतील (आर्थिक सोडून) सहभाग – या प्रक्रियेत पण महिलांचा सहभाग वाढला आहे. मुलांच्या शिक्षणात लक्ष घालतात, शाळेत पालक सभेला जातात. एखी ग्रामीण भागात हे नेहमीच ‘पुरुषाचे’ काम असते. हा बदल मोठा आहे. मुलांच्या उच्च शिक्षणासंदर्भात पण त्या विचार करायला लागल्या आहेत.

आर्थिक निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग – आधीच्या ८ महिलांच्या तुलनेत आता ४० जर्णीचे बँकेत खाते आहे. बँकेत प्रत्यक्ष जाऊन व्यवहार करणे हे त्यांच्या दृष्टीने फारच आव्हानात्मक काम आहे. पण पूर्वीच्या १२ च्या तुलनेत आता ५५ पैकी ३८ महिला स्वतः जाऊन व्यवहार करतात. साधारणपणे महिलांना घरातील आर्थिक निर्णयात विचारले जात नाही. पूर्वीच्या २१ महिलांच्या तुलनेत आता ४५ जर्णी आर्थिक बाबतीत आपले मत मांडतात. अजून एक विशेष बाब म्हणजे या जास्तीच्या २४ महिला या बचत गटाशी संबंधित आहेत. राजकीय क्षेत्राशी नव्हे. कदाचित हा त्यांच्या आर्थिक साक्षरतेचा परिणाम असावा. घरातील त्यांच्या बदलेल्या स्थानाचे द्योतक म्हणजे घरातील बचतीसंबंधी निर्णयात अधिक महिला भाग घेत आहेत. प्रश्नावलीमध्ये या महिलांना त्यांच्या कामाच्या संदर्भात त्यांची मते नोंदवायला सांगितली होती. त्याचे काही निष्कर्ष – या कामासाठी त्यांना विविध बैठकांना उपस्थित रहावे लागते. या बैठकांची वेळ त्यांना सोयीची वाटत नाही शिवाय यातून काही निष्पत्र न होता वेळ मात्र खूप जातो असे त्यांचे म्हणणे होते. या महिलांना त्यांच्या सामाजिक कामाचे मोल वाटते. स्वतःच्या वैयक्तिक कामासाठी त्या मदत घेत नाहीत पण या कामासाठी मात्र लोकांकडून हक्काने मदत मागतात. उदाहरणार्थ, कुठे जायचे असल्यास गाडीवरून सोडणे. लोकांकरिता करत असलेल्या कामासाठी लोकांनी मदत केली पाहिजे हा हेतू असला तरी काम आटोपून घरी लवकर जाण्याची पण धडपड असते. अजून एका बाबतीत बदल जाणवला तो असा की महिला पंचायत समितीच्या निर्णयप्रक्रियेत आल्या तर या निर्णयांचा प्राधान्यक्रम बदलतो. उदाहरणार्थ पुणे जिल्ह्यातील बहुतेक खेड्यात पाण्यासाठी नळ जोडणी प्रत्येक घरात न देता सामाईक दिली जाते. पाणी भरणे हे घरातील महिलेचे काम मानले जाते. त्यात त्यांचा खूप वेळ जातो. महिला निर्णयप्रक्रियेत आल्यावर त्यांनी प्रत्येक घरासाठी नळ जोडणीची मागणी लावून धरली. त्यामुळे त्यांचे कष्ट व लागणारा वेळ कमी झाला.

निष्कर्ष

ग्रामीण भागातील महिलांच्या समजुतीत व कामाच्या स्वरूपात (profile) निश्चित फरक पडला आहे, असे या अभ्यासावरून जाणवले. मुख्यत्वे शेतावर जाऊन काम करणे थांबले आहे. तसेच घरातील कामांसाठी कुटुंबातील सदस्यांकडून मदत घ्यायला लागल्या आहेत. ‘धार्मिक’ कामातील वेळ कमी झाला नाही. आता या महिलांच्या वेळेला कुटुंबातून व समाजातून जास्त किंमत दिली जाते आहे.

घरातील आर्थिक व इतर निर्णयप्रक्रियेत त्या मते मांडू लागल्या आहेत. फक्त राजकीय नेतृत्व करणाऱ्यांच्या तुलनेत हा बदल राजकीय आणि बचत गटांच्या नेतृत्व करणाऱ्या महिलांमध्ये जास्त दिसून आला.

**२.१५ नागरी सेवेत जाऊ इच्छिणाऱ्या महिला उमेदवारांना संस्कृतीमुळे
निर्माण झालेले ताण-तणाव व त्याच्याशी जुळवून घेण्याच्या क्लृप्त्या**

सविता कुलकर्णी

ज्ञान प्रबोधिनी, स्पर्धा परीक्षा केंद्र, पुणे

केंद्रीय लोकसेवा आयोग दरवर्षी IAS, IPS, IFS यांसारख्या विविध नागरी सेवांसाठीच्या निवडीसाठी परीक्षा घेते. महाराष्ट्रातील विद्यार्थी हल्ली या परीक्षांमध्ये लक्षणीय यश मिळवित आहेत. त्यामुळे राज्याच्या विविध भागातून विविध प्रकारचे विद्यार्थी या करिअरकडे आकर्षित होत आहेत. यामध्ये मुर्लींची संख्याही वाढते आहे. ग्रामीण व निमशहरी भागातील मुली शहरात मार्गदर्शनासाठी येतात. ज्ञान प्रबोधिनीचे स्पर्धा परीक्षा केंद्र या परीक्षांसाठी मार्गदर्शन करते. गेल्या २० वर्षात सुमारे ५००० विद्यार्थ्यांपैकी १००० विद्यार्थी केंद्र व राज्य सेवा आयोगासाठी निवडले गेले. त्यातील ३०% महिला आहेत. ३०० पैकी ५० केंद्रीय सेवेसाठी तर ७०० पैकी २५० राज्य सेवेसाठी महिला निवडल्या गेल्या.

महत्त्व आणि उद्दिष्ट

साधारणत: ३-५ वर्षे या मुली शहरात राहतात. या काळात त्यांना विविध आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. परीक्षेसंबंधी माहिती व द्यावी लागणारी वर्षे, वैयक्तिक, विविध सोयी सुविधा, सामाजिक परंपरा व इतर अनेक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते. अभ्यासाची तयारी करताना किंवा परीक्षेच्या काळात वरील गोष्टीमुळे ताण निर्माण होतो. त्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करतात. हे प्रयत्न दोन प्रकारचे असतात. ‘प्रश्नाशी निगडित’ व ‘भावनेशी निगडित’. पहिल्या प्रकारात प्रश्न सोडविण्यावर भर असतो तर दुसऱ्या प्रकारात परिस्थितीशी निगडित ताण आणणाऱ्या भावनांवर ताबा मिळवणे हा प्रयत्न असतो.

	सकारात्मक किंवा जुळवून घेणे	नकारात्मक किंवा जुळवून न घेणे
Cognitive Appraisal Focused	१) Planning Protective (नियोजन करून) २) Positive reinterpretation/growth Changing goal/values (सकारात्मक अर्थ लावणे/ विकासाधारित उद्दिष्ट ठरवणे/मूल्य) ३) Restraint changing - बंधने ढिली करणे/ Information seeking - माहितीच्या मदतीने/ ४) Instructive social support (सामाजिक पाठिंबा) ५) भावनिक – सामाजिक आधार ६) स्वीकार – स्वनियंत्रण, शिस्त, सकारात्मक प्रशिक्षण ७) भावनांना वाट करून देणे	१२) नाकारणे
Emotive/ Emotion Focused	८) Active coping - Deal effectively with success and failure (यशापयशाशी सकारात्मक प्रभावी जुळणी) ९) Suppress competing activities (स्पर्धा टाळणे)	१३) Mental disengagement (मानसिक निर्गुतवणूक) – प्रश्न टाळणे Brooding, Blame disclaiming दुसऱ्याला दोष देणे
Behavioral Problem focused	१०) Humor-Keep fit, Relax Muscles Exercise (विनोदबुद्धी, शारीरिक-मानसिक स्वस्थता, व्यायाम) ११) धार्मिकता	१४) Behavioral disengagement - Softy behavior escape १५) व्यसन

फोक्मान, लाझारस यांनी १९८५ मध्ये तयार केलेल्या ‘ताणाला सामरे जायच्या पद्धती’ या चाचणीत १५ विविध पद्धती दिल्या आहेत. त्या दोन प्रकारात विभागल्या आहेत. ‘सकारात्मक किंवा जुळवून घेणे’ आणि ‘नकारात्मक किंवा जुळवून न घेणे’. लोक कोणती पद्धत वापरतात ते त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील फरकावर अवलंबून असते. सामान्यतः स्थियांमध्ये ‘भावना केंद्रित पद्धती’ उपयोगात आणल्याचे दिसते. कारण स्थिया नातेसंबंधांना अधिक महत्त्व देतात, तर पुरुष ‘बोधन केंद्रित क्लृप्त्या’ वापरतात. कारण ते व्यक्तिनिष्ठ दृष्टिकोनाला महत्त्व देतात.

संशोधन पद्धती

सांप्रत अभ्यासात २० महिला उमेदवारांच्या विशिष्ट मुद्यांच्या आधारे २ तासांच्या मुलाखती घेतल्या आहेत. ताणाच्या पांच मुख्य क्षेत्रांवर माहिती घेतली आहे. ते म्हणजे –

- १) परीक्षेशी संबंधित बाबी – स्पर्धेचे स्वरूप व काठिण्य पातळी, उमेदवाराची बौद्धिक पातळी, अभ्यासाची पद्धत, यशासाठीची शिस्त, स्वभाव व शेवटी कृतीचा अभाव.
- २) वैयक्तिक मुद्दे – कुळुंबाची पाश्वभूमी, वय, शारीरिक तक्रारी, स्वतःच्या क्षमतांविषयी शंका, करिअरची पर्यायी योजना.
- ३) मानव संसाधन-समवयस्कांचा गट, कौटुंबिक पाठिंबा, पालक व मित्रांबोर यांचा अभाव, मार्गदर्शकांची वानवा
- ४) सोईसुविधांशी निगडित मुद्दे – पैसे, खानावळ, वसतिगृह, अभ्यासिका, अभ्यास सामुग्री, मार्गदर्शन वर्ग, सुरक्षिततेचा अभाव.
- ५) सामाजिक मुद्दे/पैलू – समाजाकडून व स्वतःकडून अपेक्षा (यशापयशाचा ताण), समाजाचा दबाव, लग्नासाठी दबाव, शासकीय अधिकारी होण्याच्या प्रवासातील हे मुख्य अडथळे महिला अनुभवतात.

निरीक्षणे

१) परीक्षेशी संबंधित बाबी – केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची ही नागरी सेवा परीक्षा खूप कठीण मानली जाते. या परीक्षेची अभ्यास पद्धती, अभ्यासाच्या साहित्याची माहिती, परीक्षा पद्धती, अभ्यासातील शिस्त व अभ्यास कसा करायचा याची माहिती असणे आवश्यक आहे. तसेच विविध अभ्यास कौशल्ये व परीक्षेला सामरे जाण्यासाठी विशेष क्षमता लागतात. किमान बौद्धिक पातळी व निग्रही, सकारात्मक मानसिकता, याची तयारी करताना व परीक्षा देताना गरज असते. अन्यथा एकाग्रता, अभ्यासूवृत्ती, मानसिक स्थैर्य व यशाची मानसिकता यावर नकारात्मक परिणाम होतो.

ताणाला सामरे जाण्याच्या पद्धती – या नकारात्मक स्थितीतून बाहेर येण्यासाठी काही महिला उमेदवार व्यावसायिक समुपदेशकांची मदत घेतात तर काहीजणी मार्गदर्शन वर्गातील मार्गदर्शकांची मदत घेतात, अभ्यास पद्धती आत्मसात करून नियोजन करतात. तर काहीजणी परीक्षा पद्धतीशी जुळवून न घेता आल्याने निराश होऊन उद्दिष्टपासून दूर जातात.

२) वैयक्तिक मुद्दे – UPSC परीक्षेत विद्यार्थ्यांच्या एकूणच व्यक्तिमत्त्वाची कसोटी लागते. ही परीक्षा फक्त बौद्धिक क्षमता पारखण्यासाठी नसून येथे मानसिक क्षमताही तपासल्या जातात. कौटुंबिक वातावरणाचा ध्येयाच्या प्रवासात फार महत्त्वाचा वाटा आहे. कुळुंबातील सदस्यांचे आरोग्य, मुर्लींच्या लग्नाचे वय, आर्थिक स्थिती, भावंडांचे प्रश्न, कधी-कधी घरातील मुलग्यांच्या करिअरला दिलेला अग्रक्रम, कुळुंबातील ताणतणाव, परीक्षेच्या निर्णयाबद्दल अनास्था याही गोर्टींचा विचार करावा लागतो. कुळुंबातील प्रत्येक अडचणीचा महिला सदस्यांवर परिणाम होऊन

परीक्षेच्या निर्णयापासून दूर जाण्याची शक्यता वाढते. परीक्षेच्या एक दोन प्रयत्नानंतर स्वतःबद्दल, स्वतःच्या क्षमतांबाबत शंका निर्माण व्हायला लागते व पूर्ण मनापासून प्रयत्न होत नाहीत. लग्नाचे वय उलटून गेल्यावर स्थैर्य व सामाजिक ताण वाढतो. त्यातून अनेक शारीरिक व्याधी जडतात व अभ्यासावर परिणाम होतो.

ताणाला सामोरे जाण्याच्या पद्धती - या महिला मैत्रिणी किंवा ज्येष्ठ व्यक्तीचा त्यांच्या कुटुंबातील जबाबदारी निश्चितीविषयी सल्ला घेतात. आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी अर्धवेळ नोकरी करतात. नकारात्मकता टाळण्यासाठी योग, ध्यान याची मदत घेतात. तसेच चांगल्या मैत्रिणींचा गट जमवतात. तसेच अभ्यासातील कौटुंबिक अडथळे टाळण्याचा प्रयत्न करतात. देवावरचा विश्वास वाढतो व एखादे ब्रत अथवा उपवास करून मानसिक ताकद वाढविण्याचा प्रयत्न करतात. अथवा अन्य खालच्या स्तराच्या स्पर्धा परीक्षा देऊन स्थिर होण्याचा प्रयत्न त्या करतात.

३) सोयीसुविधांशी निगडित मुद्दे - वसतिगृहात राहताना स्वतःच्या सर्व गरजांकडे व अडचणींवर स्वतःच लक्ष द्यावे लागते. ग्रामीण व निमशहरी भागातील मुली वसतिगृहात बहुतेक वेळा एकठ्या पडतात. त्यांना एकटे व असुरक्षित वाटते. किमान सोयीही नसतात. शांत अभ्यासिका, योग्य मार्गदर्शनवर्ग तसेच साहित्य मिळवण्यात अडचणी असतात. अनेकदा आर्थिक स्थितीशी याचा थेट संबंध असतो. तसेच संगणक, इंटरनेट यांच्या अभावामुळे अभ्यासात अद्यावत राहू शकत नाहीत.

ताणाला सामोरे जाण्याच्या पद्धती - वर्ग अथवा वसतिगृहात त्या सकारात्मक व मदत करणारा गट तयार करतात जेणेकरून त्यांचे मनोबल चांगले राहते व अभ्यासातीही मदत होते. उत्तम साहित्य मिळवण्यासाठी अन्य वर्गातील मुलींकडून अभ्यासविषयी नोट्सच्या झेरॉक्स मिळवितात तसेच अभ्यास पद्धतीविषयी चर्चा करतात. सुरक्षिततेसाठी त्या बहुतेक वेळा मुलामुलींच्या मिश्र गटात वावरतात.

४) मानवी संसाधन - स्पर्धा परीक्षांच्या तयारीत योग्य पद्धती वापरून योग्य दिशेने जाण्यासाठी योग्यता असलेले व विद्वान शिक्षक अत्यंत आवश्यक असतात. कुटुंब व मित्रपरिवाराचा पाठिंबाही मानसिक बळ वाढण्यासाठी खूप महत्वाचा असतो. बरोबरीचे मित्र व सहाध्यायी हा पण एक महत्वाचा घटक आहे. अभ्यासातील सातत्य टिकायला त्यांच्या सकारात्मक विचारांची मदत होते. महिलांना असलेल्या दुष्यम महत्वामुळे अनेक पालक त्यांच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करत नाहीत, तसेच त्यांच्याशी संवादही साधत नाहीत. त्यामुळे अनेक विद्यार्थिनी आपला ताण, अडचणी घरी सांगत नाहीत. मग आपल्यानंतर येऊन पद मिळविलेल्या मुलींबद्दल त्यांना असूया वाटू लागते व अपयशाचे खापर दुसऱ्यावर ठेवण्याची वृत्ती वाढते. यासाठी चांगला मदत करणारा गट असणे आवश्यक असते.

ताणाला सामोरे जायच्या पद्धती - काहीजणी बरोबरीच्या मित्रवर्तुळात विश्वास व सकारात्मक वातावरण तयार करतात व अडचणी इतरांना सांगतात. अनेक ज्येष्ठ मैत्रिणी, निवड झालेले अधिकारी, यांच्या संपर्कात राहतात तसेच अनेक संस्थांमधील चांगल्या शिक्षकांची पालकांशी संवाद साधण्यासाठी माध्यम म्हणून मदत घेतात. त्या अभ्यासात इतरांचीही मदत घेतात.

५) सामाजिक मुद्दे/बाजू - पदवीपर्यंतचे शिक्षण झाल्यावर फार थोड्या विद्यार्थिनींना अनेक वर्ष घरापासून लांब स्वतंत्र राहून या परीक्षेची तयारी करायला मिळते. त्यामुळे त्यांना ही परीक्षा एक किंवा दोन प्रयत्नातच पार करून पद मिळवायचे असते आणि त्यांच्या कुटुंबाचीही तीच अपेक्षा असते. कारण एक तर हुशार मुलींबद्दल अपेक्षा जास्त असतात आणि दुसरे म्हणजे त्या मुलींच्या पुढील आयुष्यातील स्थैर्यासाठीही अशी अपेक्षा व्यक्त केली जाते. साधारणपणे वयाच्या २५ वर्षानंतर मुलींच्या लग्नाच्या दृष्टीने कुटुंबातील लोक हालचाली सुरू करतात, समाजातही

चर्चा सुरु होते. जास्त शिकल्या किंवा जास्त वय झाले तर जातीत योग्य नवरा मिळणे कठीण होते. शहरात तयारी करणाऱ्या ग्रामीण मुलींबद्दल त्यांच्या गावाता अनेक चुकीच्या अफवा उठवतात. अनेकदा मध्येच लग्नासाठी बोलणी सुरु झाली की मुली अस्वस्थ होतात व त्यांचा वेळ जातो. समाज व नातेवाईकांच्या चौकश्या, पुढील जीवनातील अनिश्चिततेच्या भयाने त्यांचा ताण वाढतो.

ताणाला सामरे जाण्याच्या पद्धती - हे सर्व टाळण्यासाठी या मुली घरी जायला उत्सुक नसतात. कुठल्याही सामाजिक कार्यक्रमात जायचे त्या टाळतात व एकदृश्या राहण्याचा प्रयत्न करतात. पालकांशी संवाद कमी ठेवतात. कधी-कधी काही जणी आधी लग्न करून स्थिर होतात व नंतर सासरच्यांच्या मदतीने अभ्यास करतात. पालकांकडून तयारीसाठी ठरावीक वर्ष मागून घेतात. तसेच स्वतःच योग्य जोडीदार शोधून प्रेमविवाह करतात.

निष्कर्ष

वरील अभ्यासातून असे दिसते की एकविसाव्या शतकात मुलींना शिक्षणासाठी विविध क्षेत्रं खुणावत असली तरी त्यातही काही 'Stereo-types' आढळतात. स्पर्धा परीक्षा देऊन प्रशासकीय अधिकारी होण्याचे वेगळे स्वप्न पाहण्याच्या मुलींना अतिशय खडतर प्रवास करावा लागतो. सामाजिक अडचणी, अपेक्षा, मुलगी म्हणून असलेली बंधने यांचे अनेक ताण सहन करत मुली या परीक्षेचा अभ्यास करतात. ग्रामीण भागातील मुलींनाही सध्या या क्षेत्राचे आकर्षण वाटते पण शहरात येऊन हा अभ्यास करताना त्यांना विविध अडचणींना सामरे जावे लागते.

संदर्भ

Charles S. Carver, Michael F. Scheier and Jagdish Kumari Weintraub. (1989) 'Assessing Coping Strategies - A theoretically based approach'. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 56, No. 2, 267-283.

२.१६ परिणामकारक प्रशिक्षणाद्वारे नेतृत्व-कौशल्ये विकसित करणे

सुवर्णा गोखले,
ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे

शिक्षण, ग्रामविकास आणि महिला सक्षमीकरण यासारख्या विविध विषयांत पुणे येथील ज्ञान प्रबोधिनी ही संस्था कार्यरत आहे. १९६२ मध्ये स्थापन झालेल्या या संस्थेचे नेतृत्व गुणांचा विकास हे प्रमुख उद्दिष्ट होते. १९९५ पासून बचतगटांद्वारे ग्रामीण भागात महिला सक्षमीकरणाचे काम सुरु आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांच्या असमान स्थितीबाबत जाणीव आहे. भारतातच लिंगभाव समानता निर्देशांक खूपच कमी आहे. शहरातच स्वयंसेवी संस्था, राजकारण व उद्योग क्षेत्रात महिलांचे प्रमाण कमी आहे. ग्रामीण भागात हे चित्र आणखीनच विदारक आहे. ही स्थिती भविष्यातील महिला-नेतृत्वासाठी योग्य नाही.

त्या दृष्टीने भारतीय समाजात बदल घडत आहेत. १९९३ मध्ये महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ३३% आरक्षण मिळाले. मुलींचे शिक्षण मोफत करण्यात आले. ३३% आरक्षणामुळे स्त्रिया निर्णयप्रक्रियेत येतील ही अपेक्षा होती. परंतु स्त्रिया मुव्हात फार घराबाहेर पडत नसल्याने व घरातील निर्णयप्रक्रियेतच त्यांचा खूप सहभाग नसल्याने हे साध्य झाले नाही. त्यामुळे महिलांना पुढे करून त्यांच्या घरातील पुरुषच सगळा कारभार चालवितात असे चित्र दिसले. या सर्व पाश्वभूमीवर ज्ञान प्रबोधिनीने ग्रामीण भागातील महिलांसाठी नेतृत्व-प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम घेण्याचे ठरविले. नेतृत्व म्हणजे, छोट्या गटासाठी एखादा कृती कार्यक्रम ठरविणे आणि घेणे, गटाशी संवाद सांधणे, सामाजिक कामासाठी वेळ देणे तसेच काही अडचण आली तर ती स्वतःच्या बळावर सोडविता घेणे. फक्त

‘राजकीय नेतृत्व’ यावर भर न देता एकूणच स्थियांमध्ये असलेल्या अंगभूत नेतृत्वगुणांवर प्रशिक्षण केंद्रित केले. प्रशिक्षण मिळाले तर हे नेतृत्वगुण कोणत्याही क्षेत्रात दिसू शकतात, असा प्रबोधनीला विश्वास आहे. २००५ मध्ये हे कार्यक्रम घेण्यात आले.

उद्देश

प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा उद्देश ग्रामीण भागातील अर्धशिक्षित भारतीय महिलांना त्यांच्यात असलेल्या नेतृत्वगुणांच्या वाढीसाठी प्रशिक्षित करणे.

नेतृत्व प्रशिक्षण – भाग १ – स्व विकास, नेतृत्व कौशल्याचा विकास, सामाजिक कामातील धडाडी, बौद्धिक संवर्धन आणि तच्चांचे दृढीकरण या गोष्टींवर भर देण्यात आला. १५ गावातील ५८ प्रशिक्षणार्थींनी या आठ महिन्यांच्या प्रशिक्षणात सहभाग नोंदविला. २५ ते ४० वयोगटातील या महिलांचे साधारणतः चौथी ते सातवी पर्यंत शिक्षण झाले होते. घराबाहेरच्या जगातील व्यवहारांचा त्यांना फारसा अनुभव नव्हता. यातील बहुतेक जणी ज्ञान प्रबोधनीने चालविलेल्या बचतगटाच्या सदस्य होत्या.

परिणाम

आत्मविश्वास आणि संवाद कौशल्यात सुधारणा. बचतगटातील सहभाग वाढला आणि काहींनी तर नवीन बचतगट सुरू केले.

नेतृत्व-प्रशिक्षण-भाग २ – १६ महिन्यांच्या या प्रशिक्षणात ५८ पैकी २५ जणींनी सहभाग घेतला. यामध्ये प्रत्यक्ष कृती कार्यक्रम घेण्यात आले. सामाजिक, वैयक्तिक आणि आर्थिक बाबींवर भर दिला. चर्चा, मुलाखती व बँकांसारख्या विविध संस्थांना भेटी असे स्वरूप होते.

परिणाम

संख्यात्मक निष्कर्ष – प्रशिक्षणानंतर प्रशिक्षार्थींमध्ये झालेले बदल –

कुटुंबाच्या उत्पन्नाच्या ५ पट उचल घेतली	१६
गावस्तरावर विविध कार्यक्रमात नेतृत्व	१५
स्थानिक स्वराज्य संस्थेत निवडून आल्या	७
बचतगट व वैयक्तिक विकास विषयांसाठी प्रशिक्षक	७
स्वतःचा उद्योग सुरू केला	६
काहीही बदल नाही	२

गुणात्मक निष्कर्ष

- १) वाढलेले ‘स्व मोल’ त्यांच्या बाह्य स्वरूपात दिसून आले.
 - २) ‘कागदपत्र’ हाताळण्यासारखी तथाकथित पुरुषी कामे करणे.
 - ३) हिशेब समजून घेऊन पासबुक राखणे.
 - ४) लोकांशी, अगदी सरकारी अधिकाऱ्यांशी पण, संवाद साधणे आणि व्यवहार करणे.
- ग्रामीण भागातील अर्धशिक्षित महिलांना त्यांच्यात असलेल्या नेतृत्व गुणांसाठी प्रशिक्षण देऊन पुढेही थोडे मार्गदर्शन केले तर या महिला परिणामकारक नेतृत्व देऊ शकतात.

२.१७ राज्य प्रशासन सेवेतील महिला अधिकाऱ्यांचा पुरुषप्रधान कुटुंबात व कार्यालयात जुळवून घेण्याच्या कौशल्य-रचनेचा अभ्यास

सविता कुलकर्णी
ज्ञान प्रबोधिनी, स्पर्धा परीक्षा केंद्र, पुणे

भारतीय घटनेने सर्व नागरिकांना समान अधिकार दिले आहेत. परंतु पारंपरिक विचारांचा पगडा असलेल्या आपल्या समाजात हे पाळले जात नाही. महाराष्ट्र शासनातर्फे घेण्यात येणाऱ्या लोकसेवा परीक्षांच्या निवड प्रक्रियेत महिलांना ३३% आरक्षण दिले जाते. त्यामुळे आजकाल प्रशासनात महिलांचे प्रमाण वाढले आहे. या सेवेत महिलांच्या कार्यक्षमता, सामर्थ्य, निर्णयक्षमता आणि विविध धोरणे राबविणे या गुणांचा कस लागतो. कामाच्या वेळा, हक्क, जबाबदाऱ्या, कर्तव्य आणि पगार या सर्व बाबतीत महिला आणि पुरुष अधिकाऱ्यांना समान वागणूक मिळते. आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक बळ मिळाल्याने या महिलांना निवड आणि कृतीचे स्वातंत्र्य मिळते. परिणामी त्यांना स्वतःच्या आयुष्याची दिशा ठरवायला मदत होते. महाराष्ट्र प्रशासकीय सेवेत असलेल्या आठ महिला अधिकाऱ्यांचा अभ्यास करण्यात आला. ३५ ते ४० वर्षेगटातील या सर्व विवाहित महिलांना सेवेचा १० ते १५ वर्षांचा अनुभव होता. अतिशय जबाबदारीच्या नेमणुकीवर असल्याने त्यांना २४ तास कामासाठी उपलब्ध असावे लागते. त्यामुळे घर व कामाची जबाबदारी सांभाळताना त्यांना ताण येतो. हा तोल जुळवताना त्या काही कौशल्ये वापरतात. वैयक्तिक आणि परस्परांमधील ताण, प्रश्न सोडविण्यासाठी जुळवून घेण्याच्या कौशल्याची काही तंत्रे वापरण्यात येतात.

- प्रश्नाधारित जुळवून घेण्याचे तंत्र - प्रश्नाच्या मुळाशी जाऊन गुंता सोडविण्याचा प्रयत्न करणे.
 - भावनाधारित जुळवून घेण्याचे तंत्र - स्वतःच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवून प्रश्नाशी संबंधित ताण कमी करणे.
- स्त्रिया दुसऱ्या प्रकारचे तंत्र जास्त वापरताना दिसतात. स्त्रियांना कुटुंबात आणि समाजात बन्याच भूमिका निभवाव्या लागतात. त्यांचे पण ठारावीक साचे (stereo types) तयार झालेले आहेत. घरी आणि कार्यालयात सर्व काही एकटीने व परिपूर्ण करण्याच्या प्रयत्नात तिला दोन्हीकडे ताण येतो. या महिला अधिकारीसुद्धा जुळवून घेण्यासाठी अनेक तंत्रे वापरताना दिसतात. प्रशासकीय सेवेत त्यांची नोकरीनिमित्त अनेक ठिकाणी बदली होते. या जबाबदारीच्या कामामुळे खूप वेळा त्यांना कुटुंबात अनेक तडजोडी कराव्या लागतात. कारण कितीही मोठ्या अधिकारी पदावर असली तरी स्त्रीकडून कुटुंबातील सर्व कामांची अपेक्षा असते. त्यामुळे ही अपेक्षा पूर्ण करताना ताण निर्माण होतो. प्रशासकीय अधिकारी निवडण्याची प्रक्रिया खूप वेळखाऊ असल्याने आणि त्यांची छोट्या- छोट्या गावात बदली होत असल्याने या महिला अधिकाऱ्यांना लग्न जमण्यातसुद्धा खूप अडचणी येतात. त्यामुळे काहीजणी अविवाहित राहण्याचा निर्णय घेतात, काही महिला उशिरा लग्न करतात तर काहीजणीना लग्नानंतर अडचणी आल्याने त्यांना घटस्फोटाचा मार्ग स्वीकारावा लागतो. आपल्याच जातीतील उच्चशिक्षित नवरा मिळणे ही पण एक मोठी समस्या आहे. प्रशासकीय सेवेतील पती असेल तर नोकरीतील श्रेष्ठ-कनिष्ठता घरीपण त्रासदायक ठरू शकते. पती जर सेवेबाहेरील खाजगी क्षेत्रातील असेल तर या नोकरीतील जबाबदारी आणि वेळेचे नियोजन त्यांच्या समजुतीबाहेरचे असते. काहीजण मात्र प्रशासकीय सेवेतील पत्नीच्या जबाबदाऱ्या समजून घेऊन त्यांच्या पाठीशी उभे राहतात. पत्नी व अधिकारी म्हणून कार्यरत राहण्यात या महिलांना घरी व कार्यालयात खूप ताण सहन करावे लागतात. या सर्व प्रक्रियेत त्यांना खूप शारीरिक आणि मानसिक ताणांना सामोरे जावे लागते.

‘स्त्रियांमधील नेतृत्व गुण वाढवणे’ हे ज्ञानप्रबोधिनीच्या ‘स्त्री शक्ती प्रबोधन’ या कामामधील एक उद्दिष्ट आहे. स्त्रियांचे व्यक्तिमत्त्व विकसन आणि नेतृत्व-विकसन व्हावे म्हणून विविध उपक्रमांमधून संवेदन-क्षमता, प्रेरणा, कार्यनिष्ठता, बुद्धिमत्ता, व्यावहारिक व विचार कौशल्ये यांची वाढ होणे अशी दृष्टी हवी, नेतृत्व-विकसनासाठी भावनाकोश समृद्धी व अत्मबलाची उपासना होईल यासाठी प्रयत्न हवेत, असे विचार संचालक मा. गिरीशराव बापट यांनी नोंदवलेले आहेत.

नेतृत्व म्हणजे नेमके काय ?

‘मानवी समूहाला एका विशिष्ट उद्दिष्टाकडे नेणे’ म्हणजे नेतृत्व होय. म्हणजे, नेतृत्व या संकल्पनेमध्ये नेता, तिने किंवा त्याने ठरवलेले उद्दिष्ट किंवा काम, तिच्या किंवा त्याच्या अनुयायांचा समूह आणि उद्दिष्टापर्यंत पोहोचण्याचा प्रवास यांचा समावेश आहे. नेतृत्व ही एकच-एक गोष्ट नमून सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. नेता आणि अनुयायी यांच्यातील परस्पर क्रियांच्या आधारे केलेली वाटचाल आहे. छोट्या-मोठ्या उद्दिष्टांनुसार नेतृत्वाची व्याप्ती कमी-जास्त होते. उदाहरणार्थ, एखादी सहलप्रमुख ३०-४० जणांच्या गटाला विशिष्ट ठिकाणी सहलीला नेऊन आणते. हे नेतृत्व या छोट्या गटाबाबत सहलीपुरते आहे. तर पृथक्कीच्या पर्यावरणाविषयी काम करण्यासाठी अनेक देशांच्या मिळून एका ‘संयुक्त राष्ट्रसंघाचे’ नेतृत्व कुणी करते, चळवळ उभी राहते. हे काम दीर्घकालीन असते, चालूच राहते, कारण पर्यावरण हा विषय न संपणारा आहे. त्यामुळे हे नेतृत्व खूपच व्यापक आहे, अनेकांगी आहे. नेतेपद हे काहीवेळेला अनुयायांनी, लोकांनी विश्वासाने सोपवलेले असते, तर काहीवेळा औपाचरिकपणे निवडून येऊन मिळालेले असते. या विवेचनामध्ये एक मेख आहे की, उद्दिष्ट हे विधायक, की विधातक, स्वार्थी की लोकार्थी ? नेतृत्व हे कोणाकोणाचे किती भले करणारे आहे आणि कोणाकोणाचे किती बुरे करणारे आहे ? हेही पाहिले पाहिजे. इंग्रजांशी झुंजणारी झाशीची राणी आणि चंबळखोऱ्यातील दरोडेखोर फुलनदेवी या दोघीही नेत्या होत्या ! आपण विधायक आणि व्यापक नेतृत्वाचा विचार करूया.

नेतृत्व संवर्धन

नेता घडवता येतो, नेतृत्वाचे संवर्धन करता येते, हा विचार आता सर्वत्र मान्य झाला आहे. नेत्याच्या गुणांनुसार तिची किंवा त्याची नेतृत्वाची व्याप्ती ठरेल. नेता एका गटाचे, संघाचे, राज्याचे, देशाचे, की जगाचे नेतृत्व करू शकेल हे क्षमतेनुसार होईल. मा. आप्पा तथा वि. वि. पेंडसे यांनी शालेय विद्यार्थ्यांचे नेतृत्व आणि नेतृत्व-विकसन यांविषयी संशोधनाच्या आधारे विवेचन केले आहे. त्यांनी नेतृत्व-विकसनाचे महत्त्व प्रतिपादन करून त्याविषयी सर्वसाधारण रूपरेषा मांडली आहे.

स्त्री-नेतृत्व

‘स्त्री-नेतृत्व’ असा ‘पुरुष नेतृत्व’ यापेक्षा काही वेगळा विचार करायला हवा का ? वास्तविक पाहता ‘नेतृत्व’ हे काही स्त्री आणि पुरुष वेगवेगळे करत नाहीत. दोघेही समानच आहे. मात्र नेतृत्व हे माणसांचे असते, गटाचे असते, समाजाचे असते आणि या सभोवतालच्या माणसांमध्ये स्त्री-पुरुषांच्या भूमिका, त्यांची कामे, त्यांना मिळणाऱ्या संधी वेगवेगळ्या असतात. स्त्री-पुरुष यांची घडण भिन्न होऊ शकते आणि मग ते जेव्हा नेतृत्व करतात, तेव्हा

त्यांना वेगवेगळी आव्हाने असू शकतात. म्हणजे एखाद्या राजेन्द्ररावांना ५० जणांच्या सार्वजनिक बैठकीत आपला विचार मांडणे यापेक्षा अश्विनीताईना ही गोष्ट कठीण वाटू शकेल. का बरं? आपले विचार मनातच ठेवणे, पुरुषांसमोर तर तोंड बंद ठेवणे आणि कुटुंबाबाहेरच्या पुरुषांसमोरसुद्धा न येणे असे स्थीकडून अपेक्षित असते. मग स्त्री-पुरुषांच्या बैठकीमध्ये अश्विनी सामील होणार, स्वतंत्र विचार करणार आणि मग तो बोलणार, हे अवघड नाही का? आणि गटामध्ये बोलणे, हे तर नेतृत्वासाठी आवश्यकच आहे. एकंदरीत स्त्री-पुरुषांची घडण वेगवेगळी, त्यानुसार गरजा वेगवेगळ्या आणि मग त्यांच्या नेतृत्वाचा विचार स्वतंत्रपणे करणे, हे काही वेळा आवश्यक ठरते. खरे तर 'स्त्री' भूमिका विस्तारून 'माणूस' भूमिकेत शिरणे हे स्त्री नेतृत्व-संवर्धनामधले पहिले पाऊल आहे. मग पुढच्या वाटचालीतील स्त्री-पुरुष नेतृत्वातील लिंगभेदावर आधारित वेगळेपणा उरणारच नाही.

स्त्री-नेतृत्वाविषयी अभ्यास व प्रयोग

ज्ञान प्रबोधिनीच्या 'स्त्री शक्ती प्रबोधन' या कामामधून स्थियांच्या नेतृत्वाचे विश्लेषण आणि त्यांचे संवर्धन याविषयीचे ठोस उपक्रम गेली सुमारे ३० वर्षे चालू आहेत. दारुबंदी चळवळ, निर्धूर चुलींचा प्रसार, सती देवराला प्रकरणातील सहभाग, लांबवरच्या सहली, विविध वर्ग, बचतगट, संवादिनी यांमधून अनेकानेक नेत्या घडल्या आणि कार्यरत राहिल्या. हे केवळ काही उल्लेख केलेले आहेत. स्थियांच्या शक्तीचे प्रबोधन किंवा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास याच्या पुढचा अत्यंत स्वाभाविक असा त्यांच्या नेतृत्वाचे विकसन हा टप्पा वेळोवेळी येत गेला. नवनव्या नेत्या घडत आहेत आणि बहुअंगांनी काम चालू आहे. अशा प्रकारच्या कामामधून घडलेल्या नेतृत्वाचा अभ्यासपूर्ण धांडोळा घ्यायला हवा. याविषयी जाणीवपूर्वक अभ्यास व प्रयोग यांची नोंद केली आहे.

स्त्री नेतृत्वाचे विश्लेषण (१९९९)

एका पथदर्शी अभ्यासामध्ये महाराष्ट्रातील मुंबई, पुणे, नागपूर आणि नाशिक येथील राज्य पातळीवरीत १५ स्त्री नेत्यांच्या मुलाखती घेऊन, त्यांच्या नेतृत्वाविषयी विश्लेषण केले. यांची वये ३० ते ७० या वयोगटातील होती आणि नेतृत्वाची क्षेत्रे समाजकार्य, अर्थकारण, क्रीडा, वैद्यक अशी होती. त्यांच्या वयातील अंतर जास्त होते. तसेच त्यांची क्षेत्रेही भिन्न होती. अशा वैविध्यपूर्ण नेत्यांबाबत त्यांच्याविषयीची पुस्तके व लेख यातूनही वैयक्तिक माहिती गोळा केली व त्यांच्या नेतृत्वाबाबत काही साम्य, काही सूत्रे शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यामध्ये असे आढळून आले की,

- सर्वांवर त्यांच्या कुटुंबातील वडील, भाऊ, काका अशा पुरुष सदस्यांचा प्रभाव पडला होता. त्यांचे मार्गदर्शन व पाठिंबा लाभलेला होता. तसेच कार्हीच्याबाबत निरक्षर आईने मुलीतील क्षमता ओळखून तिला ढकलत 'तू काही कर' म्हणून प्रेरणा दिली.
- सर्वांबाबत काही विचारसरणीच्या आधारे विशिष्ट उद्दिष्ट व त्याकडे जाण्याचा मार्ग निश्चित झालेले होते. उदाहरणार्थ, दलितांसाठी काम करणे, निराधार स्थियांसाठी वैद्यकीय अभ्यासक्रम सुरु करणे, राष्ट्रीय पातळीवर क्रीडा गटाचे नेतृत्व करणे इत्यादी.
- त्यांची बुद्धिमत्ता कुशाग्र होती. त्यांना समाजाचे भान होते. तसेच त्या निग्रही व आशावादी होत्या.
- या स्त्री नेत्यांना सुरुवातीला स्वतःच्या विशेष क्षमतांची जाण नव्हती आणि मग जाण आल्यावर स्त्री म्हणून प्रस्थापितांच्या विरोधाला तोंड देत काम करावे लागले. निग्रह कसाला लागला. कालांतराने विरोध मावळला. भारतातील स्त्री नेत्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांचे विश्लेषण (१९९९)

या अभ्यासामध्ये सात विविध क्षेत्रांमध्ये (प्रशासन, शिक्षण, उद्योग, नृत्य व क्रीडा, राजकारण, शास्त्रे, सामाजिक

कार्य) राष्ट्रीय पातळीवर नेतृत्व करणाऱ्या भारतातील दिल्ही, कलकत्ता, चेन्नई, कटक व पुणे या शहरांमधील १० स्थियांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विश्लेषण केले. त्यांचा वयोगट २० ते ५५ असा होता. त्यासाठी व्यक्तिमत्त्व व सामाजिक बुद्धिमत्ता चाचण्या, नेतृत्व-गुण सूची, मुलाखती, जीवनवृत्त यांच्या आधारे निष्कर्ष काढले.

- एकंदरीत या स्थियांची अधिकारवृत्ती व छाप पडणे यांवरील श्रेणी वरची होती.
- त्यांची सामाजिक बुद्धिमत्ता सर्वसामान्य पातळीवरची होती.
- त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास, कणखरपणा, कामसू वृत्ती, मृदुभाषीपण, बहिरुखता, पारंपरिक मूल्यांबाबत स्वीकारशीलता हे व्यक्तित्व गुण आढळले.
- त्यांच्यामध्ये विचारांमधील लवचिकता व सामाजिक सावधणा यांची श्रेणी कमी होती. तसेच सद्य: स्थितीमध्ये त्यांच्यातील गुणांचा समन्वय आणि प्रजेचा वापर कमी आढळला. स्वतःच्या क्षमतांच्या तुलनेने कमी काम करत असल्याची भावना त्यांच्या मनात होती.
- नेतृत्वाच्या सात क्षेत्रांनुसार अशाच स्वरूपाचे निष्कर्ष होते. क्षेत्रांनुसार विशेष फरक नव्हता.

या अभ्यासाच्या जोडीने पुणे आणि कटक येथील शहरी व ग्रामीण स्त्री नेत्यांचाही असाच अभ्यास केला. (संख्या अनुक्रमे १८, १९ आणि ११, ५) या स्त्री नेत्यांचे व्यक्तिमत्त्व चित्रण वरीलप्रमाणेच होते आणि शहरी व ग्रामीण असा भेद नव्हता.

स्त्री-नेतृत्व संवर्धन (२००७)

स्थियांच्या नेतृत्वाचे संवर्धन करण्याच्या या प्रयोगामध्ये तीन टप्पे होते. पहिल्या टप्प्यामध्ये १३ उच्चिशिक्षित महिलांच्या प्रशिक्षणामध्ये 'स्त्री नेतृत्व-विकसन कार्यक्रम' सिद्ध केला. दुसऱ्या टप्प्यामध्ये चाकण, जि. पुणे येथील ८ वी ते १० वी शिक्षण झालेल्या ६० महिलांसाठी हा कार्यक्रम प्रत्येकी दीड तासाच्या ९ सत्रांमध्ये घेतला. पुढच्या सत्रांमध्ये महिलांची संख्या काही कारणामुळे कमी होत गेली. या स्थियांनी 'प्रशिक्षणाचा खूप फायदा' झाल्याचे सांगितले. मात्र या पलीकडे परिणामांची नोंद घेता आली नाही. तिसऱ्या टप्प्यामध्ये पुणे जिल्हातील भोर, वेले व हवेली तालुक्यातील २० ते ६२ वयोगटातील विविध क्षेत्रांमध्ये प्रमुख पदी असलेल्या ५८ स्त्री नेत्यांसाठी हा कार्यक्रम घेतला. त्यांचे शिक्षण दुसरी ते बारावीपर्यंत होते. त्यांपैकी दोघीजणी निरक्षर तर तिघीजणी पदवीधर होत्या. बुद्धिमत्ता, स्वयंविकास, नेतृत्व-गुण, सामाजिक कार्यप्रेरणा आणि नैतिक मूल्ये या आयामांचा विकास करणारा कार्यक्रम सहा महिन्यांमधील प्रत्येकी तीन तास असे ११ दिवस (एकूण ३३ तास) घेण्यात आला. कार्यक्रमापूर्वी व नंतर या स्थियांच्या नेतृत्वाच्या विविध पैलूंचे मापन करण्यासाठी नेतृत्व-गुण चाचणी, नेतृत्व-गुण सूची, सामाजिक तर्क चाचणी व प्रासंगिक कृती यांचा वापर केला. कार्यक्रमापूर्वीचे मापन ५७ तर नंतरचे मापन केवळ २७ स्त्री नेत्यांचे होऊ शकले.

या मापनाच्या आधारे तुलनात्मक निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे -

- या स्त्री नेत्यांच्या तिन्ही चाचण्यांमधील अंकांमध्ये वाढ दिसून आली, मात्र ही वाढ संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या उल्लेखनीय नव्हती.
- प्रासंगिक कृतीमध्ये सुमारे ५०% जर्णीच्या नेतृत्वामध्ये वाढ झाली असल्याचे आढळले.
- तोंडी अभिप्रायांनुसार सर्वांना या कार्यक्रमाचा स्वतःच्या कामामध्ये विशेष लाभ झाल्याचे निर्दर्शनास आले.
- या सर्व स्थियांसोबत सतत काम करण्याच्या एका सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या मागोवा निरीक्षणावरून लक्षात येते की हा कार्यक्रम खूप लाभदायी ठरला. ती निरीक्षणे अशी -

- * हा कार्यक्रम साधारण निम्मा झाल्यावरच या स्थियांनी आपापल्या गवी आपणाहून सुमारे ३३-३४ नवे बचतगट सुरु केले व चालवले.
- * यांच्यापैकी तिर्यंगी कामाच्या मोठ्या जबाबदाऱ्या स्वीकारून त्या अत्यंत यशस्वीपणे पार पाडल्या.
- * या स्थियांचा शेजारील गावांमधील ‘महिला शिक्षिणीं’ सहभाग व उत्साह वाढला.
- * वेगवेगळ्या प्रसंगी त्यांचा आत्मविश्वा, नवीन शिकण्याची तयारी, कामाचे नियोजन, संवादकौशल्य, प्रेरणा, संघभाव यांमध्ये विकास झाल्याचे आढळले.

वरील अभ्यास व प्रयोग यांवरून असे मांडता येईल की, स्थियांना नेतृत्व करण्यासाठी प्रशिक्षणाची गरज आहे व ते योग्य रीतीने मिळाल्यास फलदायी ठरते आणि मग पुढे त्यांना ‘स्वयंप्रेरित नेतृत्वार्पर्यंत’ वाटचाल करायची आहे !

२.१९ बचतगटातील विविध उपक्रम, अनुभव आणि प्रशिक्षणाचा सदस्यांवर होणारा परिणाम

तृसी कुलकर्णी

ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे

बचतगटाच्या प्रक्रियेत अनेक वर्षे सहभागी असलेल्या सदस्यांकडे पाहता बचतगटांमधून होणाऱ्या उपक्रमांमुळे त्या सदस्यांमध्ये अनेक बदल झालेले दिसतात. कोणत्या प्रकारचे बदल त्यांच्यात झाले आहेत ते पाहण्यासाठी प्रश्नावलीच्या आधाराने आपण माहिती घेतली. ज्या प्रकारचे उपक्रम, अनुभव व प्रशिक्षणे त्यांना गटामधून मिळाली होती, त्यावर आधारित अशी ही प्रश्नावली होती. आर्थिक गोष्टींवरील त्यांचे नियंत्रण किंवा किती रकमेपर्यंतचे खर्च करण्याची मुभा त्या स्वतःला देतात यावरही प्रश्न विचारले. बचतगटाचे सदस्यत्व घेण्यापूर्वी आणि घेण्यानंतर त्यांच्यात झालेल्या बदलांविषयी माहिती घेण्यात आली.

या प्रश्नांमध्ये आर्थिक निर्णयातील सहभाग, स्वतःच्या प्रगतीबाबतीतील प्रश्न, सकारात्मक विचार, कौटुंबिक निर्णय, मुलांच्या शिक्षणाबाबतीतील सहभाग व भविष्याविषयीचे विचार यावर अभ्यास झाला. यातून त्यांच्यात झालेले सकारात्मक बदल प्रकर्षने जाणवले. या अभ्यासात मर्यादा अशी राहिली, की याविषयीचे त्यांचे विचार बचतगटातील विविध प्रकारांची माहिती त्यांना मिळाल्यानंतरच त्यांच्याकडून घेण्यात आले. प्रशिक्षणपूर्व चाचणी घेणे शक्य झाले नव्हते.

उद्देश

बचतगटातील विविध उपक्रम, अनुभव आणि प्रशिक्षणांचा सदस्यांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

पद्धती

नमुना

वेळेहे, भोर, हवेली तालुक्यातील २५ महिलांचे नमुना गट म्हणून निवड केली. हा गट निवडताना त्यांचे वयोगट हे ३० ते ५० असेल आणि त्यांचा गटातील सहभागाही १५ ते २० वर्षे असेल, हे पाहिले. यामुळे त्यांच्यापर्यंत गटाद्वारे विविध विषय पोहोचलेले असतील असे पाहिले. त्यांचे शिक्षण ५ वी ते ८ वी पर्यंत होते. त्यांची बचत दरमहा रु. ५०/- ते रु. २००/- होती.

साधने

प्रश्नावली व मुलाखती (प्रश्नावली नमुना शेवटी जोडत आहे). प्रश्नावलीतील प्रश्नांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे

होते.

आर्थिक - ४ प्रश्न

स्वतःची प्रगती - ४ प्रश्न

नकारात्मक होकाराकडे बदल - २ प्रश्न

कौटुंबिक निर्णय - ४ प्रश्न

मुलांच्या शिक्षणाबाबत - ४ प्रश्न

भविष्याबदल विचार - २ प्रश्न

या २५ महिलांकडून प्रश्नावली सोडवून घेतली. या प्रश्नावली व्यतिरिक्त त्या महिलांच्या मुलाखती घेतल्या. प्रश्नावलीतील गोष्टी त्यांना जास्ती सविस्तर व तपशिलात विचारल्या.

निष्पत्ती आणि चर्चा

सर्व प्रथम बचतगटामधून सदस्यांना कोणत्या प्रकारचे अनुभव, उपक्रम आणि प्रशिक्षणे दिली त्याबदल थोडी चर्चा करू. यानंतर प्रश्नावलीच्या विश्लेषणानुसार त्या-त्या व्यक्तीने दिलेल्या उत्तरांवरून तिच्यात झालेला बदल नोंदवला गेलाय, त्यानुसार एकंदरीत महिलांमध्ये या उपक्रमामुळे झालेल्या बदलाबदलच्या निष्कर्षाची चर्चा करू.

ग्रामीण महिलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आदर्श महिलांची चरित्रे कथन केली. लेखन कौशल्य, वकृत्व-कौशल्याचे प्रशिक्षण महिलांना दिले. विविध गावांतून मेळावे घेतले. सहरींचे आयोजन केले. बचतगटातील विविध अनुभवातून, आर्थिक उपक्रमातून उलाढालींचे सूत्रही त्यांच्या लक्षात आले. त्यामुळे सामान्य घरापर्यंत शहाणपण पोहोचले. बँकांमधून खाती उघडणे, एकटीने प्रवास करून काही कामे करणे, छोट्या-मोठ्या आर्थिक गोष्टींचे निर्णय घेणे, मुला-मुलींच्या शिक्षणासंबंधीचे निर्णय घेण्यासाठीची माहिती त्यांना देणे, शिक्षणविषयक योजनांची माहिती देणे, शैक्षणिक कर्जे, महिलांच्या विविध अधिकारांविषयीची माहिती देणे असा सर्व कार्यक्रम गटांमधून झाला. सावकारी विळख्यातून अनेक कुटुंबे सहीसलामत सुटली. गटांमुळे अनेकांच्या गरजा भागल्या. स्वयंरोजगाराच्या प्रशिक्षणातून गृहोदयोग, लघुद्योग सुरू झाले. दरमहा गाव पातळीवर प्रमुखांच्या बैठका घेतल्यामुळे महिलांच्या करता गट गाव पातळीवर तयार होतो. त्यामुळे ग्रामीण महिलांची भीड चेपली गेली. त्यातून महिलांना अधिकाराची जाणीव झाली. बचतगटातील नेतृत्वाला समाजमान्यता आली आणि महिलांमधील नेतृत्वाची जाणीव गावातील लोकांनाही आली. अनेकजणीना घरात कुठलीही राजकीय पाश्वर्भूमी नसताना ग्रामपंचायतीमध्ये अभिमानाने निवडून दिले गेले. पैशाचे सतेशी असणारे नाते निभावताना सामाजिक दृष्टिकोनाबोरोबरच महिलांचा आत्मविश्वासुद्धा वाढला.

निष्कर्ष

प्रश्नावलींवरील उत्तरांवरून आलेले निष्कर्ष खालीलप्रमाणे होते. एकूण २५ महिलांना प्रश्न विचारले होते. त्यांच्या उत्तरावरून पुढील गोष्टी जाणवल्या : या सर्वांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे.

प्रश्नावलीतील प्रश्न आणि त्यानुसार प्रतिक्रियांची टक्केवारी.

१) आर्थिक प्रश्न -

१. कुटुंबाचा जमाखर्च पाहणाऱ्या	७६%
२. नातेवाईकांना स्वतंत्रपणे पैशाची मदत करणाऱ्या	४४%
३. मैत्रीर्णीना पैशाची मदत करणाऱ्या	४०%

४. बचतगटातून खालील कारणासाठी मोठ्या रकमेचे कर्ज घेणाऱ्या :

व्यवसाय/वाहनखरेदी/शेती/घर घेण्यासाठी ३२%

२) स्वतःची प्रगती :

१. बँक व्यवहार स्वतंत्रपणे करणाऱ्या ५२%

२. स्वतःच्या प्रगतीसाठी गटाचे प्रशिक्षण घेणाऱ्या ५२%

३. एकटी अथवा गटाने प्रवास करणाऱ्या ४४%

४. कुटुंबातील सदस्यांसोबत प्रवास करणाऱ्या ५२%

३) नकाराकडून होकाराकडे बदल :

१. गटात आल्यानंतर शिक्षणासाठी पैसे देणाऱ्या २४%

२. गटात आल्यामुळे घरात मान वाढलेल्या २४%

४) कौटुंबिक निर्णय :

१. घरातील वस्तू खरेदीनिर्णयात सहभाग ८०%

२. शेतीविषयक कामे करण्याबाबत मनुष्यशक्तीबाबत निर्णय ५६%

३. शेतीविषयक आवश्यक साधनसामुद्रीबाबत निर्णय देणाऱ्या ४८%

४. घरातील व्यक्तीच्या आजारपणात औषधेपचाराबाबत निर्णय देणाऱ्या ३६%

५) मुलांच्या शिक्षणाबाबत :

१. प्रगतीचा आढावा घेण्यासाठी शिक्षकांच्या संपर्कात राहणाऱ्या ३६%

२. पालक-सभा व इतर शैक्षणिक उपक्रमात सहभाग घेणाऱ्या ३२%

३. मुलींच्या शिक्षणाबाबत सातत्य असण्याचा आग्रह धरणाऱ्या ६४%

४. शिक्षणासाठी कर्ज घेणाऱ्या २८%

६) भविष्याबद्दल विचार :

१. सातबारा उताऱ्यावर नाव असणाऱ्या २०%

२. स्वतःच्या नावावर जमीन असणाऱ्या २०%

वरील अभ्यासावरून असे दिसून येते की :

१. गटामध्ये सहभाग असल्यामुळे आर्थिक प्रश्नांबाबत जागरूक झालेल्या महिला ४५% ते ५५% आहेत.

२. स्वतःच्या प्रगतीबाबत विचार करू लागलेल्या महिला ४०% ते ५०% आहेत.

३. गटामुळे कुटुंबातील सदस्यांच्या विचारात बदल होऊन कुटुंबात मान मिळू लागलेल्या महिला २५% आहेत.

४. गटात सहभागी झाल्यामुळे कुटुंबातील छोट्या-मोठ्या प्रश्नाबाबत निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होणाऱ्या महिला ४५% ते ६०% आहेत.

५. मुलांच्या शिक्षणाबाबत जागरूकता व सहभाग ३५% ते ५०% महिलांचा आहे. हे केवळ गटातील सहभागामुळे झाले असल्याचे त्या मान्य करतात.

६. भविष्याच्या तरतुदीबाबत महिला आता जागरूक होऊ लागल्या आहेत. त्यामुळे सध्या फक्त २०% महिला भविष्याचा विचार करीत आहेत. अत्यंत महत्वाचा असा बदल महिलांमध्ये जाणवला. बचतगटातील सहभागामुळे मिळणाऱ्या विविध प्रकारच्या माहितीमुळे निर्णय-प्रक्रियेतील त्यांच्या सहभागात निश्चितच सकारात्मक बदल

विशेषत्वाने जाणवला.

मुलाखती घेताना तसेच गट-चर्चेच्या वेळी महिलांनी व्यक्त केलेली मते खाली त्यांच्याच शब्दात मांडत आहे :

- गट हा माझा आधार आहे.
- बचतगटामुळे अडीअडचणींना पैशाची मदत झाल्यामुळे घरात प्रत्येक गोष्टीत मला विचारात घेऊ लागले.
- गटामुळे सामाजिक काम करण्याची संधी मिळाली.
- गटातील सहभागामुळे समाजात प्रतिष्ठा वाढली आणि आर्थिक सबलता वाढली.
- गटामुळे दुचाकी वाहन खरेदी केले आणि ते चालवताना लोक माझ्याकडे कौतुकाने पाहतात.
- व्यावसायिक प्रशिक्षणामुळे व्यावहारिक ज्ञानात भर पडली.
- गटात नसताना मुलांच्या शाळेची फी भरत नव्हते पण गटात आल्यामुळे फी भरू लागले.
- गटातील सहभागामुळे स्वतःच्या घरात राहण्याची माझी इच्छा पूर्ण झाली.
- सहलीमुळे बाहेरच्या जगातील माहिती मिळाली, आत्मविश्वास वाढला.

निरीक्षण

बचतगटातील सहभागामुळे महिलांमधील खालील बदल लक्षात येतात :

- १) घरातील आर्थिक निर्णयात त्यांचा सहभाग आहे.
- २) सामाजिक जबाबदारीची जाणीव उत्पन्न झाली आहे.
- ३) सहकार्याची भावना जागृत झाली आहे.
- ४) कुटुंबाच्या प्रगतीबाबत जागरुकता निर्माण झाली आहे.
- ५) स्वतःच्या भविष्याविषयी विचार करण्याची समज निर्माण झाली आहे.
- ६) महिला मालमतेसारख्या महत्त्वाच्या प्रश्नात लक्ष घालू लागल्या आहेत.
- ७) कर्ज घेणे आणि चोख फेडणे हे व्यवहार महिला शिकल्या.
- ८) व्याज दर कमी करून गुंतवणुकीचा विधायक मार्ग अनेक जणांच्या लक्षात आला.
- ९) महिला सन्मानाने पैशाची उलाढाल करू लागल्या.
- १०) नियोजनबद्ध कामाची चौकट महिलांना समजली.
- ११) पैशाच्या उलाढालीमुळे अनुभवसमृद्ध झाल्यामुळे घरात सर्व निर्णयांमध्ये सहभाग वाढला.
- १२) अनुभवांनी शहाण्या झालेल्या महिला सहर्लीमध्ये स्वखर्चने सहभागी होत आहेत.
- १३) व्यवहारातील पारदर्शकता महिलांच्या लक्षात येऊ लागली.
- १४) आर्थिक व्यवहाराबद्दल मनातील भीती जाऊन महिला पुढे येऊन पैशाचे व्यवहार करू लागल्या.
- १५) पैशाच्या व्यवहारात अजाणतेपणी झालेल्या चुकांचे निराकरण करण्याची क्षमता वाढली.
- १६) अडीअडचणीच्या वेळी गटातून पैसे घेण्यासाठी कौटुंबिक पातळीवर कुठेही दबाव अथवा बंधन येत नाही.

निष्कर्ष

- १) बचतगटातील आर्थिक पाठबळामुळे घरगुती वस्तूखरेदीत सहभाग.
- २) शेतीविषयक बी-बियाणे, औजारे यांच्या खरेदीमध्ये प्रत्यक्ष सहभाग.
- ३) स्वतःची शैक्षणिक प्रगती करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करत आहेत.
- ४) अनेक विषयांवर विचार करून निर्णय देण्यास शिकल्या.
- ५) कुटुंबामध्ये मान मिळाल्यामुळे नात्यांमध्ये जिज्हाळा वाढला.

- ६) बचतगट व्यवहारांमुळे राहणीमान उंचावले.
- ७) मुलांच्या शिक्षणाबद्दल जागरूकता वाढली.
- ८) गावातील राजकारणाबद्दल तसेच सुविधांबद्दल महिला विचार करू लागल्या आणि सहभाग घेऊ लागल्या.
- ९) पैशाचे मोठे व्यवहार करतानाची भीती कमी झाली.
- १०) गाव-पातळीवर स्वतः जबाबदारी घेऊन, आर्थिक नियोजन करून महिलांच्या सहली आयोजित करत आहेत.
- ११) स्वयंगोजगाराच्या प्रशिक्षणामुळे महिला-उद्योग वाढत आहेत.
- १२) स्वतंत्रपणे बँकेचे व्यवहार करण्यास शिकत आहेत.
- १३) एकूणच महिलांमधील आत्मविश्वास वाढता आहे.
- १४) मुलांच्या शिक्षणाबाबत वेळेचा अभाव व कौटुंबिक ताण यामुळे जागरूकता वाढली तरी सहभाग कमी आहे.

कामाची पुढील दिशा

- १) बँकेच्या व्यवहाराबद्दल भीती कमी करण्यासाठी महिलांना त्याचे वारंवार अनुभव दिले पाहिजेत.
- २) मुलांच्या शैक्षणिक उपक्रमांमध्ये महिलांचा सहभाग अजून वाढला पाहिजे. त्यासाठी शालेय पातळीवर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.
- ३) महिलांची शैक्षणिक प्रगती होण्यासाठी मुक्त विद्यापीठासारखे उपक्रम त्यांच्यापर्यंत पोहोचवत राहिले पाहिजे.
- ४) मुलांच्या शिक्षणाबाबत जागरूकता वाढण्यासाठी शासकीय योजनांची माहिती महिलांना देता येईल.
- ५) कुटुंबातील सदस्यांना बचतगटातील उपक्रमांमध्ये सहभागी करून घेतल्यास महिलांना कुटुंबामध्ये नेहमीच मानाचे स्थान मिळेल.
- ६) भविष्याचा विचार करण्यासाठी कायदेविषयक समुपदेशन करता येईल.
- ७) भविष्यकाळातील अडचणीसाठी महिलांना विम्याबद्दल माहिती करून देता येईल.

संदर्भ

- नेतृत्वाचे पैलू : ले. वा. ना. अभ्यंकर
 बचतगट प्रशिक्षण पुस्तिका : ले. सुवर्णाताई गोखले, बागेश्वीताई पोंक्हे
 ज्ञान प्रबोधिनी ग्रामविकसन कार्य खंड ४

प्रश्नावली

आर्थिक

- १) कुटुंबात होणारा जमा आणि खर्च तुम्ही स्वतःच पाहता का ?
- २) तुम्ही तुमच्या नातेवाईकांना तुमच्या अखत्यारीत पैशाची मदत करता का?
- ३) तुमच्या मैत्रीनीला पैशांची गरज लागली तर तुम्ही कोणालाही न विचारता स्वतः तिला पैसे देऊ शकता का?
- ४) बचतगटातून खालीलपैकी कोणत्या कारणासाठी मोठ्या रकमेचे कर्ज तुम्ही घेतले आहे?

व्यवसाय/वाहनखरेदी/शेती/घरखरेदी/स्वतःची प्रगती

- ५) बँक व्यवहार स्वतंत्रपणे करता का?
- ६) गटात आल्यानंतर शिक्षणासाठी पैसे खर्च करण्याचा तुमचा स्वभाव वाढला का ?
- बदल (सकारात्मकतेकडे प्रवास आहे का पाहण्यासाठी)-
- ७) विविध गोष्टींचे प्रशिक्षण गटात आयोजित केले जाते. तुम्ही स्वतःच्या प्रगतीसाठी असे प्रशिक्षण घेता का?
- ८) तुम्ही कधी एकटीने प्रवास केला आहे का ?
- ९) बचतगटाच्या माध्यमातून कधी प्रवास केला आहे का ?
- १०) गटात आल्यापासून तुम्हाला तुमचा मान वाढलाय असे वाटते आहे का ?

कुटुंबातील निर्णय-प्रक्रियेत सहभाग -

- ११) घरातील वस्तू खरेदी करण्याचा निर्णय घेताना तुमच्या मताचा विचार होतो का ?
 - १२) शेतात कामावर माणसे नेमण्याचा निर्णय तुम्ही घेतला आहे का ?
 - १३) शेताला लागणारी साधनसामुग्री, जसे, खते, औत, बी-बियाणे, कीटकनाशके तुम्ही तुमच्या जबाबदारीवर व तुमच्या निर्णयाने आणली आहेत का ?
 - १४) घरातील व्यक्ती आजारी पडल्यास कोणत्या दवाखान्यात औषधोपचार घ्यायचे हे तुम्ही ठरवले आहे का ?
- मुलांच्या शिक्षणाबाबत -**
- १५) तुमच्या मुलाची किंवा मुलीची प्रगती झाली आहे की नाही हे पाहण्यासाठी त्यांच्या शिक्षकांना भेटता का?
 - १६) मुलांच्या शाळेतील पालकसभेला व शाळेच्या इतर कार्यक्रमांना उपस्थित राहता का ?
 - १७) तुमच्या मुलीने शिक्षण पूर्ण केले पाहिजे असे तुम्हाला आग्रहपूर्वक वाटते का ?
 - १८) शिक्षणासाठी कर्ज घेतले आहे का ?
- भविष्याबाबत विचार -**
- १९) तुमच्या नावावर ७-१२ चा उतारा आहे का ?
 - २०) तुमच्या स्वतःच्या नावावर घर आहे का ?

२.२० बँक-व्यवहारांविषयक आर्थिक साक्षरतेच्या प्रशिक्षणाचा गावकन्यांवरील परिणाम

आशा सुर्वे

ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे

बँक व्यवहारांविषयीची आर्थिक साक्षरता

बँकेच्या व्यवहाराविषयीची आर्थिक साक्षरता लोकांपर्यंत पोहोचवावी म्हणून रिजर्व बँकेचे गव्हर्नर श्री. सुब्बाराव यांनी रिझर्व बँकेद्वारा प्रत्येक घरातील किमान एकाचे तरी बँकेत खाते असायला हवे असा राष्ट्रीय कार्यक्रम राबवला. या कार्यक्रमासाठी बँकेने ज्ञान प्रबोधिनी संस्था काम करीत असलेल्या खोपी गावाची निवड केली. त्या गावात वर्षभर गावकन्यांसाठी प्रशिक्षण घेऊन काय परिणाम झाला याचा इथे अभ्यास केला आहे. हा आर्थिक साक्षरतेचा अभ्यास बँकेत खाते काढण्यापुरता मर्यादित आहे.

खोपी हे गाव भोर तालुक्यात पुणे जिल्ह्यात आहे. महामार्ग क्रमांक ४ वर पुण्यापासून २२ कि.मी. अंतरावर आहे. हायवेवरून २ कि.मी. अंतर आत जावे लागते. गावापर्यंतचा रस्ता कच्चा आहे. गावात जिल्हा परिषदेची ७ वीपर्यंत शाळा आहे. दवाखान्याची सोय नाही आणि गावात बँकही नाही. सन २००९-२०१० मध्ये गावातील कुटुंबे २४२ तर लोकसंख्या ११३८ होती.

कामाची पाश्वर्भूमी

अर्थात बचतगटांचे काम १९९६ साली खोपी गावात महिला बचतगटांना सुरुवात झाली. महिला बचतगट म्हणजे १० ते २० जणी एकत्र येऊन दरमहा ठरलेली रक्कम बचत म्हणून जमा करतात व त्या जमा रकमेतून त्या गटांतील कोणाला हवे असेल तर कर्ज देतात. ज्ञान प्रबोधिनी संस्थेच्या वतीने महिलांचे असे ३० गट चालू होते. सर्व गटांची मिळून बचत सुमारे १३ लाख रुपये होती तर त्यांनी परस्परांना सुमारे ३७ लक्ष रुपये कर्ज दिले होते. गटांची बँकेत खाती काढलेली होती, पण बँकेत मात्र फक्त गटप्रमुखच गेलेल्या होत्या. गटप्रमुखांखेरीज बचतगटातील इतर

सदस्यांची बँकेत जाण्याची वारंवारिता खूप कमी होती. या बचतगटांच्या गटप्रमुखांच्या मदतीने रिझर्व बँकेतील प्रशिक्षण गावकन्यांपर्यंत पोहोचवले.

उद्देश

बँक व्यवहारांविषयक आर्थिक साक्षरतेच्या प्रशिक्षणाचा गावकन्यांवरील परिणाम अभ्यासणे. यासाठी महिला बचत गटातील गटप्रमुखांची मदत घेतली.

पद्धती

प्रदत्त गोळा करणे. यासाठी स्थानिक महिलांच्या मदतीने घराघरातील सदस्यांच्या मुलाखती घेऊन एक प्रश्नावली भरून घेतली. त्याच्या मदतीने लागणारे प्रदत्त गोळा केले.

साधने – प्रश्नावली, मुलाखतीच्या साहाय्याने प्रश्नावली भरून घेतल्या.

प्रश्नावलीचे विश्लेषण – एक वर्षाचे आर्थिक प्रशिक्षण झाल्यानंतर बँकेत खाते काढण्याच्या बाबतीत गावकन्यांमध्ये झालेले बदल पाहण्यासाठी प्रश्नावली सोडविण्यास दिली.

प्रशिक्षणाचा कालावधी – १ वर्ष (एप्रिल २००९ – मार्च २०१०)

आर्थिक साक्षरता प्रशिक्षणात घेतलेले कार्यक्रम.

बँकेसंबंधी जाणीवजागृती

सुरुवात म्हणून एक पूर्वपरीक्षा घेतली. त्यात कोणाची खाती बँकत आहेत, लोक कशासाठी बँकेत जातात, बँक प्रक्रियेवर लोकांचा विश्वास आहे का, अशी तपासणी केली. बँकेत पैसे सुरक्षित राहतात असे सगळ्यांनाच वाट होते. बँकेची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी रिझर्व बँकेचे अधिकारी व स्थानिक बँकेचे अधिकारी यांना ज्ञान प्रबोधिनीने एकत्र येऊन गावात कार्यक्रम घेतले. दहा कार्यक्रमांत वेगवेगळ्या प्रकाराची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवली जात होती. त्यात बँकेच्या पासबुकवर तुमचे नाव, सही, फोटो, पुस्तकावर असणे, आपल्या नावावर पैसे असणे, आपण बँक व्यवहार करणे म्हणजे आपली पत सुधारणे अशा प्रकाराची माहिती बँक अधिकाऱ्याने दिली.

प्रशिक्षण झाल्यानंतर खालील प्रश्नावली गावकन्यांना दिली गेली. यात प्रशिक्षण झाल्यामुळे त्यांच्यात झालेल्या बदलांविषयी त्यांनी माहिती सांगितली आहे. ती खालीलप्रमाणे आहे –

खोपी गावातील गावकन्यांनी बँक व्यवहारांसंदर्भात प्रश्नांना दिलेली उत्तरे –

क्रमांक	तपशील	हो	नाही	उत्तर दिले नाही
१)	नियमित बचत करता का ?	२०१	२८	१२
२)	बँकेत खाते आहे का ?	१३९	७१	३१
३)	बँकेत पैसे सुरक्षित आहेत असे तुम्हाला वाटते का ?	२२१	१५	५
४)	बँकेत पैसे ठेवले तर वाढतात का ?	१७५	३७	२९
५)	बँकेतून कधी कर्ज घेतले आहे का ?	१२८	८६	३७
६)	बँकेतून कर्ज घेण्यासाठी जामीनदाराची गरज आहे का ?	२२३	४	१४
७)	तुमच्या घरातील कोणाला चेकद्वारे पैसे मिळाले आहेत का?	४२	१९६	५
८)	तुम्हाला चेकची माहिती आहे का ?	१२७	१०५	९
९)	आतापर्यंत कधी चेक बँकेत भरला आहे का ?	७२	१६२	७
१०)	तुमच्या परवानगीशिवाय बँकेत खाते नसलेली व्यक्ती			

	तुमच्या खात्यातून पैसे काढू शकते का ?	१८	२१८	५
११)	बँकेत एकट्याने जाता का ?	१३७	९९	५
१२)	गेल्या पाच वर्षांमध्ये बँकेकडून मिळणाऱ्या वागणुकीत फरक पडला आहे का ? प्रतिसाद वाढला आहे का ?	१५२	४४	४५
१३)	तुमच्या गावामध्ये गटामुळे बँकेविषयीची जागृती वाढली का ?	१९८	७	३६

प्रशिक्षणोत्तर कार्यक्रम

खोपी गावात जेवढ्या बायकांनी सेंट्रल बँकेत खाती काढली त्या सर्वजणींना बायोमेट्रिक कार्डचे वाटप केले. पाच हजार रुपयांपर्यंतची रक्कम गावातल्या-गावात ठेवता व काढता येण्याची व्यवस्था झाली. त्याचा परिणाम गावात बँक व्यवहार वाढण्यावर झाला. आता गावात दर बुधवारी सकाळी २ तास बँक चालू असते. पैसे भरणे, काढणे होते.

निरीक्षणे

प्रशिक्षणोत्तर खालील महत्वाचे बदल जाणवले. बँकेत जाण्याविषयी खालील उत्तरे मिळाली.

मी बँकेत जाईन –

१) बचत खात्यात पैसे भरायला : १४१

२) कारण पैसे सुरक्षित आहेत : १३२

३) कर्ज काढण्यासाठी : १९१

४) योजनांची व जास्तीची माहिती मिळवण्यासाठी : ४

परिणाम

- एका दिवशी ५६ खाती व १७ जणींनी फोटो काढून घेतले.

- मुलांच्या खात्यासंबंधी जाणीवजागृती -

१८ वर्षाखालील म्हणजेच नवीन पिढीत लोकांनी बँकेत खाते काढावीत असे प्रामुख्याने सांगत होते.

परिणाम - तीन लहान मुलांची खाती बँकेत काढली गेली.

सुवर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

सुवर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना गटांना कर्ज बँक देते. गटातील लोकांनी बँकेचे कर्जफेड करायची असते. धनगर समाजाचे लोक खोपी गावाच्या बाहेर राहतात. त्यांच्याबद्दल गावाला विश्वास नव्हता. कर्ज देऊन परतफेड झालीच नाही तर गावाला भुर्दंड बसेल. त्यामुळे मुख्य कर्जाच्या प्रवाहात ते नसत. पण संस्थेच्या कार्यकर्त्या त्या लोकांपर्यंत पोहोचल्या. बी.पी.एल.च्या गटाची सबसिडी मिळवून देण्यापर्यंत काम केले. धनगर समाजाच्या लोकांचा दूधविक्री हा व्यवसाय होता. त्यातून म्हशी खरेदी करून दिल्यामुळे त्यांच्या दूध व्यवसायात भर पडली.

परिणाम

बँक मॅनेजर हे गावात जाऊन विविध प्रकारची माहिती देत होते. बँकेत खाती उघडणे, खात्यात पैसे भरणे, कर्ज काढणे, विविध योजनांची माहिती सांगणे अशी कामे त्यांनी केली. यामुळे सामान्य लेकांना बँकेविषयी विश्वास वाटायला लागला. शिक्षणासाठी अत्यंत कमी व्याजदराने कर्ज मिळू शकते हे समजल्यामुळे गावातील दोन अपंग व्यक्तींनी शिक्षणासाठी कर्ज घेऊन त्यांचे उच्च शिक्षण पूर्ण केले. घरासाठी कर्ज काढणाऱ्यांची संख्या वाढली.

प्रत्येक घरातील एकत्री खाते बँकेत काढले गेल्यामुळे सामान्य लोकांपर्यंत बँक पोहोचली.

भांडवली गटाची स्थापना

जास्त बचत केल्यास पैसेही जास्त मिळतील, या विचारातून ५०० रुपये दरमहा बचत करणारा गट चालू झाला.
२३ महिला एकत्र येऊन गट चालू आहे.

परिणाम

व्याजदर १% ठेवला.

बँकेतील आर्थिक योजनांची माहिती : बँकेत शेतीसाठी उपयोगी व गटासाठी उपयोगी अशा ज्या काही योजना असतील, त्याची माहिती वारंवार दिली. त्याचा परिणाम म्हणून गावात शेतकरी मंडळ स्थापन झाले आणि गृहलक्ष्मी बचतगटाची स्थापना झाली. लोकांनी घरासाठी कर्ज घेऊन घरे बांधली. उच्च शिक्षणासाठी कर्जे घेतली गेली.

अन्य परिणाम

भीमथडी जत्रेत सहभाग: बँक अधिकाऱ्यांनी दिलेल्या माहितीमध्ये उत्पन्न मिळविण्याविषयीची माहिती सांगितली गेली. परिणाम : दोन महिलांनी भीमथडी जत्रेत सहभाग घेतला.

उस्मानाबाद सहल : ५२ दुधव्यवसाय करणाऱ्या महिलांनी उस्मानाबाद येथे हराळीस भेट देऊन यांत्रिक पद्धतीने दूध काढण्याच्या पद्धतीचा अभ्यास केला.

परिणाम : व्यावसायिक दृष्टिकोनात बदल झाला. त्या व्यावसायिक झाल्या.

बँकेचे सहकार्य व त्याचे परिणाम

१) स्थानिक बँकेचे अधिकारी प्रत्येक महिन्याच्या कार्यक्रमास उपस्थित राहिल्याने बँक व गावकच्यांमधील संबंध सुधारण्यास मदत झाली.

२) शाखा अधिकाऱ्यांच्या वारंवार भेटीमुळे गृहकर्जासाठी गृहलक्ष्मी गटाची स्थापना झाली.

३) जसजसा प्रशिक्षण कार्यक्रम पुढे सरकत राहिला तसेतसा ग्रामस्थांचा त्यातला सहभाग वाढत राहिला.

४) या कार्यक्रमात महाराष्ट्र बँक, रिझर्व बँक आणि नाबार्ड या अधिकाऱ्यांची भेट झाली. त्यामुळे गावकच्यांची अधिकाऱ्यांशी बोलण्याची भीड चेपली. लोकपालांशीही गावकच्यांची भेट झाली. त्यांच्याही अधिकाराची कक्षा त्यांना समजली.

प्रशिक्षणानंतरचे सर्वेक्षण

स्थानिक महिला व प्रबोधिनीच्या कार्यकर्त्यांच्या मदतीने प्रशिक्षणानंतर एक सर्वेक्षण करण्यात आले. त्यात विविध प्रश्नांना गावकच्यांनी उत्तरे दिली. प्रशिक्षणानंतर त्यांच्यात झालेल्या बदलाबद्दल त्यांनी जी माहिती दिली, त्याच्या विश्लेषणावरून खालील गोष्टी लक्षात आल्या.

१) आर्थिक साक्षरतेत वाढ

२) लोकांना बँक आपल्या दारात आली आहे असे वाटले.

३) शिक्षणासाठी कर्ज उपलब्ध झाले.

४) दारिद्र्यरेषेलगत वरच्या बाजूस असणाऱ्या लोकांना फायदा झाला.

५) स्वाक्षरीचे महत्त्व पटले.

६) समोरासमोर शाखा अधिकाऱ्यांशी बोलू शकतो असा लोकांना विश्वास आला.

७) गट प्रमुखांचा आत्मविश्वास वाढल्याने त्यांनी गावकच्यांना खाती उघडायला मदत केली.

८) गटाचा व विभागाचा फक्त आर्थिक बदलासाठी वापर न करता इतरही माहितीची देवाण-घेवाण होऊ शकते हे

महिलांना समजले.

प्रशिक्षणापूर्वीची आणि नंतरची बँकेविषयीची मते

१) माझ्या नकळत बँक मला कोणाच्या तरी कर्जाला जामीन धरेल – पूर्वी

माझ्या नकळत आणि माझ्या संमतीशिवाय असे घडू शकत नाही हे कळले – प्रशिक्षणानंतर

२) बँकेत फक्त बचत खात्यातून बचत करता येते आणि पावती काढता येते – पूर्वी

आता त्यांनी बँकेचे सर्व सेब्हिंगचे मार्ग कळले. – प्रशिक्षणानंतर

३) बँक व्यवहारात पारदर्शकता असते. आपल्या खात्यावरील माहिती इतर लोकांना समजू शकते – पूर्वी

४) बँकेचे व्यवहार पारदर्शक असले तरी आपले खाते खाजगी असते आणि त्यावरील नोंदी इतरांना कळू शकत नाहीत – प्रशिक्षणानंतर

प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे अन्य परिणाम

या प्रशिक्षणांतर्गत कार्यक्रमाचे गावकन्यावर काही सामूहिक परिणाम झाले आणि गट म्हणून काम करण्याची प्रेरणा त्यांना मिळाली. काही व्यवसायाभिमुख गोष्टी त्यांनी एकत्रितपणे केल्या. गावात एकजिनसीपणा येण्यासाठी त्याचा उपयोग झाला.

उस्मानाबाद सहल – धनगर समाजाच्या महिला कधीच गावाबाहेर पडल्या नव्हत्या. म्हशी घेऊन दुधाचा व्यवसाय करण्याचा महिला आहेत. म्हणून त्यांना प्रबोधिनीचे हराळी येथील शेती व जनावरे दाखवण्यासाठी खोपीतून सहल काढली. ५२ लोकांनी हराळी येथे दूध डेअरीस भेट दिली. यंत्राने दूध काढण्याची पद्धत दाखवली.

सहलीचा परिणाम – दुध व्यवसाय करण्याचा महिलांच्या व्यावसायिक दृष्टिकोनात महत्वाचे बदल झाले. त्या व्यवसायाभिमुख झाल्या.

भीमथडी जत्रेत सहभाग – आर्थिक साक्षरतेतील दुसरा भाग म्हणजे उत्पन्न मिळवणे. त्याच्या संधीविषयी कार्यक्रमात बोलणे झाले.

परिणाम : सलग दोन वर्षे जत्रा पहायला जाणाऱ्या महिलांनी बँकेच्या कार्यक्रमाची प्रेरणा घेऊन गावातील भाजी खरेदी करून भीमथडी जत्रेत विकली. दोर्घींना मिळून ५ दिवसात रुपये १२०००/- नफा झाला.

त्यामुळे प्रत्येक बाईला आपले बँकेत खाते असावे असे वाटू लागले. प्रत्येकीच्या मनात जाणीव जागृती झाली. स्वच्छ कारभार, पारदर्शी कारभार, बायकोचे खाते बँकेत असल्यास त्यातून नवरा पैसे काढू शकत नाही आणि खातेदाराचे बेरोवाईट झाल्यास वारसाला पैसे मिळण्याची सोय बँकेत असते हे कळले. त्याचा परिणाम म्हणून गाव अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात आले व गावाचा फायदा झाला.

२.२१ बचतगटातील व किशोरी विकास प्रकल्पातील उपक्रमांमुळे ग्रामीण भागातील महिलांच्या व किशोरींच्या व्यक्त होण्यात झालेले बदल अभ्यासणे

सुनिला गोंधळेकर

ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे

भारतीय समाजात त्यातही ग्रामीण भागात महिला व मुर्लींना मुक्तपणे व्यक्त होण्यास फारसा वाव मिळत नाही. स्वतःवर असलेल्या अनेकविध जबाबदाच्या पार पाडता-पाडता तिला स्वतःबद्धत विचार करायला, मत मांडायला वेळच मिळत नाही. पण गेल्या १० ते १५ वर्षांत ग्रामीण भागाच्या परिस्थितीत झापाट्याने बदल झाले आहेत.

शाळेतील मुलींचे प्रमाण वाढले आहे. टी.व्ही., मोबाईल फोन यांमुळे स्थियांच्या व्यक्त होण्यात बदल झाले आहेत. तसेच आर्थिक स्वावलंबनासाठी संघटित होऊन तयार केलेल्या बचतगटांमुळे त्यांच्या समाजातील व घरातील स्थानात फरक पडला आहे. या सर्वांचा परिणाम महिलांचा आत्मविश्वास वाढण्यात झाला आहे. या वाढलेल्या आत्मविश्वासामुळे महिला स्वयंपूर्णतेसाठी काही धडपड करून पाहात आहेत. त्यातून त्यांचा स्वतःवरचा विश्वास अजूनच वाढत चालला आहे आणि त्याचे पर्यवसान हे त्यांच्या बदलत्या अभिव्यक्तीत दिसत आहे. तर किशोरींवरही बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचा व किशोरी विकास-प्रकल्पातील विविध उपक्रमांचा परिणाम होत आहे. त्या जास्तीत जास्त वास्तववादी होऊन स्वतःला मोकळेपणाने व्यक्त करू लागल्या आहेत. ज्ञान प्रबोधिनीचा ग्रामविकसन विभाग साधारणतः गेली ३० वर्षे पुणे जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात महिलांसाठी कार्यरत आहे. त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर स्व-मदत गटांचे जाळे विणले आहे. सुमारे ३००० महिला या उपक्रमात जोडल्या गेल्या आहेत. विविध प्रकारचे प्रशिक्षण वर्ग, कार्यशाळा यामुळे या महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनत आहेत. या सान्या जर्णीना सतत काहीतरी नवे उपक्रम देण्याच्या उद्देशाने तज्ज्ञांनी काही सत्रं घेतली. ज्यात पारंपरिक खेळांच्या कार्यक्रमाचे सादरीकरण, गावपातळीवरील शालाबाह्य मुलींची नाट्य-अभिव्यक्ती अशा दोन उपक्रमांचा समावेश होता. वरील दोनही उपक्रमांविषयीच्या अनुभवाचा हा अभ्यास आहे. ग्रामीण भागातील महिलांच्या अभिव्यक्तीच्या ताकदीच्या दोन अनुभवांबाबत यात मांडणी केली आहे. ३० ते ६० या वयोगटातील स्थियांचे पारंपरिक खेळांचे कार्यक्रम हा पहिला आणि दुसरा म्हणजे गावातील शाळा सोडलेल्या मुलींची नाट्य-अभिव्यक्ती.

उद्दिष्ट

बचतगटातील अनौपचारिक शिक्षण व अनुभव तसेच किशोरी विकास-प्रकल्पातील उपक्रमांचा अनुभव घेतलेल्या महिला व किशोरींच्या व्यक्त होण्यात झालेले बदल तपासणे.

पद्धत - ग्रामीण भागातील महिला आणि किशोरींसाठी कार्यशाळा

नमुनागट - साधारणतः ग्रामीण भागातील ६० महिला व ६० किशोरी

उपक्रमांचे स्वरूप

- पारंपरिक खेळांच्या सादरीकरणाचा कार्यक्रम.

हे सत्र महिलांना मुक्तपणे अभिव्यक्त होण्यासाठी तसेच आपल्या सांस्कृतिक ठेव्याची जाणीव करून देणारे होते. त्यातून त्यांना आनंद मिळावा व झालेच तर अर्थार्जन अपेक्षित होते. सत्र घेत असताना अभ्यासकांना त्यांच्या अभिव्यक्त होण्यातले वेगळेपण जाणवत होते. त्यांची पारंपरिक गाणी व नृत्य हे अनुभवले होते. तेच कृषी पर्यटनाला जोडून घ्यायचे होते. त्या महिलांशी चर्चा करून १५ जर्णीना निवडून 'मंगळागौरी' या पारंपरिक खेळाची निवड केली. सुरुवातीला आपल्याच गावातील थोड्या लोकांसमोर खेळ करणाऱ्या या पुढे शहरी पर्यटकांसाठी आणि तेही मंचावर सादरीकरण करू लागल्या. या कार्यक्रमांची सुरुवात २०११ मध्ये झाली. दोन तासांच्या या कार्यक्रमात ग्रामीण महिलांची संस्कृती, त्यांचे जीवन, मूल्य या सर्वांची अतिशय आत्मविश्वासपूर्ण मांडणी करण्यात आली. हा कार्यक्रम इतका यशस्वी झाला की इतर गावातील महिलांनी पण त्यांचे असे गट तयार केले. त्यातून त्यांना कमाई पण झाली. श्रोत्यांच्या आवडीनुसार या महिलांनी कार्यक्रमात काही बदलही केले. तीन वर्षांनंतर आजही हे कार्यक्रम कृषी पर्यटनाच्या अंतर्गत सुरु आहेत. हेच या कार्यक्रमांचे यश आहे. त्यांच्यात झालेले सामाजिक बदल पुढील बाबींवर पडताळते -

स्थानिक रेडिओ स्टेशनवर त्यांचा कार्यक्रम झाला. दैनिकामध्ये आलेल्या बातम्यांमुळे त्यांना पुण्याच्या गणेशोत्सवात सादरीकरणाची संधी मिळाली. त्यांना बक्षीसेही मिळाली आणि मुख्य महणजे आजूबाजूच्या गावातून त्यांना कार्यक्रमासाठी आमंत्रण येऊ लागली. यामुळे गावात त्यांची प्रतिष्ठा वाढली. या कार्यक्रमाचे महत्त्व विशद करणारा एक अनुभव येथे सांगावासा वाटतो. एकदा कार्यक्रमाचा सराव करताना तेथे उपस्थित एका आजोबांमुळे महिला जरा संकोचत होत्या. पुरुषांसमोर गाता-नाचताना महिला लाजत होत्या. तेव्हा ते आजोबाच म्हणाले, “लाजू नका. शहरात तर श्रोत्यांमध्ये पुरुष, मुले सर्वच असतील. तेव्हा काय कराल? लाजू नका, मोकळेपणाने सादर करा.” म्हणजेच ही अभिव्यक्ती फक्त स्थियांनाच व्यक्त व्हायची संधी देते असे नव्हे, तर घरातील पुरुषांच्या विचारात, दृष्टिकोनातही बदल घडवून आणते.

- नाट्य अभिव्यक्ती

शाळा अर्ध्यातून सोडलेल्या किशोरींबाबत. तीन गावातील एकूण ६० मुलींनी या सत्रात भाग घेतला. सहा तासाच्या सत्रात पहिल्या तीन तासात त्यांचे सादरीकरण आणि नंतर त्यावर चर्चा असे स्वरूप होते. नाटकासाठी त्यांना - लग्न, औषधोपचाराच्या सुविधा, शाळा, आरोग्य असे विषय दिले होते. त्यांनीच नाटक लिहून, दिग्दर्शित करून, सादर करायचे होते. कोणतेही नेपथ्य अपेक्षित नव्हते. एकदा विषय ठरल्यावर या किशोरींनी त्यांच्याच रोजच्या जीवनातील प्रसंग निवडले. ते कसे सादर करायचे, कोणी कोणती भूमिका करायची हे सर्व निर्णय त्यांचे त्यांनीच घेतले. एक नाट्यप्रयोग विशेष उल्लेखनीय होता. त्यात एका मुलीला बघायला मुलाकडचे आलेले असतात. ग्रामीण भागात या कार्यक्रमात मुलाबरोबर त्याचे बेरेच नातेवाईकही हजर असतात. सर्व निर्णय बहुधा घरातील वडीलधारी मंडळीच घेतात. नवरा व विशेषत: नवरीला या सर्व प्रक्रियेत काहीच बोलता येत नाही. तिलाही तिच्या आयुष्याबद्दल काही म्हणायचे असते, पण तिला कोणीच विचारत नाही. शाळा अर्ध्यातून सोडलेली किशोरी तर घरातील सर्वांत दुर्लक्षीलेली व्यक्ती असते. त्यांना समवयस्क गटातही बोलण्याची संधी मिळत नाही. पण या नाट्य अभिव्यक्तीमुळे गावातील लोकांसमोर त्यांना आपले म्हणणे मांडता आले. त्या नाटकात या मुलींनी लहान वयात लग्न न करता शाळा पुढे शिकण्याचा विचार मांडला. शिक्षिका, परिचारिका अथवा शासकीय सेवेत नोकरी करून स्वतःच्या पायावर उभे राहायचा निर्धार व्यक्त केला. जो मुलगा तिला या सर्व गोष्टीत पाठिंबा देईल त्याच्याशीच लग्न करण्याचा निश्चय केला. गावातील लोकांनी याचे खूप कौतुक केले. केवळ या कार्यशाळेमुळे त्यांना कधीही न उच्चारलेले विचार व्यक्त करण्याची हिंमत आली.

बदलाची प्रक्रिया

सुरुवातीला या महिला, बचतगटात फक्त येऊन बसायच्या आणि फार तर शिवण, स्वयंपाक या विषयावर बोलायच्या. मुली व महिला सहसा बोलायला लाजायच्या. आता त्यांचा आत्मविश्वास वाढला आहे आणि विविध विषयांवर मतं मांडायला उत्सुक आहेत.

निष्कर्ष

आता या स्थिया अन्यायकारक सामाजिक प्रथांविरुद्ध बोलतात. कुटुंब आणि गावं, म्हणजेच समाजाच्या वर्तनात बदलाची अपेक्षा करतात. त्यांना बदल हवा आहे. ही अभिव्यक्त होण्याची माध्यमे त्यांना मोकळेपणाने आपले विचार मांडायला उद्युक्त करतात, मदत करतात.

२.२२ ग्रामीण भागातील महिला बचतगटांच्या सदस्यांचे मूल्यमापन : आधी व नंतर

भारती खासबागे,
ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे
मेगान मोरान (USA)

भारतातील इतर भागांप्रमाणेच पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील महिलांची ओळख ही त्यांच्या कुटुंब व नातेवाईक यांच्यावरूनच प्रामुख्याने ठरते. तिचे घर, कुटुंब आणि घरकाम यातच तिचे जीवन फिरत राहते. यामध्ये तिचे कर्तृत्व काहीसे झाकोळले जाते, असे वाटते. त्यामुळे ज्ञान प्रबोधिनीने १९९० चा आसपास शिवांगा खोन्यात महिलांचे बचतगट सुरु केले. महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने ते पहिले पाऊल होते. कारण एकदा महिला एकत्र घेऊन आर्थिक व्यवहार करू लागल्या की त्यांना त्यांच्यातील सुप्रशक्तींची जाणीव होते. हल्ळूहल्ळू त्या कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होऊ लागतात. आपल्या कृती, निर्णय आणि साधनांची जबाबदारी त्या घेऊ लागतात. या सर्वेक्षणातून असे दिसते की सहभागी महिला स्वतःची ओळख बचतगटामुळे जास्त ठाशीवपणे मांडतात. ज्ञान प्रबोधिनीच्या शिवांगा खोन्यातील ग्रामीण विकास कार्यक्रमांतर्गत, बचत गटात सहभागी होणाऱ्या महिलांची स्व-ओळख ही संस्थेशी निगडित आहे, हे या सर्वेक्षणात दिसते.

संशोधनाची पद्धत आणि नमुना

- प्रश्नावली सोडवून घेऊन माहिती गोळा केली आहे.
- जुलै २०१४ मध्ये बचतगटाच्या बैठकीला उपस्थित असलेल्या ३७ महिलांकडून ही माहिती गोळा करण्यात आली आहे.
- वयोगट - २३ ते ५८
- महिलेचे शिक्षण आणि बचतगटातील तिची जबाबदारी यावर या माहितीची सत्र रचना केली आहे.

चर्चा

प्रश्नावलीत ‘आधी’ व ‘नंतर’ या स्वरूपाचे १५ प्रश्न होते. महिला वापरत असलेल्या ओळखपत्राचे स्वरूप, घराबाहेर वावरणे व संस्थेतील अधिकाऱ्यांशी संवाद साधमे, स्व-मालमत्ता, बँक खाते आणि भविष्याविषयी विचार यावर हे प्रश्न आधारित होते. बचतगटात सामील झाल्यावर स्वतःत आणि घरात काय बदल आढळले याविषयी दोन स्वतंत्र प्रश्न होते.

बचत गटात सामील झाल्यावर आढळलेले बदल -

माहिती	बचत गटाच्या आधी	बचत गटाच्या नंतर
स्वतःचा पासपोर्ट आकाराचा फोटो	१८	३४
आय कार्ड	७	२४
एकटीने घराबाहेर पडणे	१३	३१
एकटीने स्वतंत्रपणे बँकेत जाणे	१५	३४
स्वतःचे खाते असणे	९	३३
बँक अधिकाऱ्याबरोबर संवाद करता येणे	११	३४
कपड्यात रंगसंगती साधणे	१४	३१

एकटीने गावाबाहेर प्रवास करता येणे	१७	२८
नोकरी/व्यवसाय करण्यास उत्सुक असणे	१३	२४
घर स्वतःच्या नावावर असणे	५	१२
जमीन स्वतःच्या नावावर असणे	२	७
स्वतःच्या पैशाचे नियोजन	१३	३४
भविष्याविषयी विचार	८	३०
विमा असणे	१०	३३
कर्ज घेतलेले असणे	१५	३४

या माहितीवरून लक्षात येते की, सर्वच क्षेत्रात या महिलांच्या क्षमतेत वाढ झाली आहे. स्वतःचे ओळखपत्र असणे म्हणजेच त्यांची नोंद होणे. आत्मविश्वास वाढल्याने घरात आणि बाहेरही वावरण्यात सहजता आली.

स्वतःत झालेले बदल टिपताना या महिलांनी खूप सकारात्मक बाबी नोंदविल्या आहेत. जसे की -

- त्यांची मुले शिक्षण चालू ठेवू शकली.
- कर्ज घेतल्याने घरातील आर्थिक नियोजनात सहभाग.
- घरातील पत वाढली.
- कर्ज घेताना शरमिंदेपणा नाही.
- साक्षरतेचे महत्त्व कळल्याने 'अंगठा' वरून 'सही' कडे वाटचाल.
- सामाजिक जाणीवेत वाढ.
- संवाद साधता येऊ लागला.
- आत्मविश्वास व मानसिक ताकदीत वाढ.
- स्वतःमधील बदलांची जाणीव.

निष्कर्ष

बचतगटात सहभागी झाल्यावर महिलांमध्ये लक्षणीय बदल झालेले दिसतात. संस्थात्मक सामर्थ्याची जाणीव झाली. स्व-ओळख, बाहेरच्या जगातील वावर सहज झाला. स्वतःच्या नावावर मालमत्ता असावी ही जाणीव वाढली. आत्मविश्वास वाढला. घरातील निर्णय-प्रक्रियेतील सहभाग वाढला. स्वतःमध्ये बदल होऊ शकतो हे जाणवले.

२.२३ स्त्रियांच्या रजोदर्शन काळातील अस्पर्शता व अशुद्धता ही संकल्पना आणि त्याविषयीच्या भूमिकेमध्ये बदलाची आवश्यकता

वाच. आर्या जोशी

ज्ञान प्रबोधिनी, पौरोहित्य विभाग, पुणे

मासिकपाळी ही स्त्रियांच्या जीवनातील एक शारीरिक नैसर्गिक गोष्ट आहे. स्त्रीच्या प्रजननक्षमतेच्या दृष्टीने विचार करता मासिक पाळीचे महत्त्व स्त्रीच्या आयुष्यात महत्त्वाचे आहे. नवीन जीवाला जन्माला घालण्याची ही क्षमता स्त्रियांचे पुरुषांपेक्षा असलेले वेगळेपण दाखविते. असे असले तरी हिंदू परंपरेमध्ये मासिक पाळीच्या काळात स्त्रीला अस्पर्श किंवा अशुद्ध समजले जाते.

सदर शोधनिबंधात याविषयी काही नवा विचार मांडण्याचा अभ्यासपूर्ण प्रयत्न केला आहे. वैदिक कालखंडापासून भारतीय संस्कृती आणि परंपरा यामध्ये स्थियांचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. वैदिक काळातील स्थिया शिक्षित असत आणि त्या जोडीने त्या कुंडुंबातील त्यांच्या जबाबदाच्याही पार पाडत असत. धार्मिक क्षेत्रातही त्यांचा सहभाग असे. विश्वावरा आत्रेयी हिचा वैदिक साहित्यात यज्ञकर्ती असा उल्लेख यादृष्टीने महत्वाचा ठरतो. असे असले तरी प्राचीन काळापासून मासिक धर्माच्या काळात, स्थियांना धार्मिक कृत्यात सहभागी होणे किंवा त्या दिवसात दैनंदिन कामात सहभाग घेणे यापासून दूर ठेवण्यात आले आहे. वैद्यकीय शास्त्रानुसार प्रत्येक स्त्रीला दर २७ ते ३० दिवसांनी मासिक पाळी येते. हे चक्र वयाच्या बाराव्या वर्षी सामान्यतः सुरु होते आणि साधारण पन्नास वर्षे वयाता थांबते. आयुर्वेदानुसार या महत्वाच्या दिवसांत स्त्रीने विश्रांती घेतली पाहिजे. तसेच काही नियम पाळले पाहिजेत ज्यामुळे तिला या दिवसात शारीरिकदृष्ट्या ताणरहित वाटेल. प्राचीन धर्मशास्त्रकारांनीही स्त्रीला या चार दिवसात धार्मिक कृत्यात सहभागी होण्यास मनाई केली आहे. तसेच घरातील दैनंदिन कामापासूनही तिने दूर रहावे असे सुचविले आहे. कृत्यकल्पतरु या ग्रंथात नोंदविले आहे की मासिक पाळी स्त्रीला अस्पर्श बनवते. शिक्षापत्री या ग्रंथात मासिक पाळीच्या काळात स्त्रीला रजःस्वला असे संबोधिले आहे आणि या काळाला मासिक ब्रत असे म्हटले आहे. या ग्रंथांमध्ये असे म्हटले आहे की, मासिक पाळीच्या चौथ्या दिवशी डोक्यावरून अंघोळ केल्यानंतरच स्त्री घरातील कामात भाग घेऊ शकते. तसेच देव आणि पितृ कार्यात सहभागी होऊ शकते असे नियम सांगितले आहेत. या नियमांनुसार स्त्रीने या काळात जमिनीवर झोपावे. माती वा लोखंडाच्या ताटात जेवावे. तीन दिवस अंघोळ न करता रक्तस्रावाचे जुने कपडेच धारण करावेत ! डोक्याला तेल न लावणे, दात न घासणे, दिवसा न झोपणे असेही काही नियम यात आहेत. अग्नी प्रज्वलित करणे, देवाच्या पूजेसाठी फुले गोळा करणे, आकाशातील ग्रह तारे पाहणे या गोष्टीही तिला वर्ज्य असत.

काळाच्या ओघात मासिक धर्माच्या काळात स्थियांनी पाळायच्या नियमांत काही बदल झालेलेही दिसून येतात. ज्यामध्ये स्थियांनी घरातील कामात थेट भाग घेतला नाही तरी धान्य निवडणे यासारखी कामे स्थियांनी घरातच बाजूला बसून करायची असत. वर नमूद केलेले काही नियम चमत्कारिक व आरोग्याला अपायकारक असे आहेत हे आज विज्ञानाधारित विचार करताना लक्षात येते. आधुनिक काळात वैद्यकीय सुविधांमुळे मासिक पाळीच्या काळात स्त्रीला स्वतःची चांगली काळजी घेणे शक्य झाले. या दिवसांमध्येही त्या घरातील व बाहेरील कामेही सहजपणे करू लागल्या. एकत्र कुंडबपद्धती लोप पावून जागतिकीकरणाच्या रेट्यात विभक्त कुटुंबे अस्तित्वात आली. स्थियाही पुरुषांच्या बरोबरीने विविध क्षेत्रात सक्रिय झाल्या. असे असले तरीही आधुनिक काळातही हे अनुभवाला येते की समाजातील वयस्कर स्थियाच नव्हेत तर उच्च शिक्षित युवतीही मासिक पाळीच्या काळात धार्मिक कृत्यात सहभागी होण्यास संकोच बाळगतात. परंपरेच्या बंधनातून बाहेर पडता येणे त्यांना मानसिकदृष्ट्या शक्य होते असे नाही. त्यामुळे धार्मिक विधी, सण, उत्सव, ब्रते या काळात मासिक धर्म अपेक्षित असेल तर औषधी उपाय करून मासिक पाळीची योजना बदलणे असा उपाय स्थिया करताना दिसतात. आधुनिक वैद्यकशास्त्र मात्र अशा उपायांच्या विरोधात दिसते, कारण अशा औषधांनी स्त्रीला शारीरिक अपायही होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे प्रागतिक जगात वावरताना मासिक पाळीकडे स्थियांनी आणि एकूणच समाजाने सकारात्मक पद्धतीने पाहिले पाहिजे असे वाटते.

निष्कर्ष

जो समाजाची धारणा करतो तो धर्म. हिंदू धर्म-संस्कृतीने स्थियांच्या आरोग्याचा मूलभूत विचार तिच्या मासिक

धर्माच्या संकल्पनेच्या माध्यमातून मांडला आहे. तथापि तो योग्य पद्धतीने समजावून घेण्याची गरज आहे. ज्ञानार्थव तन्त्र या ग्रंथात सांगितले आहे – ज्याला धर्म आणि अधर्म याचे ज्ञान आहे, त्याच्या दृष्टीने विष्टा, मूत्र, मासिक स्राव, नखे आणि हाडे प्रथेक गोष्ट शुद्ध आहे. शरीरच मासिक पाळीचे रक्त तयार करते मग, मासिक पाळी चालू असलेल्या स्त्रीच्या स्पर्शने कोणी मुक्तीपर्यंत पोहोचेल असा दोष का द्यावा ? वरील सर्व विवेचनावरून असे नोंदवावेसे वाटते की ईश्वराप्रती मनात असलेल्या आदर आणि श्रद्धा बाळगूनही स्त्रियांनी मासिक पाळीच्या काळात निःशंक मनाने धार्मिक कृत्यांमध्ये भाग घ्यावा. जर तिला काही शारीरिक त्रास असेल तर तिच्या इच्छेनुसार तिने भाग घेणे टाळावे पण जर तिचे मन आणि शारीर सशक्त असेल तर तिने पवित्र मनाने धार्मिक कृत्यात भाग घ्यावा. तसेच स्वतःला या काळात अस्पृश्य मानू नये. मासिक पाळी म्हणजे स्त्रीच्या शरीराची स्वच्छताच आहे. आधुनिक काळातही धर्मशास्त्राचे काही अभ्यासक या मताला दुजोरा देताना दिसतात. ते म्हणतात की समाजाने स्त्रियांचा रजःस्वलाधर्म यामागचा शास्त्रीय दृष्टीकोन समजून घेतला पाहिजे आणि त्या मागची अतिशयोक्तीही टाळली पाहिजे.

२.२४ स्त्री पौरोहित्य – स्त्री सबलीकरणासाठी

माधुरी कोटीभास्कर
ज्ञान प्रबोधिनी पौरोहित्य विभाग, पुणे

धर्म म्हणजे कायद्याचा संग्रह किंवा अलिखित नियम आणि परंपरा ज्यांचे समाजाने पालन करायचे असते. भारतीय संस्कृतीत समाजाला सल्ला देण्यासाठी किंवा मार्गदर्शन करण्यासाठी जो नेहमी पुढे असतो त्याला पुरोहित म्हणतात. पुरोहित म्हणजे केवळ धार्मिक गरज नसून ज्याच्या मार्गदर्शनाची गरज नेहमीच असते अशी व्यक्ती, ही कौटुंबिक व धार्मिक सल्लागारही असते.

निसगणे स्त्रीला मातृत्वाचे वरदान दिल्याने ती वत्सल असते. पण दुर्दैवाने समाजाने तिला याच भूमिकेत बंदिस्त केले. स्त्रीमध्ये मृदू स्वभाव, सहनशीलता, लवचिकता, दयालूपणा, सहानुभूती आणि झोकून देण्याची वृत्ती असे अनेक उत्तम गुणही असतात. पण या उत्कृष्ट गुणांनाच तिचा कमळुक्तपणा मानले गेले. परंतु हेच गुण स्त्रीला पौरोहित्य करताना उपयुक्त किंवा पूरक ठरतात. वैदिक काळापासून भारतात स्त्री-पौरोहित्याची परंपरा अस्तित्वात आहे. जगातील ‘पहिली महिला पुरोहिताट म्हणून ‘विश्ववरा’ हिला संबोधले जाते. हिचा जगातील पहिली महर्षी मनुंची कन्या, ‘इडा’ हिचे वर्णन ‘यज्ञानुकाशिनी’ म्हणजे ‘यज्ञाची तत्त्वे स्पष्ट करणारी’ असे गौरवपूर्ण केलेले आढळते. परंतु कालौघात स्त्रीची प्रतिष्ठा हव्हूहव्हू कमी होत गेली. स्त्री-पुरुष असमानतेने समाजात मूळ धरले, हव्हूहव्हू स्त्रियांचा शिक्षणाचा हक्कही हिरावून घेतला गेला. त्यांना धार्मिक संस्कारापासून वंचित केले गेले. प्राचीन काळी स्त्रियांचे उपनयन होत असे, असा पुराणांमध्ये दाखला आहे. त्यांचा धार्मिक विधी करण्याचा हक्क काढून घेतला गेला. त्यांचे राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट झाले. मध्ययुगीन परकीय आक्रमणांमुळेही अनेक परंपरांचा न्हास झाला. खेरे पाहता १९ व्या शतकापासून स्त्रियांनी राजकारण, अर्थकारण, विज्ञान, तंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. या शतकाच्या उत्तराधार्त स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी काही स्त्रियांना धार्मिक विधी करण्यासाठी प्रशिक्षित केले, त्यांना दीक्षाही दिली. थोर संत उपासनी महाराजांनीही स्त्री-पौरोहित्याची परंपरा पुनरुज्जीवित करण्यासाठी पावले उचलली. पुण्यातही कै. शंकर मामा थते यांनी स्त्रियांना पौरोहित्याचे प्रशिक्षण दिले. विसाव्या

शतकाच्या उत्तरार्धात अलाहाबाद (उत्तर प्रदेश) येथे गुलाबबाई या धाडसी स्त्रीने वडिलांच्या मृत्युनंतर कुटंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी त्यांचे अंत्येष्टी संस्कार करण्याचे कार्य सर्व प्रकारच्या विरोधाला न जुमानता चालू ठेवले. १९९० सालापासून ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे येथे धर्मनिर्णय मंडळाच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार सर्व धार्मिक संस्कारांचे प्रशिक्षण दिले जाते. स्त्री-पुरुष, जात असा कोणताही भेद विचारात न घेता सर्वांना यात सहभागी करून घेतले जाते. अलीकडे काही स्त्रिया पुरोहित म्हणून समाजात आपले स्थान निर्माण करत आहेत. समाजानेही त्यांना या भूमिकेत स्वीकारले आहे. या पद्धतीनुसार सर्वांनाच पुरोहित किंवा यजमान होण्याची मुभा आहे. काळानुसार मूळ गाभ्याला धक्का न लावता संस्कारात योग्य ते बदल या संस्थेने केलेले आहेत.

उद्दिष्ट

पौरोहित्य करणाऱ्या स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्वातील बदलांचा आढावा घेणे.

गृहीतक : पुरोहितेच्या भूमिकेत समाजात वावरल्याने स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास होतो.

संशोधन पद्धत

सर्वेक्षण पद्धती

साधन

स्वनिर्मित प्रश्नावली त्यात पुढील प्रश्न विचारून माहिती घेण्यात आली.

- १) नाव
- २) वय
- ३) पौरोहित्याचे प्रशिक्षण कोठे घेतले ?
- ४) या प्रशिक्षणाचा कालावधी किती ?
- ५) पौरोहित्याचे प्रशिक्षण घेण्यामागील हेतू काय ?
- ६) कोणकोणते धार्मिक विधी/संस्कार करता ? कालावधी किती ?
- ७) व्यक्तिमत्त्वातील पैलूंमध्ये झालेले बदल (वैयक्तिक) :

I. बौद्धिक

II. आत्मविश्वास

III. निर्णयक्षमता

IV. स्वावलंबन

V. मानसिक आरोग्य

- ८) इतर बदल (वैयक्तिक - सामाजिक) :

I. आर्थिक दर्जा

II. कौटुंबिक संबंध

III. सामाजिक दर्जा

याशिवाय काही जयमानांकडूनही स्त्री पुरोहितांविषयीचे अभिप्राय नोंदवून घेतले.

नमुना गट

ज्ञान प्रबोधिनी पद्धतीने व पारंपरिक पद्धतीने तसेच दोन्ही पद्धतींचा अवलंब करून पौरोहित्य करणाऱ्या २० स्त्री पुरोहितांकडून ही प्रश्नावली सोडवून घेतली.

नमुना	२०
लिंग	स्त्री
वयोगट	४५ ते ७५ वर्षे
पारंपरिक पद्धत	
ज्ञान प्रबोधिनी पद्धत	२०
दोन्ही पद्धर्तीचा अवलंब	
पौरोहित्याचा कालावधी	१ ते २७ वर्षे

निरीक्षणे

निरनिराळ्या समाजातील धार्मिक कार्यातील महिलांची स्थिती : बौद्ध धर्मात, स्त्री व पुरुषांचा दर्जा समान आहे. शिक्षण व धार्मिक कार्यातील सहभागापासून तेथे महिलांना वंचित ठेवले जात नाही. बौद्ध धर्मात महिलांनी भिक्खू संघात उच्च पदे भूषिविली होती. जैन धर्मात आधी स्त्री-पुरुष समानता होती पण अलीकडे त्यांना सर्वच क्षेत्रात पुरुषांपेक्षा कमी समजले जाते. शिरोमणी गुरुद्वारा प्रबंधक समितीने महिलांना सुवर्ण मंदिराच्या आत धार्मिक विधी करायला परवानगी दिली आहे (९ ऑगस्ट २००५, इंडियन एक्सप्रेस).

इस्लाम धर्मात धार्मिक कार्यासाठी स्त्री व पुरुषांना समान दर्जा दिलेला होता. पण कालानुरुप स्थियांवर बंधने पडत गेली व स्थियांचा सामाजिक दर्जा खालावत गेला. या धर्मात सर्व इमाम नेहमीच पुरुषच असतात. रोमन कॅथोलिकमध्ये स्थियांना बुद्धी असल्याचे मान्य केलेले नाही. फक्त पुरुषांना बुद्धी असते असे समजले गेल्याने स्थियांना कोणतेही धार्मिक अधिकार नाहीत.

चर्चा

संस्कार किंवा धार्मिक विधी करण्यासाठी गेलेल्या स्थियांना भिन्न, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक, बौद्धिक स्तरावरील कुटुंबातील लोकांशी विचारांची देवाणघेवाण करण्याची संधी मिळते, तेथे जमलेल्या सर्व वयोगटातील लोकांना संस्कारांच्या निमित्ताने मार्गदर्शन करण्याची संधी त्यांना मिळते. त्यासाठी त्या आपले त्या विषयातील ज्ञान अचूक व अद्यावत ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. अर्थातच त्यासाठी वेगवेगळे संदर्भ वाचले जातात व आजूबाजूचे निरीक्षण करण्याची सवय लागते. त्यामुळे त्यांचा बौद्धिक स्तर उंचावतो, नेतृत्व गुणांची वाढ होते तसेच आपले विचार ठामपणे मांडण्याचा धीटपणाही त्यांच्यात येतो. कधी कधी पौरोहित्य करण्यासाठी त्यांना परगावी व परराज्यातही जावे लागते. पण एकट्याने दूरचा प्रवास करण्याचा आत्मविश्वास त्यांच्यात दिसून येतो. काही वेळा यजमानांकडे मुक्काम करण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा त्या लोकांबरोबर विचार व भावनांची देवाणघेवाण होते. त्यामुळे सामाजिक परिस्थितीची जाणीव होते. बहुतांशी कुटुंबात स्थिया अंधश्रद्धेला बळी पडतात तेव्हा त्यांचे अज्ञान दूर करून या अंधश्रद्धेतून बाहेर पडण्यासाठी महिला पुरोहित मदत करतात. सांस्कृतिक एकात्मता व विविधतेचे कंगोरे त्यांना समजतात, कचित प्रवास किंवा मुक्कामात होणाऱ्या असुविधेमुळे, जुळवून घेण्याची क्षमता, सहनशक्ती वाढते. पौरोहित्य करण्यासाठी बाहेर पडताना घरातील कोणाचीही असुविधा होऊ नये याची काळजी महिला पुरोहित घेतातच. म्हणून स्वतःच्या सर्व कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडून त्या घराच्या बाहेर पडतात. त्यामुळे त्यांची व्यवस्थापनाची कौशल्ये प्रगत होतात. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे पौरोहित्यातून होणाऱ्या आर्थिक प्राप्तीमुळे त्यांना आर्थिक स्थैर्य लाभते. शिवाय कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावता येतो. अशा प्रकारे त्या आत्मनिर्भर होतात. त्यांची स्व-प्रतिष्ठा उंचावते. (पुरोहिता) स्थियांना सन्मान तर मिळतोच शिवाय अशा स्थिया आपल्या कुटुंबावर

चांगले संस्कार, नैतिक मूल्य रुजवून समाजाला नैतिकदृष्ट्या सक्षम करण्यास हातभार लावतील. जेव्हा इतर स्थिया अशा प्रकारे स्थियांना आत्मविश्वासाने पौरोहित्य करताना पाहतात तेव्हा त्यांच्यातही काहीतरी नवीन करून पाहण्याची इच्छा निर्माण होते, असा अनुभव ह्या अभ्यासादरम्यान आला.

निष्कर्ष

या अभ्यासावरून असे दिसून येते की, समाजात महिला पुरोहितांना मान्यता मिळत आहे. एकूणच स्त्री सक्षमीकरणासाठी ‘स्त्री-पौरोहित्य’ उपयुक्त ठरत आहे.

२.२५ स्त्री – उपनयन

बाच. आर्या जोशी,
ज्ञान प्रबोधिनी, पौरोहित्य विभाग, पुणे

हिंदू धर्मशास्त्रातील महत्त्वपूर्ण अशा संस्कार संकल्पनेतील एक आवश्यक असा संस्कार अर्थातच उपनयन.

गृहोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
बालो वेदाय तद्योगाद् बालस्योपनयं विदुः ।

गृहसूत्रांमध्ये वर्णन केल्यानुसार बटुला वेदांच्या अध्ययनासाठी गुरुंजवळ नेणे म्हणजे उपनयन. उप म्हणजे (गुरुंच्या) जवळ व नयन म्हणजे नेणे. यामुळे बटुला ब्रह्मचर्याश्रम प्राप्त होतो. या संस्कारात ब्रह्मचर्याश्रमातील व्रतांचा उपदेश केला जात असल्याने व बटू या व्रतांनी बद्ध होत असल्याने यास व्रतबंध असेही म्हटले जाते. या संस्कारात बाह्य प्रतीक म्हणून मुंज नावाच्या गवताची मेखला बटुच्या कमरेस बांधली जाते म्हणून यास मौंजीबंधन असेही नाव आहे.

या दीक्षाविधीसारखा विधी स्थिरण (बास्तिस्मा), पार्श्वी (कुशती), मुस्लिम (सुंता) यांमध्ये आढळतो. पारशी धर्मीयांच्यात मुलगा व मुलगी या दोघांचाही अशा पद्धतीने दीक्षाग्रहण विधी केला जातो. परंतु त्यांचे यज्ञोपवीत मात्र कमरेमध्ये अडकविले जाते.

उपनयन हा अतिशय महत्त्वाचा संस्कार असूनही सद्यःस्थितीत तो केवळ ब्राह्मण कुटुंबातील मुलांपुरताच मर्यादित राहिलेला दिसतो व कन्यांच्या उपनयनाची पद्धती लोपच पावली आहे. कारण समाजातील बन्याच व्यक्तींना स्थियांच्या उपनयनाचा इतिहास ज्ञात नाही.

संहिता काळात मुलाइतकेच मुलीच्या शिक्षणालाही प्राधान्य दिले जात असे. अध्ययनाची सुरुवात उपनयन संस्काराने होत असे. त्यांना गायत्री मंत्राचा उपदेश केला जात असे व त्या गायत्री मंत्राचा जपही करत असत.

संहिता काळातील कन्यांचे उपनयन झाल्यानंतर गुरुगृही राहून त्या वेदाध्ययन करीत असत.

काळाच्या ओघात; कन्यांनी गुरुगृही न जाता त्यांनी पिता, काका, बंधू यापैकीच कोणाकडे तरी वेदाध्ययन करावे असा दंडक घालण्यात आला. तसेच कृष्णाजिन वापरणे, जटा धारण करणे या गोष्टीही स्थियांना वर्ज्य करण्यात आल्या. तात्पर्य, उपनयन संस्कारामुळे स्थियांना वेद शिकण्याचा व त्यातील मंत्रपठण करण्याचाही अधिकार होता. पुत्राप्रमाणेच कन्याही यज्ञोपवीत, मेखला व वल्कले परिधान करून ब्रह्मचर्य व्रताचे पालन करीत. ब्रह्मचर्य व्रताचे पालन करून अध्ययन पूर्ण करणाऱ्या कन्येला सुयोग्य वराची प्राप्ती होते असे अर्थवेदात म्हटले आहे.

मुलींच्या उपनयनाबाबत व यज्ञोपवीत धारण करण्याविषयी संहितांमधील काही दाखले सापडतात. विवाहविधीच्या वेळी विशिष्ट पोशाख घातलेल्या व उपवीत धारण केलेल्या वधूस वराने न्यावे असा उल्लेख सापडतो. रामायण काळातील सीता, कौसल्या, तारा, वेदवती, स्वयंप्रभा, यांना वैदिक शिक्षण दिले गेले होते. त्यामुळे त्यांचे विद्यारंभ, उपनयन हे संस्कार झाले असावेत असे वाटते. त्याच्या पुष्ट्यर्थ एक मत- No one can recite vedic prayers or after vedic sacrifices without having undergone the vedic imitation Upanayan etc. हारित मुरुंगी संस्कार रत्नमालेमध्ये स्नियांचे दोन प्रकार सांगितले आहेत.

- १) ब्रह्मवादिनी - ब्रह्मज्ञानाची इच्छा करणाऱ्या या स्निया समावर्तनानंतर ब्रह्मचर्याश्रिमाचे पालन करीत.
- २) सद्योवधू - विवाह करून संसार करणाऱ्या स्निया.

तात्पर्य, समावर्तन विधीनंतर गृहस्थाश्रमात प्रवेश करण्याचा अथवा विवाह न करता नैषिक जीवन व्यतीत करण्यासाठी ब्रह्मवादिनी म्हणून आयुष्य जगण्याचा निर्णय स्वेच्छेने घेण्याची सुविधा संहिता काळात स्त्रीला दिली होती.

**व्यवहारे तु सारल्यं नारीषु मातृभावनाम् ।
कलासौन्दर्ययोर्नित्यमभिव्यक्तिश्च कर्मसु ॥**

यज्ञोपवीत धारणाने नारीमध्ये मातृत्वाची भावना, कर्मामध्ये कला व सौंदर्याची अभिव्यक्तीही जोपासली जाते असा संदर्भ आढळतो.

संहिताकाळापासूनची ही स्त्री - उपनयनाची परंपरा स्मृतीकाळात स्नियांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण झाल्याने लोप पावली.

मात्र अलीकडे स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या आर्य समाजाने व महाराष्ट्रातील धर्मनिर्णय मंडळाने सर्व जाती-जमार्तींच्या मुलामुलींना उपनयनाचा अधिकार दिला आहे. ज्ञानप्रबोधिनीनेही उपनयन संस्कारामागची कल्पना घेऊन मुलामुलींसाठी (सर्व जाती-जमाती) विद्याव्रत संस्कार रुढ केला आहे.

२.२६ महिलांच्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्यासाठी व्रतांचे महत्त्व

**वाच.आर्या जोशी,
ज्ञान प्रबोधिनी, पौरोहित्य विभाग, पुणे**

भारतीय धर्म-संस्कृतीचे एक वैशिष्ट्यपूर्ण अंग म्हणजे व्रतवैकल्ये. समाजाची जो धारणा करतो तो धर्म. व्रत या शब्दामध्ये 'अवरोध, नियंत्रण' हा भाव दडलेला आहे. व्रतांच्या आचरणातून 'विकलता' येणे असाही आशय यामध्ये दिसून येतो. ज्या काळात महिलांचे आयुष्य केवळ कौटुंबिक जीवनापुरतेच मर्यादित होते त्या काळात महिलांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याची काळजी वाहिली विविध व्रतांनी!

धर्मशास्त्रकारांनी या निमित्ताने समाजाचे आधारभूत केंद्र असलेल्या किशोरवर्यीन, प्रौढ महिलांची काळजी घेतलीच पण त्याच जोडीने निसर्गाबदलही आदर व्यक्त केला आहे. व्रतांच्या निमित्ताने दिनचर्या व क्रतुचर्या यांचा सुयोग्य मेळ घालून; परमेश्वरी सानिध्याचे अधिष्ठानही त्याला देण्याचे उदात्त कार्य धर्मशास्त्रकारांनी केलेले आहे. उदा. हरितालिका व्रतांच्या सांगतेत रुईच्या पानाला तूप लावून ते चाटावे असे सांगितले आहे. यामुळे स्नियांच्या रजोदर्शन काळातील वातप्रकोपाचे नियमन होते असे तज्ज्ञ सांगतात. चातुर्मास ही व्रतांची पर्वणीच. नागपंचमी, वटपोर्णिमा, गोवत्सद्वादशी या व्रतांच्या निमित्ताने महिलांना निसर्गाच्या सानिध्याचा लाभ होतो, मोकळ्या हवेत, प्रसन्न वातावरणात

त्यांना आनंद मिळतो व निसर्गातील महत्वाचा घटक असणारे पशू-पक्षी, वृक्ष यांबद्दल आदरही व्यक्त होतो. विविध ब्रतांमधील पूजेसाठी आवश्यक पत्री गोळा करण्याच्या निमित्ताने त्या पत्रांचे औषधी गुणधर्मही माहिती होतात. त्यांचा उपयोग महिला आपल्या कुटुंबाच्या व समाजाच्या स्वास्थ्य-रक्षणासाठी करू शकतात.

आधुनिक काळातही ब्रतांचे औचित्य समजावून घेऊन, त्यामध्ये कालसंगत बदल करून त्यांचे आचरण करणे सहजसाध्य ठरू शकेल असे वाटते. कोणतेही ब्रत घेतले की ते आजन्म पाळायचा संस्कार आपल्या संस्कृतीने सांगितला आहे. त्यामुळे या निबंधाच्या निमित्ताने हा नवा विचार नव्या पिढीतील महिलांपर्यंत पोहोचविण्याचा हा प्रयत्न.

भारतीय धर्म-संस्कृतीचे एक महत्वपूर्ण अंग म्हणजे ब्रतवैकल्ये. सद्यःस्थितीत महाराष्ट्रातील व अन्य प्रांतातील विविध समाजगटांमधील स्त्रिया विविध प्रकारची ब्रते करताना अनुभवास येते. वर्षानुवर्षे, परंपरेने पूर्वापार चालत आलेल्या या ब्रतांबद्दल आस्था बालगून आपापल्या परीने स्त्रिया ह्या ब्रतांचे पालन करीत असतात असे दिसून येते. एकूणच ब्रत-वैकल्ये ही स्त्रियांच्या कौटुंबिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाची ओळख बनून गेली आहेत असे म्हणता येऊ शकेल.

जे समाजाची धारणा करतो तो धर्म.^३ ‘प्राचीन काळापासून हिंदू धर्मामध्ये विविध संस्कार, ब्रते प्रचलित आहेत. काही ब्रते ही स्त्री-पुरुष उभयतांनी करण्यासाठी सुचविली गेली आहेत. काही ब्रते ही विशेष करून स्त्रियांसाठी सांगितली गेली आहेत. सदर निबंधात महाराष्ट्रात प्रचलित असलेल्या स्त्रीविषयक निवडक ब्रतांचा विचार प्रामुख्याने केला आहे. त्यामध्येही पुणे व मुंबई या दोन शहरांमध्ये विविध समाजगटात संपन्न होणारी जी ब्रते पहायला मिळतात त्यापैकी निवडक ब्रतांवर प्रामुख्याने भर दिला आहे.’^४

ब्रत या शब्दामध्ये वृ-निवड करणे असा अर्थ अपेक्षित आहे. त्याच जोडीने नियंत्रण करणे, अवरोध करणे, इच्छा करणे असेही अर्थ प्रचलित असल्याचे दिसून येते.

ब्राह्मण ग्रंथांनी

१) व्यक्तीच्या आचरणासाठी योग्य ती व्यवस्था.

२) दीक्षित यजमानाने रात्रभर अग्निजवळ राहणे (उपवास) याअर्थी ब्रत शब्दाची योजना केलेली दिसते.^५ यास्काचार्यांनी निरुक्तात ब्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः। (२.१४) असे म्हटले आहे. कालांतराने ‘ब्रत’ हा शब्द ‘धार्मिक अथवा पवित्र स्वरूपाची प्रतिज्ञा आणि समाजाचा एक घटक या नात्याने अथवा स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून मनुष्याने करावयाच्या आचरणासंबंधी निर्बंध’ एवढ्या मर्यादित अर्थाने प्रचलित झाला.^६ एखादी गोष्ट साध्य व्हावी म्हणून एखाद्या विशिष्ट देवतेचे पूजन; त्या जोडीने ‘अन्न भक्षण व वर्तनावर निर्बंध घालून विशिष्ट तिथीला, विशिष्ट वारी, विशिष्ट महिन्यात करायचे धार्मिक कृत्य’ असा ब्रत शब्दाचा अर्थ होत गेला.^७ प्रस्तुत निबंधात याच अर्थाने ‘ब्रत’ शब्द वापरला आहे.

धर्मशास्त्रीय ग्रंथांपैकी पुराणग्रंथांनी ब्रतांची विशेषत्वाने मांडणी केल्याचे दिसून येते. ब्रतराज, धर्मसिंधु, कृत्यकल्पतरू यांसारख्या निबंध ग्रंथांनीही ‘ब्रतांसंबंधी’ विशेष विवेचन मांडल्याचे पहायला मिळते.

ब्रत संकल्पना ही स्त्री व पुरुष या दोघांनी आचरावी असे धर्मशास्त्रकार सांगतात. तसेच सर्व वर्णीयांना ब्रत करण्याचा अधिकार आहे.

आचाराधर्म हा स्थलकालसापेक्ष असतो. प्रत्येक प्रांतात, समाजगटांत, वर्णामध्ये आचार धर्माचे नियम वेगवेगळे असतात. त्यामुळे आपापल्या परंपरेनुसार त्याचे पालन करण्याकडे कल दिसून येतो. ब्रतांची संकल्पना आचरत

असतानाही आचारधर्मातील वैविध्य अनुभवास येते व सदर निबंधात या गृहीताचा स्वीकार करूनच विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्थियांच्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्यासाठी उपकारक अशी ब्रते म्हणजे वटपोर्णिमा, हरितालिका, मंगळागौरी, क्रष्णपंचमी इ. सांगता येतील. याखेरीज नागपंचमी, गोवत्सद्वादशी या ब्रतांचेही स्थियांच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व सांगता येईल. कालौघात या ब्रतांमध्ये स्थियांसाठी काही खेळांची योजना केली गेली व हे खेळ त्या ब्रताचे एक महत्त्वाचे अंग बनून गेले.

महाराष्ट्रात सध्याच्या काळात आचरले जाणारे एक महत्त्वाचे ब्रत म्हणजे वटपोर्णिमा. महाभारताच्या वनपर्वात सावित्री आख्यानात या ब्रताचा उल्लेख सापडतो.^१ स्कंद पुराणाच्या प्रभास खंडात या ब्रताचा संदर्भ आहे.^२ विष्णुधर्मोत्तर पुराणात या ब्रताला ब्रह्मसावित्री ब्रत म्हटले आहे तर कालविवेकात याला महासावित्री ब्रत संबोधले आहे.^३

ज्येष्ठ महिन्याच्या पोर्णिमेला वटसावित्री ब्रत केले जाते. या दिवशी सुवासिनींनी वडाच्या झाडापाशी जावे. वडाच्या सान्निध्यात काही काळ रहावे. वडाची व सावित्रीची पूजा करावी असे या ब्रताचे स्वरूप सांगितले आहे.^४ सावित्रीने ज्याप्रमाणे आपला पती सत्यवान याला जीवनदान दिले त्याप्रमाणे आमच्याही पतीला निरोगी दीर्घायुष्य मिळावे अशी प्रार्थना सुवासिनी करतात.

सद्यःस्थितीत वटपूजनाचा आशय मागे पडून; वडाच्या झाडाला सूत गुंडाळणे किंवा वडाची फांदी तोडून तिची पूजा करणे एवढेच प्रचलित आहे. त्यामुळे स्त्रीस्वास्थ्याच्या दृष्टीने असलेले वडाचे महत्त्व समजावून घेणे आवश्यक आहे.

कलकत्ता विद्यापीठातील डॉ. दास यांनी वडाचा अभ्यास करून सांगितले आहे पन्नास वर्षात एक वटवृक्ष सुमारे अडीच लाख रूपयांचा प्राणवायू पुरवितो.^५ हवा शुद्ध करण्याचं एक महत्त्वाचं काम वडाचं झाड करीत असतं. त्यामुळे वडाच्या सान्निध्यात काही काळ घालवल्याने स्थियांना शुद्ध वायू व मुबलक प्राणवायू मिळण्याची शक्यता अधिकच! ज्याकाळी केवळ कुटुंबाच्या भोवती ज्यांचे आयुष्य फिरत होते त्याकाळी चार भिंतीच्या आत दडलेल्या स्त्रीला मोकळ्या व शुद्ध हवेत बा हेरे पडण्याची सुसंधीच हे ब्रत देते!

प्राचीन सावित्रीकथेचा आशय आधुनिक काळाच्या कसोटीवर मांडताना म्हणता येऊ शकेल की शरीराने दुर्बल व कष्टने थकलेल्या सत्यवानाला प्राणवायूची कमतरता भासली असावी. वटवृक्षाचे महत्त्व जाणून असलेल्या चाणाक्ष सावित्रीने हे अचूक ओळखून आपल्या पतीला वडाच्या छायेत आणले व प्राणवायूच्या शीतल छायेच्या सान्निध्यात सत्यवान पुन्हा ताजातवाना झाला.

या ब्रताला खेळाची जोड दिली नसली तरी वटवृक्षाला प्रदक्षिणा घालणे सुचविले आहे. यानिमित्ताने वडाच्या झाडाखाली एकाच ठिकाणी न बसता चालणेही होईल व शुद्ध हवाही मिळेलच! सध्याही पुण्यासारख्या ठिकाणी भल्या सकाळी शुद्ध हवेत चालण्याचा व्यायाम करणारे किंतीरी लोक आपण पाहतोच की!

श्रावण महिन्यातील आणखी एक महत्त्वाचे स्त्रीब्रत म्हणजे मंगलागौरी. विवाहानंतर पाच वर्षे सुवासिनीने श्रावण महिन्यातील मंगळवारी हे ब्रत करावे असे धर्मशास्त्रकार सांगतात.^६

मंगळागौर ब्रतांमध्ये सोळा दिव्यांनी देवीचे पूजन, अळणी अन्नाचे भोजन, रात्री जागरण व दुसरे दिवशी विसर्जन असे हे ब्रत सांगितले आहे. रात्रीच्या जागरणाच्या निमित्ताने खेळले जाणारे खेळ आणि मंगळागौर असे जणू समीकरणच आधुनिक काळातही पहायला मिळते.

नागपंचमी, मंगळागौर या ब्रतांना ‘खेळाची’ वा शारीरिक कसरतींची दिली गेलेली जोड हा लोकधर्माचा वा लोकचाराचा भाग आहे. धर्मशास्त्र व लोकधर्म यांचा स्थियांच्या आयुष्यातील सुंदर समन्वय या निमित्ताने पहायला

मिळतो. या ब्रतांना खेळांची जोड नेमकी कोणत्या टप्प्यावर दिली गेली हे सांगणे अवघड आहे. मात्र ब्रतांच्या मागील शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्याची कल्पना या खेळांमधूनही नेमकेपणाने व्यक्त होताना दिसते असे म्हणता येऊ शकेल. वेगवेगळ्या रंगांचे दोरे उंच एकत्र बांधून, ते सुटे करीत त्यांचा गोफ विणणे, हाताने टाळ्या वाजवत फेर घालताना, मधल्या गोलातील एकीने नजर चुकवून बाहेर पडणे, दोन पायांचे अंगठे एकमेकांना गुंफून डावी-उजवीकडे नाचत खेळला जाणारा काचकिरडा, पिंगा, गाठोडे, फुगडी हे असे विविध खेळ मंगलागौरी ब्रतांच्या जागरणात खेळले जातात.

भाद्रपद शुक्ल तृतीयेला संपन्न होणारे ब्रत म्हणजे हरितालिका. धर्मशास्त्रकारांनी यादिवशी स्त्रियांसाठी उपवास, शिवगौरी पूजा असे ब्रत सांगितले आहे.^{१४} या ब्रतांच्या सांगतेप्रसंगी रूईच्या पानाला तूप/मध लावून ते चाटण्यास सांगितले आहे. रूईचे पान चाटणे याविषयी धर्मशास्त्रग्रंथात उल्लेख मिळत नाही. तो कदाचित लोकधर्माचा भाग असावा. तथापि तो किशोरवर्यीन मुली व स्त्रियांच्या रजोदर्शन काळातील वातप्रकोप कमी करणारा उपचार असल्याने स्त्रियांच्या स्वास्थ्याच्या दृष्टीने त्याचे महत्त्व अविवाद्य आहे.

ऋषीपंचमी हे ब्रत भाद्रपद शुक्ल पंचमीला संपन्न होते. असंधती व सप्तर्षीचे पूजन हा या ब्रताचा उपचार. रजस्वला काळात अनवधानाने घडलेल्या संपर्काचे प्रायश्चित्त म्हणून हे ब्रत स्त्रियांनी करावे असे सुचविले आहे.^{१५} ज्या काळात स्त्रियांचे दैनंदिन कौटुंबिक आयुष्य धकाधकीचे व शारीरिकदृष्ट्या कष्टाचे होते, त्याकाळात मासिक रजोदर्शनाच्या काळात त्यांना शरीराला विश्रांती आवश्यक असे, त्यामुळे त्या काळात स्त्रियांना एकांत व जनसंपर्कापासून, दैनंदिन कामांपासून दूर राहण्यास सुचविले गेले असावे.^{१६}

सदर निबंधात ज्या चार ब्रतांवर मांडणी केली आहे ती ब्रते प्रामुख्याने चातुर्मासात संपन्न होतात. वटसावित्री हे ब्रत त्याला अपवाद आहे. ग्रीष्म ऋतूत जीवाची काहिली होत असताना वटवृक्षाच्या शीतल छायेत विसावण्याची संधी हे ब्रत महिलांना देते.

ग्रीष्मऋतूत शारीरिक शक्ती, पचनशक्ती मंदावलेली असते. वर्षा ऋतूत पावसामुळे फिरण्यावर थोडे निर्बंध येतात. त्यामुळे ग्रीष्मातील वातप्रकोप व वर्षाक्रितुतील शैत्यामुळे वातव्याधी बळावण्याची शक्यता असते. त्यामुळे चातुर्मास्य ब्रतांच्या निमित्ताने उपवास कल्पनेची जोड स्त्रियांच्या आरोग्याच्या व अनुषंगाने कुटुंबाच्या आरोग्य रक्षणासाठीही उपयुक्त आहे.^{१७} दूध-लाह्दा, फुटाणे-दूध, तांदूळ व मूगाडाळ भाजून केलेली खिचडी, वरई-नाचणी या सारखी कडधान्ये व पडवळ-दोडका, यांसारख्या परसातील भाज्या हे अनुक्रमे नागपंचमी, मंगलागौरी, ऋषीपंचमी या ब्रतांशी जोडलेले अन्नपदार्थ स्वास्थ्यरक्षणासाठी सहाय्यकारी ठरतात. हरितालिकेत रूईच्या पानाला लावून मध व तूप चाटल्याने तरतरी येते रूईच्या पानामुळे वात व पित्त दोष कमी होतात.

निष्कर्ष

गृहस्थाश्रम हा सर्व आश्रमांचा आधार आहे, असे भारतीय परंपरेत मानले जाते.^{१८} कुटुंबाचा आधारस्तंभ असलेल्या स्त्रियांच्या शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्याची काळजी धर्मशास्त्रकारांनी ब्रतांच्या माध्यमातून घेतली. ब्रतांमध्ये देवतापूजनाच्या माध्यमातून चित्तशुद्धीचा, समाधानाचा, शांतीप्राप्तीचा मार्ग सांगितला. चराचर व्यापलेल्या इश्वरी तत्त्वाला सगुणरूपात पाहून त्याचे पूजन करणे म्हणजेच ईशतत्त्वाशी एकरूप होऊन मनःशांती मिळवणे सोपे झाले. उपवासाच्या माध्यमातून शरीराला विश्रांती मिळून चयापचय क्रिया सुधारण्यास वाव मिळाला. निसर्गसान्निध्यामुळे चार भिंतीच्या आत राहणाऱ्या स्त्रियांना प्रसन्नता मिळाली. ब्रतांच्या निमित्ताने खेळल्या जाणाऱ्या खेळातून सर्वांगीन व्यायाम तर घडलाच पण स्त्रियांना आपले नृत्यनैपुण्य, स्वरैनैपुण्य आजमावण्याची व जोपासण्याची संधी मिळाली.

खेळांच्या माध्यमातून म्हटल्या जाणाऱ्या गाण्यांमधून स्नियांना भावभावना मोकळ्या करण्याची संधी मिळाली. ब्रतांच्या निमित्ताने ‘धर्मांच्या’ चौकटीत राहून स्नियांना एकत्रित होण्याची संधी मिळाली. यातून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, सामाजिक व आत्मिक पैलूंचा विकास साधला गेला. आपल्या कुडुंबाच्या अनुषंगाने समाजाच्या हिताचा कायम विचार करणाऱ्या स्नीला स्वतःसाठी जगण्याचे स्वातंत्र्य दिले – ‘ब्रतवैकल्यांनी’! भारतीय संस्कृती व परंपरेचा हा एक विशेष आधुनिक काळातही तितकाच आचरणीय आहे. सद्यः स्थितीत शिक्षणामुळे, व्यापारीकरणामुळे स्नियांचे जीवनमान उंचावले आहे. त्यामुळे पूर्वीसारखे ब्रताचरण करणे त्यांना शक्य होईल असे नाही. तथापि विविध पूजापत्रीचे, औषधी वनस्पतीचे गुणधर्म माहिती करून घेणे, निसर्गरक्षणासाठी वटपौर्णिमेला वडाचे झाड लावणे व जोपासणे, चातुर्मासात बाहेरचे खाद्यपदार्थ टाळणे, सर्वांगसुंदर व्यायाम होईल यासाठी दिवसभरातील काही वेळ ‘स्वतःसाठी’ राखून ठेवणे आणि अशा आधुनिक ‘ब्रतांचा’ प्रसार करणे असे काही नक्कीच योजता येईल.

‘की घेतले ब्रत न हे अम्ही अंधतेने’ या स्वा. सावरकरांच्या उक्तीला अनुसरून सर्व स्तरातील गरजू स्निया व मुलींचे जीवनमान उंचावण्याचा संकल्प करणे हे एक आधुनिक ब्रत यानिमित्ताने नव्या पिढीतील महिलांपुढे मांडण्याची संधी घेत आहे.

ग्रंथ सूची

- १) उपाध्याय काशिनाथशास्त्री, धर्मसिंधु, राजेंद्र प्रकाशन.
- २) डॉ. काणे पां. वा., अनुवादक अर्जुन कश्यप चौबे (चतुर्थ भाग), १९७३, धर्मशास्त्र का इतिहास, हिंदी समिती ग्रंथमाला संख्या २१३, उत्तर प्रदेश.
- ३) कुलकर्णी पौर्णिमा, २००३, प्रथमावृत्ती, देण निसर्गाचं रक्षण आरोग्याचं रक्षण, संतुलन प्रकाशन, कुडावळे-दापोली.
- ४) डॉ. बाबर सरोजिनी, १९७३. तृतीय आवृत्ती, मराठीतील स्त्रीधन, प्रकाशक संचालक, प्रसिद्धी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
- ५) डॉ. बाबर सरोजिनी, (संपादिका) जा माझ्या माहेरा, महाराष्ट्र राज्य लोकसाहित्य माला पुष्प ८ वे.
- ६) भट यशवन्त आबाजी (अनुवादक), १९८० धर्मशास्त्राचा इतिहास, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व सांस्कृतिक मंडळ.
- ७) संगमेश्वर विश्वनाथ, १९९९, श्रीब्रतराज, क्षेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन.
- ८) पंडीत सातवळेकर श्रीपाद दामोदर, १९७८, ऋग्वेद का सुबोध भाष्य (तिसरा भाग), स्वाध्याय मंडळ पारडी.
- ९) वटसावित्री पूजा, २० जुलै २००२, आवृत्ती पहिली, ज्ञान प्रबोधिनी संस्कार माला, ज्ञान प्रबोधिनी प्रकाशन.

श्लोक संदर्भ

- १) धारणात् धर्ममित्याहुः धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यः स्यात् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ (महाभारत, शांतिपर्व १०९-११)
- २) ज्ञा. प्र. च्या पौरोहित्य विभागातील अभ्यासकांचा स्वानुभव.
- ३) संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा ब्रतचारिणः ।
वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥(ऋग्वेद ७.१०३.१)
- ४) अथैकं स्तनं ब्रतमुपैत्यथ.....द्वावथ चतुर्.....पयो ब्राह्मणस्य ॥ (तैत्तिरीय आरण्यक २.८)

- ५) संदर्भ ग्रंथसूची क्र. ६ पृष्ठ १६१
- ६) संदर्भ ग्रंथसूची क्र. ६ पृष्ठ १६३
- ७) महाभारत, वनपर्व अध्याय ३९३ ते ३९९
- ८) स्कंद पुराण, प्रभासखंड १६६
- ९) संदर्भ ग्रंथ सूची क्र. ७ ब्रतराज पृ. ३१२, ३२०.
- १०) अथ ज्येष्ठशुक्लपौर्णिमास्यामायां वा वटसावित्रीब्रतमुक्तम्।
वटसमीपे गत्वा...इति संकल्प्य...वट सि-मि....शुभैः ।
....नमो वैवस्वतायेति भ्रामयन्ती प्रदक्षिणाम् ॥ (धर्मसिंधु द्वितीय परिच्छेद)
- ११) संदर्भ ग्रंथसूची क्र. ९
- १२) संदर्भ ग्रंथसूची क्र. ४ पृष्ठ १०६
- १३) स्कान्दे-एतच्च विवाहात् प्रथमे वत्सरे श्रावणमासे भौमवासरे प्रारभ्य पंचवर्षपर्यन्तं
प्रतिसंवत्सरम्.....श्रावणगतेषु...कर्तव्यम् ॥ (ब्रतराज)
- १४) अथ भाद्रपदशुक्लतृतीयायां शिष्टपरिगृहीतहरितालिकाब्रतम् ॥
तृतीयायां तु या नारी आहारं कुरुते यदि ।
सप्तजन्म भवेत् वन्ध्या वैधव्यं जन्मजन्मनि ॥ एवं कुरुते नारी ब्रतराजे मनोहरम् । सौभाग्यञ्जिखिलं
तस्याः सप्त जन्म न संशयः ॥१८॥
भविष्योत्तरपुराणे हरगौरीसंवादे हरितालिकाब्रतम् ॥
- १५) भविष्योत्तरे - कृष्ण उवाच - अज्ञानाज्ञानतो वापि या स्त्री जाता रजस्वला ।
दृष्टा स्पृशति भाण्डानि गृहकर्मणि संस्थिता ॥
अज्ञानाज्ञानतो वापि जातं संपर्कपातकम् ।
तत्पापसंक्षयार्थं वै कार्यम् क्रषिपंचमी ॥१४॥
- १६) अन्ते चोद्यापनं कुर्यात् चित्तशाठ्यविवर्जितः ।
शाकाहारस्तु कर्तव्यो नीवरैः श्यामकैस्तथा ॥५३॥ ब्रतराज
- १७) स्नाता रजस्वला या तु चतुर्थे अहनि शुद्ध्यति ।
कुर्याद् रजोनिवृत्तौ तु देवं पित्र्यादि कर्म च ॥ (पराशर गृह्यसूत्र ७.१७)
- १८) ब्रह्मचारि गृहस्थश्च वानप्रस्था ।।
एते गृहस्थप्रभवाः चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ (मनुस्मृती ६.८९)

२.२७ भारतीय मुर्लींचा मासिक पाळी संबंधित समायोजनाविषयी अभ्यास

वाच. वनिता पटवर्धन

ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

स्त्रियांच्या मासिक पाळी संदर्भामध्ये शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक अशा दृष्टिकोनांतून वेगवेगळे सिद्धांत मांडले गेले. मासिक पाळी विषयक दृष्टिकोन आणि समायोजन यांचा प्रभाव केवळ मुर्लींच्या शाळेतील मुली आणि सहशिक्षण शाळेतील मुली यांच्यांत वेगळा असू शकतो. या अभ्यासामध्ये या घटकांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे

- १) नववीच्या मुर्लींबाबत मासिक पाळी विषयक दृष्टिकोन आणि समायोजन यांच्यातील सहसंबंधांचा शोध घेणे.
- २) कौटुंबिक, वैयक्तिक- भावनिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि आरोग्य विषयक समायोजनाचा केवळ मुर्लींच्या शाळेतील मुली आणि सहशिक्षण शाळेतील मुली यांचा तौलनिक अभ्यास करणे.

पद्धती

मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन हा स्वतंत्र परिवर्तक आणि १) घर व कुटुंब २) वैयक्तिक-भावनिक ३) सामाजिक ४) शैक्षणिक आणि ५) आरोग्य या पाच क्षेत्रांतील समायोजन परिवर्तक हा अनियंत्रित आहे. नियंत्रित परिवर्तक लिंग, शैक्षणिक पातळी, वैवाहिक स्थिती आणि निवासाची जागा असे आहेत.

नमुना

या अभ्यासासाठी १०० हिंदू मुर्लींची नमुना म्हणून निवड केली. त्यातल्या केवळ मुर्लींच्या शाळेतील ५१ आणि सहशिक्षण शाळेतील ४९ नमुना म्हणून निवडल्या. सर्वजणी इ.९वीमध्ये शिकणाऱ्या आणि पुण्यातल्या पश्चिम भागातील तीन शाळांमध्ये शिकणाऱ्या होत्या. सर्वजणीचे वय १३ ते १५ च्या दरम्यान असून सर्वजणी अविवाहित होत्या.

साधने

खालील साधने अभ्यासामध्ये वापरली –

- १) वैयक्तिक माहितीपत्रक- या पत्रकामध्ये नमुन्याची वैयक्तिक माहिती गोळा करण्यासाठी नाव, शाळेचे नाव, जन्मदिनांक असे मुद्दे होते.
- २) समायोजन प्रश्नावली- (पलसाने, १९७७)- या प्रश्नावलीतील ३७५ वाक्यांच्या आधारे १) घर व कुटुंब २) वैयक्तिक-भावनिक ३) सामाजिक ४) शैक्षणिक आणि ५) आरोग्य या पाच क्षेत्रांतील समायोजन मोजले जाते. चाचणीची विश्वासार्हता .७९ ते .९३ अशी समाधानकारक असून शालेय व महाविद्यालयीन मुली व मुले यांच्यासाठी प्रमाणित गुण उपलब्ध आहेत. प्रत्येक क्षेत्रातील उच्च गुण हे त्या क्षेत्रातील कमी प्रतीचे समायोजन दर्शवतात.
- ३) मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन प्रश्नावली- (बुक्स-गन आणि रबल, १९८०)- यात ३३ प्रश्नांचा समावेश आहे. त्याद्वारे पुढील पाच घटक मोजले जातात.
- ४) मासिक पाळी हा कमजोर करणारा प्रसंग
- ५) त्रासदायक प्रसंग

- ३) मासिक पाळी हा नैसर्गिक प्रसंग
- ४) मासिक पाळीची पूर्वकल्पना आणि अंदाज
- ५) मासिक पाळीच्या कोणत्याही परिणामाची नाकबुली
- या प्रश्नावलीवरील उच्च गुण हे मासिक पाळीविषयक नकारात्मक दृष्टिकोन दाखवतात.
- सिद्धांत कल्पना**
- १) नववीतील मुलींमध्ये घर व कुटुंब समायोजन आणि मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन यांमध्ये महत्त्वपूर्ण सहसंबंध असेल.
 - २) नववीतील मुलींमध्ये वैयक्तिक-भावनिक समायोजन आणि मासिक पाळीविषयीच्या दृष्टिकोन यांमध्ये महत्त्वपूर्ण सहसंबंध असेल.
 - ३) नववीतील मुलींमध्ये सामाजिक समायोजन आणि मासिक पाळीविषयीचा दृष्टिकोन यांमध्ये महत्त्वपूर्ण सहसंबंध असेल.
 - ४) शैक्षणिक समायोजन आणि मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन यांमध्ये नववीतील मुलींमध्ये महत्त्वपूर्ण सहसंबंध असेल.
 - ५) नववीतील मुलींमध्ये आरोग्यविषयक समायोजन आणि मासिक पाळी यांच्यामध्ये महत्त्वपूर्ण सहसंबंध असेल.
 - ६) नववीतील केवळ मुलींच्या शाळेतील आणि सहशिक्षण घेणाऱ्या मुली यांच्या समायोजनामध्ये महत्त्वपूर्ण फरक नसेल.
 - ७) नववीतील केवळ मुलींच्या शाळेतील आणि सहशिक्षण घेणाऱ्या मुली यांच्यामध्ये मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोनामध्ये महत्त्वपूर्ण फरक नसेल.

प्रदत्त संकलन

या विद्यार्थिनींना तिन्ही साधने तीन गटांमध्ये प्रत्येकी दोन तास अशी आठवड्याभराच्या काळामध्ये दिली. मानसशास्त्रीय चाचण्यांसाठीची प्रमाणित पद्धत वापरली. मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन प्रश्नावली बाबत २० उत्तरपत्रिका अपूर्ण व अविश्वास उत्तरांमध्ये बाद कराव्या लागल्या.

विश्लेषण आणि चर्चा

तक्ता क्र.१ : समायोजन क्षेत्रे व मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन यातील सहसंबंध (डी.एफ = ७८)

समायोजनाची क्षेत्रे	घर आणि कुटुंब	वैयक्तिक-भावनिक	सामाजिक	शैक्षणिक	आरोग्य
सहसंबंध	०.०२	०.०१	०.०६	-०.१४	०.२२*

*०.०५ पातळीवर महत्त्वपूर्ण

मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन घर व कुटुंब, वैयक्तिक-भावनिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि आरोग्य यातील सहसंबंध मूळे अनुक्रमे -०.०२, -०.०१, -०.०६ आणि -०.१४ आहेत. यावरून असे लक्षात येते की घर व कुटुंब, वैयक्तिक-भावनिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक या समायोजनांच्या क्षेत्रांचा आणि मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोनाचा नववीतील मुलींमध्ये एकमेकांशी संबंध नाही. मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन आणि आरोग्यविषयक समायोजन यातील ०.२२ या महत्त्वपूर्ण सहसंबंधावरून असे दिसून येते की ज्यांचे आरोग्य समायोजन चांगले आहे त्यांचा मासिक पाळीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक आहे, कारण दोन्ही प्रश्नावलींवरील उच्च गुण हे कमी

प्रतीचे काम दर्शवितात. याउलट कमी प्रतीचे आरोग्य समायोजन आणि मासिक पाळीविषयक नकारात्मक दृष्टिकोन यांचा परस्परसंबंध आहे. ज्या मुलींना मासिक पाळीच्या काळात काही शारीरिक त्रास होत नाही, त्यांचा दृष्टिकोन सकारात्मक होता आणि ज्यांना त्या काळात काही शारीरिक त्रास होतो, त्यांचा दृष्टिकोन नकारात्मक होता. हे अगदी स्वाभाविक आहे आणि ते या अभ्यासातून सिद्ध झाले. अशा रीतीने गृहीतक १,२,३ आणि ४ नाकारले गेले आणि गृहीतक ५ कायम राहिले. मासिक पाळीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन ही शारीरिक बाब असल्याने त्याचा आरोग्याखेरीज इतर म्हणजे घर व कुटुंब, वैयक्तिक-भावनिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक या गोष्टींशी महत्वपूर्ण सहसंबंध आढळला नाही.

हा अभ्यास केवळ मुलींच्या शाळेतील मुली आणि सहशिक्षण शाळेतील मुली यांच्यामध्ये तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी केला. त्यासाठी या दोन गटांचे समायोजनाच्या पाच क्षेत्रांबाबतचे विश्लेषण काय स्केअर चाचणी वापरून केले. ती मूळे तक्ता क्र. २ मध्ये नोंदवली आहेत.

तक्ता क्र. २ : दोन शाळांमधील मुलींच्या समायोजन क्षेत्रांची तुलना (संख्या=१००)

क्र.	समायोजन क्षेत्र	डीएफ	काय स्केअर मूळे
१	घर आणि कुटुंब	३	१३.१५*
२	वैयक्तिक -भावनिक	४	५.१५
३	सामाजिक	४	४.२३
४	शैक्षणिक	४	७.५५
५	आरोग्य	३	६.४५

*०.००१ पातळीवर महत्वपूर्ण

तक्ता क्र. २ ह्यावरून हे स्पष्ट होते की, फक्त मुलींच्या शाळेतील मुली आणि सहशिक्षण शाळेतील मुली यांच्यामध्ये वैयक्तिक-भावनिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि आरोग्यविषयक या चार समायोजनांच्या क्षेत्रांमध्ये महत्वपूर्ण फरक नाही, परंतु या दोन गटांमध्ये घर व कुटुंब या समायोजन क्षेत्रांत महत्वपूर्ण फरक आढळला.

तक्ता क्र. ३ : दोन प्रकारच्या शाळांमधील समायोजनाची क्षेत्रे आणि श्रेणी यांनुसार संख्या (संख्या=१००)

क्र.	समायोजन क्षेत्र	अ	ब	क	ड	इ					
	श्रेणी	मु.	सह.								
१	घर व कुटुंब	१	२३	-	-	३४	२४	६	१	२	१
२	वैयक्तिक-भावनिक	१	३	१५	२१	२३	१८	११	५	१	२
३	सामाजिक	४	३	२२	११	१८	२६	५	६	२	३
४	शैक्षणिक	५	२	५	१५	१४	१२	१५	६	२	४
५	आरोग्य	११	१९	-	-	२५	२४	१०	५	५	१

मु.- केवळ मुलींची शाळा

सह.- सहशिक्षण शाळा

तक्ता क्र. ३ मध्ये दोन्ही प्रकारच्या शाळांमध्ये शिकणाऱ्या मुलींपैकी किती जणी समायोजनाच्या पाच क्षेत्रांमध्ये अ, ब, क, ड आणि इ या श्रेणीच्या आहेत, त्या संख्या नोंदवल्या आहेत. दोन शाळांमधील मुलींच्या संख्येतील फरक अभ्यासताना सर्वात जास्त फरक (१४ मुली) घर व कुटुंब या क्षेत्रातील अ श्रेणी मधील मुलींमध्ये आढळला.

मात्र केवळ मुलींच्या शाळेतील मुलींचे सरासरी समायोजन हे घर व कुटुंब आणि आरोग्य क्षेत्रांबाबत सहशिक्षण शाळेतील मुलींपेक्षा जास्त आहे.

सहशिक्षण शाळेतल्या मुलींना घरचे वातावरण जास्त मोकळे वाटत असेल, त्यामुळे त्यांचे घराचे समायोजन तुलनेने जास्त चांगले आहे. या दोन्ही शाळेतील मुलींना आपल्याच वयाच्या मुलांशी बोलण्याची संधी वेगवेगळ्या प्रमाणात मिळते. याचा आणखी खोलात जाऊन अभ्यास करण्याची गरज आहे.

सामाजिक क्षेत्रातील समायोजनामध्ये दोन शाळांतील मुलींमध्ये विशेष फरक नाही. अकरा आणि आठ मुलींमध्ये अनुक्रमे ब आणि क या श्रेण्यांबाबत फरक दिसतो. केवळ मुलींच्या शाळेतील अकरा मुलींमध्ये सामाजिक समायोजनाची पातळी सहशिक्षण शाळेतील मुलींपेक्षा चांगली आहे आणि सहशिक्षण शाळेतील आठ मुलींचे समायोजन हे केवळ मुलींच्या शाळेतील मुलींपेक्षा सरासरीइतके आहे. वेगवेगळ्या शाळेचा अगदी थोडा प्रभाव इतर तीन समायोजन क्षेत्रांमध्ये दिसून आला.

तक्ता क्र. ४ मध्ये मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन वरील दोन प्रकारच्या शाळांतील मुलींची संख्या मध्यमान, मध्यमा, डिएफ व टी मूल्य नोंदवले आहे. हे मूल्य (०.१५) हे ०.०५ पातळीवर महत्वपूर्ण नाही. त्यावरून लक्षात येते की, केवळ मुलींची आणि सहशिक्षण अशा दोन शाळांमधील मुलींच्या मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोनामध्ये महत्वपूर्ण असा फरक नाही.

तक्ता क्र.४ : दोन शाळांमधील मुलींच्या मासिकपाळी विषयक दृष्टिकोनातील तुलना (संख्या=८०)

शाळेचा प्रकार	संख्या	सरासरी	प्रमाणविचलन	डिएफ	टी
केवळ मुलींची शाळा	४३	९३.५८	७.५५	७८	०.१५
सहशिक्षण शाळा	३७	९३.२४	११.८२		

नववीमधल्या मुलींचा पाळीकडे बघण्याचा सकारात्मक किंवा नकारात्मक दृष्टिकोनाचा त्यांच्या वर्गात मुले आहे की नाहीत याच्याशी काही संबंध नाही. दोन्ही गटांचे सरासरी मूल्य जवळजवळ सारखे आहे. फरक केवळ ०.३४ एवढाच आहे. मात्र प्रमाण विचलन मूल्यांमध्ये ४.१७ इतका मोठा फरक आहे. त्यामुळे या चाचणीवरील दोन्ही गटांचे सरासरी काम सारखे असले तरी सहशिक्षण घेणाऱ्या मुलींचा गट याबाबत अधिक विखुलेला आहे.

काही महत्वाची निरीक्षणे

नववीमधल्या शंभर मुली नमुना म्हणून निवडल्या होत्या, त्यापैकी ८४ मुलींचे पाच क्षेत्रांमधली समायोजन अगदी चांगले होते आणि १६ मुलींचे समायोजन असमाधानकारक होते. त्यापैकी ११ मुलींचे एका क्षेत्रात अत्यंत असमाधानकारक समायोजन, चार मुलींचे दोन क्षेत्रांमध्ये, आणि एका मुलींचे चार क्षेत्रांमध्ये दिसले. या मुलींचे प्राधान्याने शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रातील समायोजन अतिशय कमी प्रतीचे होते. त्यानंतर सामाजिक, घर व कुटुंब आणि त्याखालोखाल वैयक्तिक-भावनिक यांचे समायोजन कमी प्रतीचे होते. समायोजन कमी असणाऱ्या मुलींमध्ये बहुतेक जणी त्यांच्या वर्गमैत्रिणीबद्दल, शिक्षकांबद्दल आणि शाळेच्या व्यवस्थापनाबद्दल समाधानी नाहीत. त्यांचे इतरांशी आणि सामाजिक संस्थांशी संबंध सुधारायला हवेत.

अत्यंत कमी प्रतीचे समायोजन असलेल्या १६ मुलींपैकी १३ जणींची पाळी सुरु झालेली होती. त्यांच्या मुलाखतींमधून त्यांच्या समायोजनविषयक समस्या लक्षात आल्या नाहीत. मात्र ज्यांचे आरोग्यक्षेत्रातील समायोजन अत्यंत प्रतिकूल होते अशा मुलींनी मासिकपाळीच्या वेळी पोटदुखीची तक्रार केली. त्यांना वैद्यकीय सल्ल्याची

गरज आहे.

ज्या १६ मुलींचे समायोजन खूपच असमाधानकारक होते त्यातल्या दहा केवळ मुलींच्या शाळेतल्या तर सहा सहशिक्षण शाळेतल्या होत्या. केवळ मुलींच्याच शाळेतल्या आणखी सहा मुली कमी प्रतीचे समायोजन दाखवणाऱ्या होत्या. मात्र याबाबत नेमका निष्कर्ष काढता आला नाही, कारण नमुना संख्या पुरेशी नव्हती.

मासिक पाळीविषयक प्रश्नावलीच्या गुणांवरून असे आढळून आले की मुलींचा मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन सकारात्मक आहे. त्यांनी त्याचा एक नैसर्गिक गोष्ट म्हणून स्वीकार केला आहे. तसेच त्यांना मासिक पाळी येण्याविषयी काही प्रमाणात अंदाज बांधता येत होता आणि त्यांनी मासिक पाळीविषयीचा ताण, कटकट किंवा उदासीनता नाकारली. ज्या सोळा मुलींचे बाकीच्या क्षेत्रातील समायोजन चांगले नाही त्यांचासुद्धा पाळीविषयक दृष्टिकोन सकारात्मक आढळला.

निष्कर्ष

१. नववीतील मुलींमध्ये आरोग्य हे समायोजनाचे हे क्षेत्र आणि मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन यामध्ये सहसंबंध आढळला.

२. मात्र या मुलींमध्ये समायोजनाच्या घर व कुरुंब, वैयक्तिक, भावनिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक या चार क्षेत्रांचा व मासिक पाळीबाबतचा दृष्टिकोन यामध्ये महत्त्वपूर्ण सहसंबंध दिसला नाही.

३. केवळ मुलींची शाळा व सहशिक्षण शाळा यांतील नववीतील मुलींच्या समायोजनाच्या घर व कुरुंब क्षेत्रामध्ये महत्त्वपूर्ण फरक आढळला. मात्र अन्य चार क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण फरक नव्हता.

४. नववीच्या केवळ मुलींची आणि सहशिक्षण शाळेतील मुलींच्या मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोनामध्ये महत्त्वपूर्ण फरक नव्हता.

भविष्यातील संशोधन दिशा

१) असा अभ्यास ८ वी, १० वी तसेच महाविद्यालयीन मुलींबाबतही करता येईल.

२) मासिक पाळी सुरु होण्यापूर्वी आणि सुरु झाल्यानंतरच्या समायोजनाचाही अभ्यास करता येईल.

३) लैंगिकता प्रशिक्षणाचा समायोजन आणि मासिक पाळीकडे बघण्याच्या दृष्टिकोन याविषयी अभ्यास करता येईल.

४) वयात येणाऱ्या मुलींसाठी त्यांचे समायोजन व त्यांचा मासिक पाळीविषयक दृष्टिकोन लक्षात घेऊन मार्गदर्शन आणि समुपदेशन सत्रे घेता येतील.

२.२८ नोकरी करणाऱ्या व न करणाऱ्या मानसिक स्वास्थ्याचा तुलनात्मक अभ्यास

डॉ. संज्योत देशपांडे,

वाच. अनंदा लवळेकर,

संतोष जानराव

ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

सध्याच्या औद्योगिक व वैशिकीकरणाच्या जगात प्रत्येक स्त्री घराबाहेर पडून काम करू इच्छिते, यातून स्त्रियांना त्यांचे फक्त समाजातीलच स्थान प्राप्त होते असे नाही तर त्यामधून आर्थिक स्वावलंबनही मिळते. परंतु नोकरी करत असताना त्यांना खूपशा समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यांना त्यांच्या कौटुंबिक व कामाच्या ठिकाणावरील समायोजनात

अडचणी निर्माण होतात. कारण स्थियांना विविध ठिकाणी विविध भूमिका पार पाडाव्या लागतात. याचा कधीकधी त्यांना ताण येऊन त्यांच्या मानसिक स्वास्थ्यावर परिणाम होऊ शकतो. गेल्या दशकामध्ये मानसिक स्वास्थ्य या संकल्पनेला मानसशास्त्रात खूप महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्याचबरोबर संशोधनातही जास्त लक्ष वेधले आहे. (Diener & Diener 1995).

सध्याची परिस्थिती पाहता, भारतात जगातील सर्वांत जास्त व्यावसायिक शिक्षित महिला आहेत. जगातील नोकरी करणाऱ्या स्थियांमध्ये डॉक्टर, सर्जन, संशोधक, प्राध्यापक अशा पेशात अमेरिकेपेक्षा जास्त स्थिया भारतात आहेत. (Uba 2012). जसजशी काम, नोकरीतील आवड वाढत गेली तसेतशी स्थियांच्या मानसिक स्वास्थ्य विषयामधील संशोधकांची आवड वाढत गेली. नोकरी करणाऱ्या व न करणाऱ्या स्थियांमधील संशोधनांमध्ये जास्त प्रमाणात मानसिक निराशा, विषण्णता (Waters & Moore, 2001, 2002) दुबळा 'स्व' (Muller, Hicks & Winocur, 1993) ही अवस्था नोकरी न करणाऱ्या स्थियांमध्ये जास्त दिसून आली तर (Warr, Jackson & Bancks) यांनी असा निष्कर्ष काढला की काम न करणाऱ्या लोकांमध्ये वय आणि स्वास्थ्य यामध्ये Curvillnear संबंध दिसतो त्याचबरोबर मध्यमवर्गीन काम न करणारे जास्त विषण्ण आणि तरुण काम न करणारे कमी विषण्ण दिसून आले. मानसिक स्वास्थ्य ही संकल्पना मानसिक प्रक्रिया व अनुभव यांच्याशी संबंधित आहे. या संकल्पनेशी संबंधित काम कॅरोल रिफ यांनी केले आहे. त्यांनी मानसिक स्वास्थ्याविषयी बहु आयामी असे सहा घटकांचे प्रारूप मांडले :

१) आत्मस्वीकार

२) स्वनियंत्रण

३) वातावरणावरील नियंत्रण

४) समाधानकारक नातेसंबंध

५) ध्येयनिश्चिती

६) व्यक्तिविकास

यामधून काम करणे-न करणे हे स्थियांच्या मानसिक स्वास्थ्याशी कसे निगडित आहे हे शोधणे हा मुख्य उद्देश होता.

उद्देश

नोकरी करणाऱ्या व न करणाऱ्या स्थियांमधील मानसिक स्वास्थ्याची तुलना करणे

संशोधन पद्धती

नमुना

आकस्मिक नमुना पद्धती या अभ्यासात वापरली. २० ते ६५ वर्षे वयोगटातील विविध क्षेत्रांत काम करणाऱ्या १२७ व गृहिणी असणाऱ्या १३० स्थियांना यामध्ये निवडले गेले. एकूण २५७ स्थिया यामध्ये सहभागी होत्या.

साधने

कॅरोल रीफ यांची मानसिक कसोटी (१९८९)ची अभ्यासासाठी मराठी भाषांतर केलेली आवृत्ती वापरली.

प्रदत्त संकलन

चाचणी सोडविण्यासंबंधीच्या सूचना दिल्या गेल्या. सर्व सहभागींचे प्रतिसाद गोपनीय ठेवले जातील असे आश्वासन देण्यात आले. सहभाग ऐच्छिक व निनावी होता.

तत्त्वा क्र. १

Variable	Working (n=127)		Non-working (n=130)		t-value	p
	Mean	SD	Mean	SD		
Self-Acceptance (SA)	24.90	4.47	24.46	4.05	.82	NS
Positive Relations with Others (PR)	27.29	5.22	27.33	4.67	.64	NS
Autonomy (AU)	26.17	4.02	25.74	3.61	.90	NS
Purpose in Life (PIL)	27.46	4.19	26.90	4.46	1.05	NS
Environmental Mastery (EM)	27.26	4.73	26.93	4.09	.60	NS
Personal Growth (PG)	28.47	5.79	27.92	5.10	.81	NS
Total Psychological well being	161.56	23.10	159.28	20.07	.84	NS

Note : df = 255, NS = Not Significant

कोष्टकात मानसिक स्वास्थ्य चाचणीचे काम करणाऱ्या व न करणाऱ्या स्थियांचे मध्यमान व प्रमाण विचलन दाखवले आहे. मानसिक स्वास्थ्याच्या सर्व घटकांमध्ये दोन्ही गटात कोणताही फरक आढळून आला नाही.

चर्चा

वरील निष्कर्ष असे दाखवितात की काम करणाऱ्या व न करणाऱ्या स्थियांच्या मानसिक स्वास्थ्यामध्ये काहीही फरक नसतो. या अभ्यासामध्ये असणाऱ्या सर्व महिला ह्या शहरी भागातील उच्चशिक्षित आणि उच्च मध्यमवर्गीय होत्या. हे सर्व त्यांच्या जीवन परिस्थितीत अधिक जागरूक करण्याची संधी देते (Keyes et al 2002, Ryan and Deci 2001). उच्च सामाजिक-आर्थिक दर्जा व्यक्तीला आर्थिक सुरक्षितता मिळवण्यास मदत करतो. तसेच त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याचा संघर्ष कमी करतो. Williams २००६ यांना असे आढळून आले की आफ्रिकन अमेरिकन वंशाच्या महिलांनी विविध व्यावसायिक कौशल्यं विकसित केली. त्यामुळे त्यांची व्यावसायिक कारकीर्द आर्थिक स्वातंत्र्य इत्यादींचा सामान करावा लागणारी साधने मिळाल्यामुळे त्यांच्यामधील मानसिक स्वास्थ्य पातळीत वाढ झाल्याचे दिसून आले.

Srimati and Kiran Kumar (2010) यांच्या मते आयुष्यातील मुख्य घटकांवर नियंत्रण व सक्रिय सामना करण्याच्या पद्धती वापरल्यामुळे त्यांच्यातील मानसिक स्वास्थ्य अधिक चांगले दिसून आले. शहरी भागामुळे महिलांना त्यांच्या गरजांची पूर्ण जाणीव असते. याची महिला सक्षमीकरणाला मदत होते आणि हा पैलू महिलांना त्यांची स्व संकल्पना त्याचबरोबर चांगले मानसिक स्वास्थ्य घडवायला मदत करतो.

निष्कर्ष

सदर अभ्यासातील निष्कर्ष असे दर्शविवात की केवळ औपचारिक काम स्थियांच्या मानसिक स्वास्थ्यात बदल घडवून आणत नाही तर त्यात इतरही घटकांचे मोठे योगदान असते.

मर्यादा

अभ्यासामध्ये फक्त पुणे शहरातील उच्च मध्यमवर्गीय स्थियाच घेतल्या गेल्या. निमशहरी व खेड्यातील किंवा शहरातील इतर भागात वेगळे निष्कर्ष येऊ शकतात.

संदर्भ सूची

- Diener, E., & Diener, M. (1995). Cross-Cultural correlates of life satisfaction and self esteem. *Journal of Personality and social psychology*, 68, 653-663.
- Keyes, C.L.M., & Lopez, S.J.(2002). Towards a science of mental health : Positive directions in diagnosis and interventions. In C.R. Snyder, & S.J.Lopez (Eds.). *The Handbook of Positive Psycholigy* (pp.45-59). New York : Oxford University Press.

- Ryan, R.M., & Deci. E.L. (2001). Happiness and human potentials : A review of research on hedonic and eudaimonic wellbeing. *Annual Review of Psychology*, 52, 141-166.
- Srimathi, N.L., & Kiran Kumar, S.K. (2010). Psychological Wellbeing of Employed Women across Different Organizations, *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 36(1), 89-95.
- Muller, J., Hicks, R., & Winocur, S. (1993). The effect of employment and unemployment on Psychological wellbeing in Australian clerical workers : Gender differences. *Australian Journal of Psychology*. 45 (3) : 103-108.
- Warr, P.B., Jackson, P., & Banks, M. (1988). Unemployment and Mental Health : some British studies. *Journal of Social Issues*, 44, 47-67.
- Waters, L.E., & Moore, K.A. (2001). Coping with economic deprivation during unemployment. *Journal of Economic Psychology*, 22, 461-482.
- Waters, L.E., & Moore, K.A.(2002). Redusing Latent deprivation during unemployment : The role if meaningful leisure activity. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 75, 15-32.
- Williams, N.R. (2006). The influence of intemate relationship on the Psychological wellbeing of African, Americal professional women. *Dissertation Abstracts International*. Section B : The Science and Engineering, 66 (8B), 4539.
- Uba, V.B.(2012). A comparative study to assess the level of role conflicts and Psychological wellbeing among working and non working women at selected urban community, Rajiv Gandhi University of Health Sciences, Bangalore, Karnataka, Unpublished dissertation.
- Lazarro, S.D. (2000). Emotional intelligence, Meaning and Psychological well-being : A comparision between early and late adolescence. Unpublished thesis Master Degree of Art. Retrieved from www2.twu.ca/cpsy/assets/studenttheses/delazzristeven.pdf

❖ ❖ ❖

માર્ગ ર
શિક્ષણશરન્સ

३.१ किशोरवयीन मुले व मुली यांच्यासाठी लैंगिकता प्रशिक्षणाच्या परिणामकारकतेचा तुलनात्मक अभ्यास

वाच. अनंदा लवळेकर
ज्ञान प्रबोधिनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

मानसशास्त्रीय अभ्यासानुसार, ‘पौगंडावस्था’ ही मुला-मुलींच्या भावविश्वात प्रचंड खळबळ आणि ताण निर्माण करणारी अशी अवस्था मानली जाते. याच विषयात जगभरात झालेले अनेक मानसशास्त्रीय अभ्यास हेच दर्शवतात की याविषयासंदर्भात जनमानसात असणारी अर्धवट माहिती, अशास्त्रीय माहिती यामुळे पौगंडावस्थेत होणारे शारीरिक, मानसिक, भावनिक बदल समजून न घेता, त्यांचे चुकीच्या पद्धतीने होणारे बदल समजून न घेता, त्यांचे चुकीच्या पद्धतीने होणारे व्यवस्थापन या सगळ्याचा दुष्परिणाम व्यक्तिमत्त्व घडणीवर होत असतो.

स्व-आविष्कारातून जबाबदार लैंगिक वर्तन हा दृष्टिकोन तयार होऊन आजची तरुण पिढी, नातेसंबंध व जवळीकात याबाबत अधिक संवेदनशील विचार करू शकेल असे संशोधकांना वाटते(AGI,1994). तसेच बेजबाबदार लैंगिक वर्तन, वाढत्या लैंगिक शोषणांच्या घटना, एच.आय.व्ही.बाधित रुणांचे वाढते प्रमाण, या सर्व समाजविधटनाकडे नेणाऱ्या प्रश्नांना आळा घालण्यासाठी, समाजात ‘तारुण्यभान’ जागृत करण्यासाठी प्रत्येक किशोर/तरुणाशी वैयक्तिक संवाद साधणे ही आज काळाची गरज आहे. निरीक्षणानुसार असे लक्षात आले आहे की, भारतीय समाजात लैंगिकता हा विषय चर्चेसाठीही निषिद्ध मानला जातो आणि स्त्री-पुरुषांसाठी-खास करून स्त्रियांसाठी या विषयी वेगळे निकष लावले जातात. TARSHI सारख्या संस्थांनी केलेल्या अभ्यासांमधून असे निर्दर्शनास आले आहे की, ‘लैंगिकता’ या संकल्पनेविषयी व नियमांविषयी समाजमनात प्रचंड गैरसमज आहेत. (KhannaRenu, 2008) (NPEP, 2002) या संस्थेने देखील ‘लैंगिकता प्रशिक्षण’ या विषयाचे महत्त्व ओळखून काही प्रशिक्षण साहित्य निर्माण केले आहे, पण त्याचा पुरेसा प्रसार झालेला नाही.

‘युवक विकास कार्यकला केंद्रमार्फत’ झालेल्या सर्वेक्षणात असे निर्दर्शनास आले आहे की, ९४% मुला-मुलींना लैंगिकतेविषयी शास्त्रशुद्ध माहिती घेण्याची आवश्यकता आहे असे वाटते (Kothekar M., 2008). तर महात्मा गांधी त्यांच्या ‘हरिजन’ साप्ताहिकातील लेखात असे लिहितात की तरुण मुला-मुलींना स्वतःच्या प्रजननक्षमतेची व प्रजननसंस्थेची शास्त्रशुद्ध माहिती देऊन त्यांना जबाबदार लैंगिक वर्तनाचे महत्त्व समजावून सांगणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे (गांधी एम. के., १९३६).

मात्र असेही लक्षात आले आहे की, किशोरवीय मुलेमुली पौगंडावस्थेविषयी व लैंगिकतेविषयी माहिती जाणून घेण्यास उत्सुक असली तरी ती त्यांच्या शिक्षक व पालकांबरोबर याविषयी चर्चा करण्यास संकोचतात (साठे ई.जी., साठे एस.ए. २००५). लैंगिकतेच्या विविध पैलूंमधील ‘समलैंगिकता’ हाही एक गंभीर विषय असून या विषयाची गुंतागुंत लक्षात घेता या विषयाच्या प्रश्नांकडे स्वतंत्रपणे लक्ष देण्याची गरज आहे (थते एस. १९९९) असेही मत मांडले जाते. त्याचबरोबर दिवसेंदिवस घटत चाललेली मुलींची संख्या हा आज चिंतेचा विषय बनलेला आहे (शेण्ये पी., १९९९).

(जोशी, जावडेकर एस., २००२) याच्या संशोधनानुसार असे आढळले की विवाहपूर्व असुरक्षित शारीरिक संबंधांमध्ये गर्भधारणेचा कायमच धोका असतो. या व अशा धोक्यांचे भविष्यात किती गंभीर परिणाम होऊ शकतात याचा विचारच केला जात नाही. एका अभ्यासामध्ये असेही दिसून आले आहे की, मुलग्यांनाही त्यांच्या

पौंगंडावस्थेतील बदलांशी जुळवून घेताना खूप अडचणी येतात. लैंगिक विषमता व लिंगभाव हा केवळ मुलांनाच नुकसानकारक असतो असे नाही तर, मुलायांनाही तो तितकाच धोकादायक ठतो. मात्र त्याविषयी त्यांच्याशी मोकळेपणाने बोलले जात नाही. तरुण वर्गामध्ये एच.आय.व्ही. बाधित होण्याचे प्रमाण खूप धोकादायकरीत्या वाढत आहे (ब्रह्मे आर. जी, सहाय एस., मल्होत्रा-कोहली आर., दिवेकर आर.ओ., २००५). पौंगंडावस्थेत मुले-मुली मानसिक-भावनिकदृष्ट्या संवेदनशील होतात. त्यांच्या दृष्टिकोनातून 'प्रेम' म्हणजे 'आकर्षण', शारीरिक सौंदर्य व शारीरिक जवळीक म्हणजेच 'प्रेम' (दळवी जयमती, २००२). रेणुका के.आर.(२००४) यांच्या मते, संशोधनामधून असे निर्दर्शनास येते की, किशोरवयीन मुलामुलींना, इतर कुठल्याही कौशल्य प्रशिक्षणांपेक्षाही 'लैंगिकता प्रशिक्षण' देण्याची गरज जास्त आहे. काही निरीक्षणांद्वारे असे दिसते की, किशोरवयीन मुलामुलींच्या लैंगिकता विषयी दृष्टिकोनावर संस्कृती व पारंपरिकतेचा खूप पगडा आहे. तरी 'लैंगिकता प्रशिक्षण' हे कुठलेही नैतिक मूल्य डावलून लहान वयात शारीरिक आकर्षणास मुलांना प्रवृत्त करत नाही. (संगीता एस., शोभा एस.आर., शमीर पी., २००७).

प्रस्तुत संशोधन विषयही याच दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्वाचा आहे.

संशोधन पद्धती

गृहीतक

लैंगिकता विषयाच्या प्रशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमधील या विषयाचे शास्त्रीय ज्ञान वाढेल. तसेच त्यांच्यावर या प्रशिक्षणाचा सकारात्मक परिणाम होऊन त्यांच्यामध्ये 'लिंगसमभाव' या संकल्पनेबाबतही जागरूकता निर्माण होईल.

संशोधन आराखडा

पूर्व व पश्चात प्रायोगिक चाचणी पद्धती.

स्वतंत्र परिवर्त्य - प्रशिक्षण पद्धती, लिंग, इयत्ता (शैक्षणिक पातळी)

अवर्लंबित परिवर्त्य - लैंगिकता विषयाचे ज्ञान, लैंगिकता विषयी अभिवृत्ती, लिंगसमभाव संकल्पना
साधने

पुढील तीन प्रमाणित चाचण्या वापरल्या -

१) 'यौवनात पाऊल ठेवताना' 'जाणीव जागृती' (Stepping in to Youth - Knowledge Testing - SYKT) - यामध्ये, स्त्री-पुरुष यांची शारीररचना व शारीशास्त्र अभ्यासणे, लैंगिकतेविषयी गैरसमजूती, चुकीची माहिती तपासणे, लैंगिक शारीरिक आरोग्य, लैंगिक दुर्वर्तन याबाबतीतील चाचणी. ही चाचणी ($r = 0.73$) विश्वसनीय आहे.

२) 'यौवनात पाऊल ठेवताना' 'लिंगसमभाव चाचणी' - (Stepping in to Youth - Gender concept test - SYGC) 'अनिवार्य निवड पद्धती' याद्वारे - शारीरिक गुणधर्म, लिंगभाव/लिंगभूमिका, व्यवसाय निवड, सवयी/गुणवैशिष्ट्ये, शिकण्याची/काम करण्याची संधी, मोकळ्या वेळेतील कार्य हे घटक तपासले. या चाचणीची विश्वसनीयता ($r = 0.78$) आहे.

३) 'यौवनात पाऊल ठेवताना' 'अभिवृत्ती मापन' (Stepping in to Youth - Attitude test - SYAT) - या चाचणीमध्ये लिंकर्टचाचणी पद्धतीचा वापर करून लैंगिकताविषयी पुढील १० प्रकारच्या अभिवृत्ती तपासतात - स्व-लिंगभाव, स्व-लैंगिक गरज, विवाहपूर्व संबंध, सामाजिक-सांस्कृतिक सहसंबंध, लैंगिक अत्याचार, प्रसारमाध्यम, सौंदर्याची संकल्पना, मैत्री, परलिंगभाव, लैंगिकता प्रशिक्षण. या चाचणीची विश्वसनीयता ($r = 0.62$) आहे. या सर्व प्रमाणित

चाचण्यांची वैधता/यथार्थता समाधानकारक होत्या.

नमुना

प्रासंगिक नमुना-निवड पद्धतीने नमुना-निवड केली.

तत्त्वा अ

१ वी	११वी	मोठा गट		एकूण										
		(सीनियर कॉलेज)		मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली			
२० दिवस चाललेले प्रशिक्षण (कार्यशाळा)		गट १	२१	२३	४४	२०	२२	४२	१५	३२	४७	५६	७७	१३३
दोन दिवस चाललेले प्रशिक्षण (कार्यशाळा)		गट २	१५	४७	१४२	१६	१९	३५	१८	४२	६०	१२९	१०८	२३७
Total exptal												१८५	१८५	३७०
नियंत्रित गट			२८	१८	४६	२९	१३	४२	३२	५०	८२	८९	८१	१७०
एकूण														५४०

टीप - १) २० दिवस चाललेले प्रशिक्षण/कार्यशाळा (Spread out Training) आणि २ दिवस चाललेले प्रशिक्षण/कार्यशाळा (Condensed Training)

२) एकूण प्रायोगिक गट हा वर नमूद केल्याप्रमाणे दोन्ही प्रकारच्या कार्यशाळांचा एकत्रित गट आहे (२० दिवस चाललेली कार्यशाळा आणि दोन दिवस चाललेली कार्यशाळा)

या दोन्ही पद्धतीनी केलेल्या माहिती संकलनाची फलितं संपूर्ण नमुना गटावर अभ्यासली.

नमुना संकलन व विश्लेषण

अभ्यास पद्धतीनुसार प्रायोगिक गटाची कार्यशाळा घेण्याचा कालावधी नऊ महिने होता. सर्वसमावेशक अशा या कार्यशाळेमध्ये पुढील महत्वाच्या विषयांचा समावेश केला होता. हे विषय २० सत्रांमध्ये घड्याळी ४५ मिनिटांचे एक सत्र अशा पद्धतीने घेतले गेले.

पंचकोष : भारतीय संस्कृतीनुसार व्यक्तिमत्त्वाची संकल्पना प्रसारमाध्यम, प्रजनन संस्था, आरोग्य विषय, (यात एच.आय.व्ही., एड्सबाबत सविस्तर माहिती दिली), प्रजनन आरोग्याशी निगडित इतर महत्वाचे विषय जसे, लिंगभाव निश्चिती, लैंगिक अत्याचार, सौंदर्याची व्याख्या/संज्ञा, लिंगभावविषयी चाकोरीबद्ध दृष्टिकोन, लिंगसमभाव, ताणाची कारणे, ताणाशी जुळवून घेण्याची यंत्रणा हे उपविषय घेतले.

१) नियंत्रित गट - (एकूण संख्या १७०) व प्रायोगिक गट - (एकूण संख्या ३७०) यांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे: इयत्ता १ वी, ११ वी, व महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा (मोठा गट) या तिन्ही पातळ्यांवर माहिती संकलित केली व त्यांना दिलेल्या कार्यशाळा प्रशिक्षणाची माहिती संकलित करून 'त' टेस्टच्या आधारे हे परिणाम तपासले.

तत्त्वा ब

प्रायोगिक गट		नियंत्रित गट		मध्यमानातील		't' गुणांक 'p' गुणांक	
संख्या - ३७०		संख्या - १७०		फरक			
मध्यमान	प्रमाण विचलन	मध्यमान	प्रमाण विचलन				
जाणीव जागृती	२८.४२	८.३४	२८.५१	७.३३	-०.०९	-०.१२	०.९०
लिंगसमभाव चाचणी	२८.८९	४.५८	२८.४८	४.६८	०.४१	०.९६	०.३४
अभिवृती मापन	२७.५५	४.५९	२७.५६	४.०४	-०.०१	-०.०२	०.९८

येथे असे दिसते की पूर्व चाचणीच्या वेळी नियंत्रित व प्रायोगिक गटांमध्ये तिन्ही चाचण्यांमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक दिसला नाही.

तत्त्वा क

प्रायोगिक गट		नियंत्रित गट		मध्यमानातील		't' गुणांक 'p' गुणांक	
संख्या - ३७०		संख्या - १७०		फरक			
मध्यमान	प्रमाण विचलन	मध्यमान	प्रमाण	विचलन			
जाणीव जागृती	३९.४६	९.२३	२९.९९	७.७५	९.४७	१२.४१	०.०००
लिंगसमभाव चाचणी	३०.४४	५.४४	२८.६८	४.४८	१.७६	३.९६	०.०००
अभिवृती मापन	३०.०६	४.१२	२६.९५	४.५५	३.११	७.८८	०.०००

पश्चात चाचणीच्या वेळी नियंत्रित व प्रायोगिक या दोन्ही गटांमध्ये तिन्ही चाचण्यांमध्ये लक्षणीय फरक दिसला. याचाच अर्थ घेतलेली कार्यशाळा परिणामकारक ठरली.

२. इयत्तांनुसार विश्लेषण (९ वी, ११ वी, महाविद्यालयीन गट)

इयत्ता ९ वी – यांच्या जाणीव जागृती (SYKT) व अभिवृती मापन (SYAT) या दोन चाचण्यांच्या पश्चात चाचणीच्या संब्याशास्त्रीय निष्कर्षांमध्ये लक्षणीय धनात्मक सहसंबंध दिसतात. मात्र प्रायोगिक गटावर लिंगभाव संकल्पनेबाबत (SYGC) निम्न सहसंबंध आढळला. तर नियंत्रित गटात कुठलेही लक्षणीय फरक आढळले नाहीत.

इयत्ता ११ वी : यांच्या पश्चात चाचणीतील तिन्ही चाचण्यांच्या निष्कर्षांमध्ये उच्च लक्षणीय सहसंबंध दिसून आले. ($p > 0.000$)

मोठा गट – महाविद्यालयीन गट : यांच्या जाणीव जागृती (SYKT) व अभिवृती मापन (SYAT) या दोन चाचण्यांच्या पश्चात चाचणीच्या संब्याशास्त्रीय निष्कर्षांमध्ये लक्षणीय धनात्मक सहसंबंध दिसतात. प्रायोगिक गटाचे लिंगभाव संकल्पनेबाबत (SYGC) धनात्मक मात्र फार लक्षणीय बदल दिसत नाहीत. नियंत्रित गटाबाबत कुठल्याही प्रकारचे लक्षणीय बदल दिसत नाहीत.

३. इयत्तांनुसार व गटांना दिलेल्या कार्यशाळांच्या पद्धतीनुसार विश्लेषण :

प्रायोगिक गटाची (इ. ९ वी) म्हणजेच २० दिवस कार्यशाळा चाललेल्या गटाच्या निष्कर्षांची तुलना जेव्हा नियंत्रित गटाशी केली तेव्हा असे निर्दर्शनास आले की, या गटांच्या मध्यमानावरील लक्षणीय फरक जाणीव जागृतीच्या (SYKT) पूर्व चाचणी वेळी दिसले जे प्रायोगिक गटाबाबत काही प्रमाणातच जाणवते. मात्र लिंगभाव संकल्पनेबाबत (SYGC) व अभिवृती मापन (SYAT) या चाचण्यांवर कुठलेही फरक दिसले नाहीत. किंवदन्ती यांच्या निष्कर्षांच्या मध्यमानांमध्ये लक्षणीय फरक दिसतात जे या कार्यशाळांचे स्पष्ट परिणाम दर्शवतात.

जाणीव जागृतीच्या (SYKT) चे 'P' गुणांकन हे पूर्व चाचणीच्या वेळी, पश्चात चाचणीच्या गुणांकापेक्षा खूपच कमी असल्याचे दिसते जे प्रशिक्षणाचे परिणाम दर्शवतात. ($t = 10.11$, $p < 0.000001$).

याच प्रकारचे निष्कर्ष दोन दिवसीय कार्यशाळा पद्धतीच्या (Condensed treatment) गटावरही दिसून आले. प्रायोगिक गटाच्या या दोन्ही (Spreadout treatment and Condensed treatment) गटांच्या निष्कर्षाची तुलना ही त्यांच्याच पूर्व चाचणीच्या निष्कर्षाबरोबर केली तेव्हा त्यात लक्षणीय वाढ दिसली. पण संशोधनाचे निष्कर्ष हे (spreadout treatment) २० दिवस कार्यशाळा चाललेल्या गटाबाबत अधिक परिणामकारकता दर्शवतात.

इयत्ता ११ वीच्या २० दिवस कार्यशाळा चाललेल्या (spreadout treatment) गटाबाबत ही वाढ तिन्ही चाचण्यांच्या निष्कर्षामध्ये दिसते. पण दोन दिवसीय कार्यशाळा पद्धतीच्या (Condensed treatment) गटाचे पश्चात चाचणीचे मध्यमान असे दर्शवतात की, जाणीव जागृतीच्या (SYKT) व लिंगभाव संकल्पनेबाबत (SYGC) चाचण्यांच्या निष्कर्षामध्ये लक्षणीय फरक आहेत पण ते अभिवृत्ती मापन (SYAT) चाचणीवर नाहीत. ($P = 0.076$) नियंत्रित गटाशी तुलना केल्यास लैंगिकता आणि लिंगभाव संकल्पनेच्या ज्ञानाबाबत याचा धनात्मक प्रभाव दिसतो. मात्र याबाबत लैंगिकतेविषयी या गटाच्या दृष्टिकोनावर मर्यादित प्रभाव दिसतो.

या विवेचनावरून असे दिसते की २० दिवस कार्यशाळा चाललेले प्रशिक्षण हे (spreadout treatment) जाणीव जागृतीच्या (SYKT) व अभिवृत्ती (SYAT) चाचण्यांच्या निष्कर्षावर जास्त परिणामकारक ठरते आणि दोन दिवसीय कार्यशाळा पद्धती (Condensed treatment) ही लिंगभाव संकल्पनेबाबत (SYGC) या चाचणीवर जास्त परिणामकारक ठरते. आणखी काही संख्याशास्त्रीय चाचण्यांद्वारे हे मुद्दे अधिक पटवून देता येतील. २० दिवस कार्यशाळा चाललेले प्रशिक्षण (spreadout treatment) या प्रकारची लक्षणीय परिणामकारकता (प्रभाव) हा लिंगभाव संकल्पना (SYGC) व ज्ञान यावर दिसतो पण ह्याच प्रकाराचा लैंगिकता अभिवृत्तीबाबत मर्यादित परिणाम जाणवतो. दोन दिवसीय कार्यशाळा पद्धती (Condensed treatment) ची परिणामकारकता (प्रभाव) हा लैंगिकता ज्ञान व अभिवृत्ती वर जाणवतो पण तो लिंगभाव संकल्पनेबाबत जाणवत नाही. याचा अर्थ हे दोन्ही प्रशिक्षण प्रकार लैंगिकता विषयाचे ज्ञान वाढवतात. लिंगभाव संकल्पना (SYGC) बाबत २० दिवस कार्यशाळा चाललेले प्रशिक्षण पद्धती (spreadout treatment) या प्रकारची, दोन दिवसीय कार्यशाळा पद्धती (Condensed treatment) पेक्षा जास्त उपयुक्त ठरली. मोठ्या गटाचा (महाविद्यालयीन) लिंगसमभाव संकल्पनेबाबतचा दृष्टिकोन जोपासण्यासाठी (दृढ) करण्यासाठी याद्वारे प्रयत्न करता येतील.

MANOVA पद्धतीने विश्लेषण

प्रस्तुत संशोधनात तीन अवलंबित परिवर्त्य आहेत ते म्हणजे लैंगिकता विषयाचे ज्ञान, लैंगिकताविषयी अभिवृत्ती, लिंगसमभाव संकल्पना. तर तीन स्वतंत्र परिवर्त्य आहेत ते म्हणजे, प्रशिक्षण पद्धती, लिंग, इयत्ता (शैक्षणिक पातळी)

या बहुआयामी पद्धतीसुद्धा 't' टेस्टच्या निष्कर्षाना पूरक आहेत. या दोन पद्धतींमध्ये मुख्य निष्कर्ष असेच दाखवतात की, २० दिवस कार्यशाळा चाललेले प्रशिक्षण प्रकार (spreadout treatment) इतर दोन गटांबाबतही अधिक श्रेष्ठ ठरला. विद्यार्थ्यांचे लिंग विचारात न घेताही हा प्रशिक्षण प्रकार सर्वसाधारणपणे प्रभावी ठरतो.

चर्चा

संपूर्ण गटावरील परिणाम : निष्कर्षावरून असे स्पष्ट होते की, लैंगिकता प्रशिक्षण व लिंगसमभाव संकल्पना या विषयांचे प्रशिक्षण प्रायोगिक गटावर लक्षणीयरीत्या सकारात्मक प्रभावी ठरले. म्हणजेच सुरुवातीचे गृहीतक सिद्ध

होते. या विषयाबाबत व्यापक माहिती देण्यासाठी वापरलेली साचेबद्ध पद्धत, प्रसार माध्यमांचा व तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर यामुळे लैंगिकता विषयाचे ज्ञान, अभिवृत्ती व संकल्पना याबाबत सकारात्मक दृष्टी तयार होण्यास मदत होते. प्रायोगिक गटाच्या जाणीव जागृतीच्या (SYKT) व अभिवृत्ती मापन (SYAT) चाचण्यांमध्ये सर्व वयोगटाच्या (पातळ्यांच्या) विद्यार्थ्यांनी जे कमीतकमी गुण मिळवले त्यातही सातत्याने चढता आलेख दिसतो. याचाच अर्थ, सर्वच विद्यार्थ्यां प्रशिक्षणाचा फायदा झाला. नियंत्रित गटाच्या इ. ९ वीच्या विद्यार्थ्यांचे अभिवृत्ती मापन (SYAT) चाचणीचे निष्कर्ष बघितल्यास त्यांचे गुणांक सातत्याने कमी झालेले दिसतात, याचे कारण असे असू शकते की, ९ वीच्या वर्गाला मिळालेला प्रसारमाध्यमांचा अप्रतिबंधित वापर, व इतर परिणामकारक परिस्थितीजन्य घटक हे होते, जे प्रायोगिक गटाच्या प्रशिक्षणाचे निष्कर्ष मर्यादित ठेवतात.

दिलेल्या या प्रशिक्षणाव्यतिरिक्ती, या वयातील (किशोरवयीन) ही मुले त्यांच्यात होणाऱ्या या बदलांबाबत उत्सुकतेपोटी अधिक माहिती मिळवण्यासाठी इतर प्रसारमाध्यमांचाही वापर करू शकतात. ज्यामुळे त्यांना अशास्त्रीय व चुकीचीच माहिती मिळण्याची शक्यता आहे. ११ वीच्या नियंत्रित गटातील विद्यार्थ्यांच्या जाणीव जागृती (SYKT) या चाचणीतील जे थोडेफार सकारात्मक बदल दिसले त्यावरून हा मुद्दा स्पष्ट होतो. नियंत्रित गटाच्या थोड्या प्रमाणात वाढलेल्या गुणांकापेक्षा दिलेल्या प्रशिक्षणाचा परिणाम हा प्रायोगिक गटाच्या पश्चात चाचणीतील निष्कर्षांमध्ये तीव्र सकारात्मक वाढ दर्शवतो.

लिंगसमभाव संकल्पना रुजवणे :

जो मोठा / महाविद्यालयीन गट आहे त्यांच्याकरील निरीक्षणे, त्यांचे याविषयी वाढलेले ज्ञान व अभिवृत्तीमध्ये झालेली लक्षणीय सदिशा वाढ दर्शवतात. पण त्यांचे लिंगसमभाव चाचणीचे पश्चात चाचणीचे गुणांक थोड्याच फरकाने वाढलेले दिसतात. म्हणजेच सकारात्मक परिणामांमध्ये खूप लक्षणीयता दिसत नाही. समाजात लिंगसमभाव ही संकल्पना रुजवण्यासाठी आणखी सकारात्मक व सदिश प्रयत्नांची आवश्यकता आहे हे वास्तव स्वीकारलेच पाहिजे. (वुड, जे., २००५) यांच्या संशोधनानुसार असे दिसते की, ‘एखादी व्यक्ती वयापरत्वे जसजशी मोठी होत जाते तसतसे त्या व्यक्तीचे त्याच्या जोडीदाराबाबतचे लिंगभावाविषयी असणाऱ्या ज्या साचेबद्ध कल्पना असतात त्या त्याच्याबरोबरील सहवासामुळे बदलू शकतात.’ प्रस्तुत प्रशिक्षण किशोरवयीन विद्यार्थ्यांना ‘लिंगभाव’ विषयीच्या पारंपरिक संकल्पनेबाबत प्रश्न उपस्थित करण्यास प्रवृत्त करते. मात्र, मोठ्या गटाच्या (महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या) लिंगभाव संकल्पनेबाबत हे प्रशिक्षण लक्षणीय फरक दर्शवत नाही. वास्तवात प्रायोगिक गटाबाबतही (इ. ९ वी) हेच साधर्म्य दिसते की, यांना दिलेल्या सलग तीन महिन्यांच्या प्रदीर्घ प्रशिक्षणामुळे त्यांच्या लिंगभाव संकल्पनेत लक्षणीय सकारात्मक बदल झालेला दिसला. इ. ११ वीच्या संपूर्ण गटाची निरीक्षणेही याबाबत लक्षणीय सकारात्मक बदल दर्शवतात. या प्रशिक्षणात जो दोन दिवसीय कार्यशाळा (Condensed treatment) घेतलेला गट आहे तो निमशाही भागातून आलेला आहे. कार्यशाळेची पद्धत व जे आशय, विषय होते त्यांचाही लक्षणीय परिणाम झालेला आहे हे वर नमूद केलेल्या निष्कर्षांवरून स्पष्ट होते.

प्रशिक्षण प्रकारांचा परिणाम :

इ. ११ वीचा गट वगळता इतर सर्व इयतांच्या गटांना (प्रायोगिक गटांना) ज्यांना दोन्ही प्रकारचे म्हणजेच २० दिवस कार्यशाळा चाललेले प्रशिक्षण प्रकार (spreadout treatment) व दोन दिवसीय कार्यशाळा (Condensed treatment) प्रशिक्षण मिळाले होते. त्यांच्या निष्कर्षांवरून असे दिसते की त्यांच्या लिंग समभाव संकल्पनेव्यतिरिक्त इतर कुठल्याही घटकांमध्ये फारसे लक्षणीय फरक आढळले नाहीत. लिंगसमभाव संकल्पनेबाबत येथे गटांना दिलेल्या

दोन दिवसीय कार्यशाळा (Condensed treatment) प्रशिक्षण प्रकारच्या तुलनेत २० दिवस कार्यशाळा चाललेला प्रशिक्षण प्रकार (spreadout treatment) जास्त प्रभावी ठरला. एवढ्याच निरीक्षणांवरून (२० दिवस कार्यशाळा चाललेले प्रशिक्षण प्रकार - (Spreadout treatment) वा दोन दिवसीय कार्यशाळा - (Condensed treatment) प्रशिक्षण यापैकी कुठल्या प्रशिक्षण पद्धतीचा मोठ्या लोकसंख्येवर लक्षमीय परिणाम दिसेल हे सांगणे कठीण आहे.

इ. ११ वीच्या २० दिवस कार्यशाळा चाललेले प्रशिक्षण गट (spreadout treatment) व दोन दिवसीय कार्यशाळा (Condensed treatment) प्रशिक्षण गट यांची तुलना केल्यास त्यांच्या पूर्व व पश्चात चाचण्यांच्या निष्कर्षांमध्ये फरक दिसतात. जसे, २० दिवस कार्यशाळा चाललेले प्रशिक्षण (spreadout treatment) प्रकारचा जाणीव जागृतीच्या (SYKT) व अभिवृत्ती मापन (SYAT) या घटकांवर चांगला परिणाम झालेला दिसतो. तर, दोन दिवसीय कार्यशाळा (Condensed treatment) प्रशिक्षण प्रकारचा लिंगभाव संकल्पनेवर (SYGC) चांगला परिणाम झालेला दिसतो. पुढे आणखी काही प्रकारे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण केल्यास दोन्हीपैकी नेमक्या एका प्रशिक्षण पद्धतीच्या परिणामाची लक्षणीयता ठरवणे सोपे जाईल. कुठलेही प्रशिक्षण नाकारण्यापेक्षा प्रस्तुत दोन्ही प्रकारच्या प्रशिक्षण कार्यशाळा सातत्याने घेतल्या पाहिजेत ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष

किशोरवयीन मुलामुलींमध्ये लैंगिकताविषयी सकारात्मक अभिवृत्ती/दृष्टिकोन वाढवून याविषयी ज्ञान वाढवण्यासाठी प्रशिक्षण अत्यंत उपयुक्त ठरले. येथे वेगवेगळ्या वयोगटांना दोन वेगळ्या प्रशिक्षण प्रकारांचे निष्कर्ष वेगळे दिसतात. त्यावरून वयोगटाच्या अनुषंगाने योग्य ते प्रशिक्षण दिले पाहिजे. लैंगिकता विषयातील भिन्न घटकांवर कुठलाही एक विशिष्ट असा प्रशिक्षण प्रकार परिणामकारक ठरेल असे जरी स्पष्ट सांगता आले नाही तरी, लैंगिकतेबाबत ज्ञान वाढवण्यासाठी अभिवृत्तीत सकारात्मक बदल घडण्यासाठी दोन्ही प्रशिक्षण पद्धतींची लक्षणीयता स्पष्ट होते. मात्र एकंदरीतच २० दिवस कार्यशाळा चाललेली प्रशिक्षण पद्धती (spreadout treatment) जास्त चांगली उपयुक्त ठरते. लिंगभाव संकल्पनेबाबत समानतावादी दृष्टिकोन बनण्यासाठी प्रशिक्षणाचा लक्षणीय सकारात्मक परिणाम दिसतो. मात्र संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या असे दिसते की, लिंगसमभाव संकल्पनेवर खूप काम केले तरी घरी व शाळेत याबाबत फारसे बदल घडत नाहीत.

संशोधनाच्या मर्यादा

- हा अभ्यास शहरी व निमशहरी भागातील विद्यार्थ्यांपुरताच मर्यादित होता.
- या अभ्यासात महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचाच सहभाग होता. त्यामुळे जर लहान वर्गावर हे प्रशिक्षण घ्यायचे तर त्यातील काही उपविषयांमध्ये बदल करावे लागतील.

३.२ किशोरवयीन ग्रामीण मुला/मुलींमधील सुम क्षमता जोपासण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे विकसन, आखणी व मूल्यमापन

अस्मिता इनामदार
ज्ञान प्रबोधनीज् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या आधुनिक युगामध्ये स्थिर स्वास्थ्यपूर्ण आयुष्य जगणे फार कठीण झाले आहे. कारकीद, सततची जीवघेणी स्पर्धा, काम पूर्ण करण्याची अंतिम कालमर्यादा, अभ्यासक्रमातील सततचे बदल

आणि बाह्य परीक्षा यामुळे ताण असतो. यामुळे खूप सारा ताण निर्माण होतो. या सान्याशी जुळवून घेण्यासाठी माणसाला त्याच्या शाळेच्या दिवसांमध्ये बरीच कौशल्ये अवगत करावी लागतात.

भारतामध्ये शहरी भागामध्ये अशी कौशल्ये आणि संधी उपलब्ध असतात पण ग्रामीण भागाचा विचार केला तर साधनसामग्रीच्या अनुपलब्धीमुळे विद्यार्थ्यांना त्यांची कौशल्ये विकसित करण्याची समान संधी शहरी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत मिळत नाही.

उद्दिष्ट

- १) विद्यार्थ्यांची नातेसंबंधांमधील जाण वाढवणे
- २) त्यांच्यातील शैक्षणिक कौशल्यांचा विकास करणे
- ३) ग्रामीण भागातील किंशोर व किंशोरींच्या सामाजिक जाणिवेचा अभ्यास करणे
- ४) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या तणाव-नियोजन कौशल्यांचा अभ्यास करणे

सदर अभ्यास अशा रीतीने आखला आहे की ज्यामध्ये प्रशिक्षणाचा अंतर्भाव आहे आणि आमचा विश्वास आहे की त्यामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांना त्यांच्यामधील सुप्त गुण जोपासायला मदत होईल.

ज्ञान प्रबोधनीमधील ग्रामविकसन विभाग ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या आणि महिलांच्या सर्वकष विकासासाठी काम करतो. सदर प्रकल्प हा प्रबोधनीच्या कामाचा एक भाग आहे.

पद्धती

नमुना - दोन वेगवेगळ्या शाळांमधून इयत्ता ९ वीच्या विद्यार्थींचे विद्यार्थिनींची निवड केली. दोन शासकीय शाळा, पहिली कुसगावमधील आणि दुसरी कुरुंगवाडी येथील नक्की केल्या. कुसगाव येथील शाळेमधील नववीचा वर्ग प्रायोगिक तर कुरुंगवाडी शाळेतील वर्ग नियंत्रित गट होता.

साधने

पूर्व चाचणी व पश्चात चाचणी पद्धती वापरली. प्रायोगिक गटासाठी एक प्रशिक्षण कार्यक्रम आखला. खालील सहा विषय प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी नक्की केले ते असे -

- १) स्मरणशक्ती - कविता, नियम, म्हणी, आकृत्या आणि अशा इतर काही गोष्टी ज्या नावं, तारखा आणि व्यक्ती आठवायला मदत करते. ही साधने स्मरणशक्ती वाढवण्यासाठी मदत करतात. यामुळे तुम्ही एखाद्या माहितीची वस्तुस्थिती आणि बांधणी अचूकपणे लक्षात ठेवू शकता.
- २) सृजनशीलता - व्यक्तीचे मानसिक विशेष लक्षण जे त्याला चाकोरीबाहेरचा विचार करायला भाग पाडते, ज्यामुळे एखाद्या कामाचा नाविन्यपूर्ण किंवा वेगळाच पैलू दिसतो.
- ३) संपूरकता - संपूरकता म्हणजे स्त्री-पुरुषांचे समान प्रकटीकरण. लिंग संपूरकता असे म्हणतानाही स्त्री आणि पुरुष एकच आहेत, त्यांची मूल्ये एकच आहेत आणि दोघांना समान वागणूक मिळायला हवी. युनायटेड नेशनने समानता हा मानवी हक्क आहे असे नमूद केले आहे.
- ४) संवाद कौशल्य - आपण सर्वजण संवाद साधण्यासाठी, व्यक्त होण्यासाठी, आपल्या कल्पना मांडण्यासाठी आणि आपण ज्याच्याशी बोलतो आहोत त्या व्यक्तीशी संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी भाषेचा वापर करतो. जेव्हा नातेसंबंध सुस्थितीत असतात तेव्हा संवादाचा ओघ तुलनेनी सहज वाटताना दिसतो. नातेसंबंध जेव्हा बिघडलेले असतात तेव्हा संवादाची क्रिया ही क्लेशदायक असते. संवाद करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये शाब्दिक, अशाब्दिक आणि देहबोली या घटकांचा समावेश होते. अनोळखी व्यक्तींबरोबर आवश्यकतेनुसार आपणहून संवाद साधणे. उदा.

दुकानदार, सावकार इ.

५) सामाजिक जाणिव - सामाजिक जाणिव म्हणजे व्यक्तींमधील, गटांमधील आणि जमातींमधील सामाजिक नातेसंबंधाच्या बलस्थानांचा अभ्यास करणे. सामाजिक जाणिवेचा पट विस्तृत आहे. ज्याची सुरुवात बालवयात विकसित होणाऱ्या सामाजिक कौशल्यांच्या विकासाने होते आणि तो सामाजिक जाणिवेला छेद देऊन जातो. ह्या घटकामुळे विद्यार्थी इतर लोकांच्या भावना, दृष्टिकोन पाहून व समजून घेऊ शकतात आणि इतरांच्या प्रती सहसंवेदना दाखवू शकतात.

६) ताण नियोजन - ताण ही शरीराची शारीरिक, मानसिक किंवा भावनिक बदलाशी समायोजन करण्यासाठी झालेली प्रतिक्रिया आहे. ताण कोणत्याही घटनेमुळे किंवा विचारामुळे घेऊ शकतो की ज्यामुळे तुम्हाला खचलेपणा, संताप, भीती, उतावीछपणाचा अनुभव येतो. ताणाचा नेहमी घटना, प्रतिक्रिया किंवा व्यवहार यातील दृष्टिकोनातून विचार करता येतो. ताणाच्या प्रतिक्रियेचे उत्तम उदाहरण म्हणजे 'लढा किंवा पळ काढा' या प्रतिक्रियेमध्ये तुमच्या शरीरामध्ये अनेक शारीरिक आणि वागण्यातील संरक्षक यंत्रणा येऊन संकटाशी सामना करायला सज्ज होतात. प्रत्येक प्रशिक्षण सत्रानंतर एखाद्या अनोळखी व्यक्तीबरोबर संवाद साधा, टाकाऊतून टिकाऊ बनवा किंवा घरी एखाद्या कार्यक्रमाचे आयोजन करा यासारखे त्या-त्या विषयाच्या अनुषंगाने गृहणाठ दिले जायचे. प्रायोगिक गटासाठी वर उल्लेख केलेली प्रशिक्षण सत्रे घेतली. या अभ्यासाचा उद्देश या प्रशिक्षण सत्रांची उपयुक्तता मोजणे आणि ही प्रशिक्षणे उपयोगी आहेत की नाही हे बघणे असा होता. सुरुवातीला दोन्ही गटांवर पूर्व आणि पश्चात चाचणी केली. पूर्व चाचणीनंतर प्रायोगिक गटासाठी सहा प्रशिक्षण सत्रे आणि तीन गटचर्चा दोन प्रशिक्षण सत्रानंतर घेतल्या. प्रायोगिक गटावरच्या सर्व प्रशिक्षण सत्रानंतर प्रायोगिक गटाची आणि नियंत्रित गटाची पश्चात चाचणी केली. एकूण चार चाचण्या या प्रयोगाकरता विकसित केल्या. प्रस्तुत प्रशिक्षण सत्रांची उपयुक्तता मोजण्यासाठी काही मानसशास्त्रीय साधने विकसित केली. त्याचप्रमाणे एक अंशात: प्रमाणित चाचणी या प्रयोगाकरता वापरली.

१) आंतरव्यक्तिक नातेसंबंध कसोटी - ही चाचणी कुटुंबामधील, मित्रांमधील आणि शेजाऱ्यांमधील व्यक्तिअंतर्गत नातेसंबंध मोजण्यासाठी वापरली. विद्यार्थ्यांच्या भवतालचा अंदाज येण्यासाठी या कसोटीमध्ये दहा घटक होते. ज्या प्रत्येकाला आठ पर्याय होते. प्रत्येकाला हवे तितके पर्याय निवडण्याची मुभा होती.

२) ताण ओळख कसोटी - ताण निर्माण करणाऱ्या कार्यक्रमांमध्ये विद्यार्थी कसे सहभागी होतात, कशामुळे ताण येतोय हे त्यांना समजतंय का? यासाठी ही कसोटी होती. यामध्ये १४ घटक होते. १४ प्रश्नांची ही कसोटी होती व तीन पर्यायांपैकी एका पर्यायाची निवड उत्तर म्हणून करायची होती.

३) विचारगती कसोटी - यामध्ये १६ घटक आहे. सर्वच्या-सर्व १६ घटक खुले शेवट असलेले आहेत. याद्वारा कृती, प्रेरणा, भावना आणि बोधनक्षमता मोजता येते. यामध्ये १६ प्रश्न आहेत व उत्तरे खुल्या पद्धतीने विस्ताराने द्यायची आहेत. ही अंशात: प्रमाणित आहे.

४) ताण चाचणी - ताणाची तीव्रता आणि वारंवारिता मोजण्यासाठी ह्याचा वापर होतो. ६५ घटक आहेत. प्रत्येक घटकाला तीन पर्याय दिलेले आहेत. उत्तरासाठी त्यातील एका पर्यायाची निवड करायची.

विश्लेषण

१) पहिल्या गृहीतकानुसार प्रायोगिक गटामध्ये अंतर्गत नातेसंबंधांमध्ये पूर्व आणि पश्चात चाचण्यांच्या निकालामध्ये लक्षणीय फरक असेल. परंतु हे गृहीतक चुकीचे ठरले. कारण प्रायोगिक गटावर t value 0.054 आली जी महत्त्वपूर्ण नाही. पूर्व चाचणी मध्यमा - २१.९३ SD - ७.९१ मध्यमा - २१.८ SD - ७.३९

२) दुसऱ्या गृहीतकानुसार प्रायोगिक गटामध्ये ताण निर्देशांक पातळीमध्ये पूर्व आणि पश्चात चाचणीच्या निकालामध्ये लक्षणीय फरक असेल. हे गृहीतक बरोबर आहे (मान्य आहे) कारण प्रायोगिक गटामध्ये t value ११.०७, ०.०५ पातळीवर महत्वपूर्ण आहे. पूर्वचाचणीसाठी मध्यमा - ३९.४७ SD - ४.२०७ मध्यमा - १७.०७, SD - ४.५५९

३) तिसऱ्या गृहीतकानुसार ताणाच्या (ताणाकडे बघण्याच्या) दृष्टिकोनाची तीव्रता प्रायोगिक गटामध्ये पश्चात चाचणीनंतर कमी होईल. हे गृहीतक पण सिद्ध झाले (बरोबर ठरले), कारण प्रायोगिक गटामध्ये t value २.६३, ०.०५ पातळीवर लक्षणीय आली. पूर्वचाचणीसाठी मध्यमा - ७५.८७, SD - १७.४८४ आणि पश्चात चाचणीसाठी मध्यमा - १७.०७, SD - ४.५५९

४) चौथ्या गृहीतकानुसार विचारगती कसोटीमध्ये दोन्ही गटांमध्ये काही फरक नसेल. हे निरर्थक गृहीतक खोटे ठरले नाही कारण काही घटकांमध्ये दोन्ही गटांमध्ये लक्षणीय फरक आढळला. प्रशिक्षणाचा परिणाम भावना आणि ज्ञानामध्ये दिसून आला.

चर्चा

१) प्रशिक्षणाचा कालावधी सहा महिने असा होता, पण त्यामध्ये सातव्य नव्हते. बहुतेक सर्व प्रशिक्षणामध्ये दोन आठवड्याची फट राहिली. त्यामुळे प्रशिक्षणाची अपेक्षित परिणामकारकता मोजता आली नाही.

२) असे निर्दर्शनास आले की, प्रायोगिक गटाने प्रशिक्षणामध्ये अंतर्भाव केलेल्या खूप गोर्टीमध्ये प्रगती दाखवली; पण ह्या प्रगतीचे मोजमाप करता आले नाही, कारण नमुना संख्या खूप लहान होती, भरमसाठ नव्हती.

३) सदर अभ्यासामध्ये वापरलेली चाचणी प्रमाणित नव्हती. त्यामुळे निकालांचे मोजमाप कमी महत्वाचे ठरते.

४) जरी संख्यात्मक पृथक्करणाचे सकारात्मक परिणाम किशोरांच्या विकासामध्ये आम्हाला दिसते नाहीत, तरी काही विद्यार्थ्यांचे गुणात्मक पृथक्करण मानसतज्जांचे गटाने त्यांची मुलाखत घेऊन केले आणि त्यांच्यामध्ये संवाद, कौटुंबिक आणि मित्रांशी नातेसंबंध, यात लक्षणीय प्रगती आढळली. मुख्यत्वेकरून अभ्यासाची तंत्रे, स्मरणतंत्रे यांची खूप विद्यार्थ्यांना मदत झाली. काही विद्यार्थ्यांना असे नोंदवले की, प्रशिक्षणानंतर त्यांना ताण निर्माण करणारे घटक ओळखता येऊ लागले आणि त्यांनी त्या गोर्टींना परिणामकारकीत्या हाताळले.

निष्कर्ष

१) अंतर्गत नातेसंबंध जोपासण्यासाठी प्रशिक्षणाचा फारसा उपयोग झाला नाही.

२) ताणासंबंधी दृष्टिकोन आणि ताण-व्यवस्थापन यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा चांगला उपयोग झाला.

३) ताणाची तीव्रता कमी करण्यासाठी प्रशिक्षणाचा उपयोग झाला.

४) विचारगती कसोटी वापरून बोधनात्मक विकासामध्ये प्रशिक्षणाचा चांगला उपयोग झाला.

३.३ बालशिविरांचे संयोजन करण्याच्या कौशल्य-प्रशिक्षणाद्वारे ग्रामीण युवतींच्या आत्मविश्वासाचा अभ्यास

स्नेहा नित्युरे

ज्ञान प्रबोधिनी स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे एखाद्या समाजाचा विकास हा त्यांच्या अंगभूत मूल्यांनुसारच होत असतो. शिक्षण हा या प्रक्रियेतील एक महत्वाचा भाग आहे. दुर्दैवाने महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील १६ ते १९ या वयोगटातील मुलींना प्राथमिक शिक्षणाच्या पुढे

फारसे शिक्षण मिळत नाही. जवळपास शाळा नसणे, पुरेसे आर्थिक पाठबळ नसणे, घरकाम किंवा लवकर लग्र अशा कोणत्याही कारणामुळे त्यांचे शिक्षण थांबू शकते. त्यामुळे इतरांपेक्षा त्यांचा आत्मविश्वास कमी असतो. अशा मुलींकडे सर्वांचेच दुर्लक्ष होते आणि हळूहळू त्या निर्णय-प्रक्रियेतून बाजूला फेकल्या जातात. अशा मुलींचा आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी आम्ही गाव पातळीवरील बालशिक्षिरांचे संयोजन करण्याविषयी त्यांचे प्रशिक्षण घेतले. अशी बालशिक्षिरे त्यांनी गावपातळीवर घ्यावीत अशी कृतीरूप जोड त्यांना दिली. अशा कृतीरूप उपक्रमामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढेल व त्या वाढलेल्या आत्मविश्वासाचा त्यांना त्यांच्या जीवनात उपयोग होईल असे वाटल्याने १०० मुलींसाठी हा उपक्रम घेण्याचा विचार केला.

उद्देश

ग्रामीण भागातील युवर्तींना बालशिक्षिर संयोजनाचे प्रशिक्षण देऊन व अशी शिक्षिरे त्यांनी गावपातळीवर घ्यावी, त्याची योजना करून अशा प्रत्यक्ष अनुभवशिक्षणाद्वारे प्रशिक्षणार्थीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

नमुना

महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील १०० किशोरवयीन मुली.

नमुनागट निवड

वेळे तालुक्यातील १७ ते १८ गावांमधील २५० युवर्तींना प्रशिक्षण वर्गाची माहिती देण्यात आली. त्या वर्गाला येण्याची इच्छा असणाऱ्या व समाजात परिवर्तनाचा दूत म्हणून काम करण्याची इच्छा असणाऱ्या १०० युवर्तींना निवडण्यात आले.

पद्धत

स्वेच्छा नियुक्तीद्वारे प्रशिक्षणार्थ्यांची निवड केली गेली.

उपयोजन

प्रशिक्षण कार्यक्रमाची रचना व प्रत्यक्ष प्रशिक्षण घेणे. स्वेच्छा नियुक्तीद्वारे प्रशिक्षणार्थ्यांची निवड केली गेली व त्यांना पुढीलप्रमाणे प्रशिक्षण देण्यात आले.

आशय रचना व त्याचे प्रात्यक्षिक

शिक्षिरातील प्रशिक्षण वर्गातील एकदिवसीय प्रशिक्षण वर्गाची रचना करण्यात आली. यात प्रज्ञा मानस संशोधिकेतील बालमानस विभागातील तज्ज्ञांनी सत्राची रचना केली. यात ० ते ९ वयोगटातील बालकांसाठी गाणी, खेळ आणि इंद्रियविकासनातील विविध गोष्टींचा अंतर्भाव करण्यात आला. तसेच बालकांच्या बौद्धिक वाढीसाठी लागणाऱ्या हसतखेळत बुद्धिविकास होईल अशा खेळांचा अंतर्भाव करण्यात आला. हे खेळ कसे घ्यायचे याचे प्रशिक्षण मुलींना देण्यात आले. यात ३ प्रकारचे प्रशिक्षण झाले. गाणी, गोष्टी, खेळ आणि या सगळ्यांमधून होणाऱ्या त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व-विकासासंदर्भातील गोष्टींचे प्रशिक्षण झाले.

संयोजन प्रशिक्षण

मुलींना गावोगावी जाऊन तेथील बालवाड्यांमधून शिक्षिरे संयोजन करण्याचे प्रशिक्षण दिले गेले. गावात जाणे, बालवाडीताईची परवानगी काढणे व दोन दिवस त्या गावातील बालवाडीच्या मुला-मुलींचे शिक्षिर घेणे, त्या शिक्षिराला ८ ते ९ वर्षांपर्यंतच्या मुलांना गोळा करणे, शिक्षिराचे नियोजन करून प्रत्यक्ष शिक्षिर घेणे.

प्रत्यक्ष गावोगावी जाऊन प्रशिक्षण घेणे : १०० पैकी ७० जणींनी ३२ गावात एकूण ४३ शिक्षिरे घेतली. अंदाजे ६६३ मुलांपर्यंत पोहोचण्यात त्या यशस्वी झाल्या. म्हणजेच ह्या ७० जणी 'परिवर्तनाचे दूत' बनल्या. आपल्याच

गावातील शाळेत परवानगी घेऊन कार्यक्रम केले. प्रथम या दूतांनी आपल्याच गावात शिबिरे घेतली पण आत्मविश्वास वाढल्यावर त्यांनी बाहेरच्या गावांमधूनही ही शिबिरे घेतली. इतर ही सामाजिक कामात भाग घेतला. लोक त्यांना ओळखायला लागले. त्यांची समाजात ओळख निर्माण होऊ लागली. यातून एकूण प्रशिक्षणाचा उद्देश सफल झाला.

मुलाखती

प्रशिक्षण संपल्यानंतर या युवर्तीच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. त्यातील काही प्रतिक्रिया पुढीलप्रमाणे - आमचा विश्वासच बसत नव्हता की दुसऱ्या गावात जाऊन आपण असे शिबिर घेऊ शकू. मुले आणि मोठी माणसे आपलं ऐकतील असं वाटत नव्हतं. पण मुलांनी छान गाणी म्हटली, गोषी ऐकल्या.

माझा आत्मविश्वास खूप वाढला. आता मी अशी एखादी गोष्ट स्वतःच्या हिंमतीवर करू शकेन.

आम्ही शिबिर घेतल्यावर शाळेतील मुले आम्हाला 'ताई ताई...' म्हणू लागली. तेव्हा खूप अभिमान वाटला व बरे वाटले.

निष्पत्ती व चर्चा

ग्रामीण भागातील युवर्तीच्या क्षमता वाढाव्यात आणि विचार बदलावेत यासाठीच अशा १०० मुलींसाठी आम्ही प्रशिक्षण कार्यक्रम घेतला. त्यांचा आत्मविश्वास वाढावा हा त्यामागचा उद्देश होता. प्रशिक्षणात संयोजकता, संघटन व अंमलबजावणी या विषयांचा समावेश होता. प्रशिक्षण झाल्यानंतर या प्रशिक्षणार्थींना लहान मुलांसाठी दोन दिवसाचे 'व्यक्तिमत्त्व विकास शिबिर' घेण्यास सांगण्यात आले होते. या मुलींमध्ये आत्मविश्वासाची कमी असली तरी रोजच्या व्यवहारातील कौशल्ये आणि योग्यता असतात, पण त्याची जाणीव नसते. या कौशल्यांची जाणीव करून देऊन त्याचा योग्य वापर करायला शिकविणे एवढेच आव्हान अभ्यासकांपुढे होते. त्यासाठी या प्रशिक्षणातील विषयांची रचना तीन मानसतज्ज्ञांनी केली.

निष्कर्ष

प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून व त्या प्रशिक्षणात शिकलेल्या गोष्टींचे गावपातळीवर उपयोजन केल्यामुळे ग्रामीण भागातील मुलींचा आत्मविश्वास वाढला.

३.४ कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे ग्रामीण किशोरींच्या व्यक्तिगुणांच्या पातळीत होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास

अश्विनी ठाकर
ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे

व्यक्तिमत्त्व विकसनातील एक महत्त्वाचे अंग म्हणजे स्वतःला प्रगतीकडे नेण्याच्या क्षमतेत वाढ होणे. इयत्ता आठवीतील २५० विद्यार्थींना शालेय शिक्षणाला पूरक असे विविध प्रकारचे व्यक्तिकौशल्य व हस्त कौशल्यांचे नियमित प्रशिक्षण दिल्यावर काही गोष्टी लक्षात आल्या. प्रशिक्षणपूर्व व प्रशिक्षणोत्तर अशा प्रश्नावर्लांच्या साहाय्याने आपल्याला असे आढळून आले की प्रशिक्षणाने स्वतःला प्रगतीकडे नेण्याच्या क्षमतेत व आत्मविश्वासाच्या पातळीत लक्षणीय वाढ होऊ शकते.

आत्मविश्वास म्हणजे स्वतःच्या क्षमतांवर पूर्ण विश्वास असणे होय. ग्रामीण किशोरी ह्या बन्याचदा अबोल व

न्यूनगंड असलेल्या असतात. नवीन शिक्षक किंवा माणसांसमोर त्या लवकर मोकळेपणाने बोलत नाहीत. स्वतःचा निर्णय स्वतः न घेता दुसऱ्यांवर अवलंबून राहावे लागते. ‘मला हे जमणार नाही, करू की नको’ अशा द्विधा मनःस्थितीत त्या राहतात. योग्यअयोग्याची समज आणि त्यातील निवडीची जाणही त्यांना असतेच असे नाही. प्रस्तुत अभ्यासात ग्रामीण किशोरींच्या या आणि अशा मानसिकतेचा सविस्तर विचार केला आहे.

व्यक्तिकौशल्यांमध्ये व्यक्तिमत्त्व विकसनासाठी अत्यंत आवश्यक अशा अनेक पैलूंचा विचार केला होता. संवाद व संभाषण संप्रेषण कौशल्यांप्रमाणेच बहुदिश विचार व चौकटीबाहेरचा विचार करण्याचे कौशल्य मुर्लींना या निमित्ताने परिचयाचे झाले. त्यातील बहुदिश विचार कल्यासाठी व करण्याची क्षमता येण्यासाठी अनेक गोष्टींची रचना करावी लागेल हे समजले. हस्तकौशल्यात अनेक गोष्टी प्रत्यक्ष दिलेल्या वेळात व दिलेल्या साधनांच्या साहाय्याने करून पाहिल्यामुळे मुर्लींना अत्यंत उत्साह व आत्मविश्वास वाटला.

उद्देश

कौशल्य प्रशिक्षण केल्यामुळे ग्रामीण किशोरींच्या व्यक्तीगुणांच्या पातळीत काही बदल होतो आहे का याचा अभ्यास करणे. यासाठी प्रशिक्षण पूर्व व प्रशिक्षणोत्तर चाचण्या घेण्यात आल्या.

पद्धती

गटाची निवड

प्रश्नावलीच्या साहाय्याने प्रशिक्षण पूर्व चाचणी

उपयोजन – पंधरवड्यातून एकदा अशा अभ्यासाच्या कालावधीमध्ये २० सत्रे घेतली.

प्रश्नावलीच्या साहाय्याने प्रशिक्षणोत्तर चाचणी

विश्लेषण

गटाची निवड

प्रदत्त

प्रस्तुत अभ्यास पुणे जिल्ह्यातील भोर, वेळे, हवेली या तीन तातुक्यातील ४० गावातील ७ ग्रामीण केंद्र – शाळांमधून इ. ८ वी ९ वीच्या २५० किशोरींबरोबर केलेला आहे.

प्रदत्त संकलन

अभ्यासासाठी निवडलेल्या ७ ग्रामीण शाळांमधून इ. ८ वी ९ वीच्या वर्गावर महिन्यातून २ सत्रे याप्रमाणे सन २००९ ते २०१० मध्ये २० सत्रे घेतली. एक वर्षानंतर व्यक्तिमत्त्व-विकसन प्रश्नावली सोडवून घेतली.

उपयोजन

एका वर्षाच्या कालावधीमध्ये महिन्यातून दोन वेळा घड्याळी दीड तासाचे सत्र या प्रमाणे वर्षाला २० सत्रे घेतली. यामध्ये १० व्यक्ति कौशल्य व १० हस्तकौशल्यांचे प्रशिक्षण देण्यात आले. तसेच तंबूतील निवासी शिबिरे व सुट्टीतील गावपातळीवरील शिबिरे घेण्यात आली. प्रशिक्षणासाठी ज्ञान प्रबोधिनीतील तज्ज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन लाभले व प्रत्यक्ष प्रशिक्षण घेण्यामध्ये सहभागही होता.

साधने

एक वर्षाच्या प्रशिक्षणासाठी ज्ञान प्रबोधिनीमध्ये तज्ज्ञ व्यक्तींनी तयार केलेला अभ्यासक्रम घेतला. या प्रशिक्षणानंतर किशोरींना एक प्रश्नावली सोडवायला दिली. त्यामध्ये ३५ प्रश्न होते. ही प्रश्नावली सोडवण्यासाठी अर्धा तास वेळ देण्यात आला.

निरीक्षणे

२५० पैकी १८५ किशोरी प्रशिक्षणोत्तर प्रश्नावली सोडविण्यासाठी उपस्थित होत्या. एक वर्षाच्या प्रशिक्षणानंतर व किशोरींकडून सोडवून घेतलेल्या प्रश्नावलीमधून किशोरींच्या ४ प्रकारच्या व्यक्तिगुणांमध्ये विशेष बदल दिसून आले. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे –

१) आत्मविश्वासात वाढीवर झालेला परिणाम –

१. वर्गात पुढे येऊन गोष्ट सांगण्याची संधी घेतली. ८२%

२. बहुदिश विचार करायला शिकले.

(एखादी गोष्ट एका पद्धतीने होत नसले तर त्यासाठी अनेक

वेगवेगळे पर्याय शोधता येणे) ३%

३. आत्मविश्वास वाढला असे म्हणणाऱ्या ९२%

४. अनेक अडचणींना सापेमोरी जाण्याची ताकद-धाडसीपणा ९७%

५. इतरांपेक्षा वेगळा विचार करायला लागले. ९७%

२) विचारात सकारात्मक बदल –

१. मनातील विषय इतरांशी मोकळेपणाने बोलणे ८०%

२. नातेवाईकांशिवाय इतरत्र (निवासी शिबिरात पहिल्यांदाच राहिल्या) ५५%

३. शाळेखरीज इतर नवीन मैत्रिणी भेटल्या ७६%

४. चांगल्या सवयी व निस्वार्थी मैत्री आवश्यक वाटते ९५%

५. एखादी असाध्य, अशक्य गोष्ट येण्यासाठी हट्ट आणि

त्यासाठी पालकांचे मन वळवणे ६२%

३) शिक्षणाची ओढ –

१. शिक्षणाचे महत्त्व पटल्यामुळे १० वीनंतरचे शिक्षण पालकांनी

विरोध केला तरी करणार असे म्हणणाऱ्या ८५%

२. अधिक गुण मिळविण्याची इच्छा – स्वतःला एक आव्हान देण – ५०%

महत्त्वाकांक्षा

४) इतरांचा प्रभाव

१. या प्रशिक्षणवर्गात घेण्यात आलेल्या निवासी शिबिरांमुळे मुली ५५%

प्रभावी वाटल्या

२. शिबिरातील सहभागी झालेल्या किशोरींचे अनुभव ऐकून इतर ७८%

मुर्लींना सहभाग घ्यावासा वाटला.

या प्रशिक्षणात सहभागी झाल्यामुळे बहुदिश विचार, निरीक्षणकौशल्य, नाट्य-सादरीकरण, प्रतिभा-विकसन व आरोग्य अशा ५ विषयांची विशेष माहिती सहभागींना मिळाली.

सामाजिक जाणीव

१. प्रशिक्षण वर्गात शिकलेल्या गोष्टी इतरांना शिकवण्याची तयारी व ९५%

खेडोपाड्यात जाऊन काम करण्याची इच्छा

अभ्यासकाच्या दृष्टीने शिबिरांचा उपयोग मुख्यत: ग्रामीण किशोरींचा जवळून परिचय होण्यासाठी झाला, जादाची माहिती व चर्चा किशोरींपर्यंत पोहचवता आली. प्रेरणादायी चरित्रे, अनुभवकथन सत्रे, नाट्यसत्रे इ. विषय शिबिरांमधून

चांगल्या प्रकारे घेता आले. वैयक्तिक कौशल्याइतकेच गटांचंही कौशल्य वाढवणं, गटाकळून उत्तम सादरीकरण होणं या गोष्टीवर भर देता आला. याचा मुर्लीवर खूप परिणाम झाला. वकृत्वकौशल्य शिकवल्यामुळे मुर्लीमध्ये सभाधीटपणा आला.

चर्चा

सध्याचे औपचारिक शालेय शिक्षण हे पदवी किंवा उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्याना डोळ्यापुढे ठेऊन रचलेले आहे. ग्रामीण भागातील मुर्लीचे शाळेनंतर शिक्षण थांबण्याचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे या औपचारिक शिक्षणाचा त्यांना तितकासा फायदा होत नाही. अनौपचारिक शिक्षणामध्ये व्यक्तिमत्त्व घडणीचे अनेक गुण या किशोरींना शिकायला मिळाले. उदा. प्रशिक्षणानंतर ८०% किशोरी मनातील विषय इतरांशी मोकळेपणाने बोलू लागल्या. ९५% किशोरींना चांगल्या सवयी व निस्वार्थी मैत्री आवश्यक वाटू लागली.

९२% किशोरी आत्मविश्वास वाढला असे म्हणाल्या. यावरून आत्मविश्वास वाढीसाठी हे प्रशिक्षण मोलाचे ठरले असे वाटते. या प्रशिक्षणातून प्रत्येक किशोरी एक चांगली व्यक्ती म्हणून घडली. या दृष्टीने त्यांची सकारात्मक वृत्ती वाढली. असे या अभ्यासावरून दिसते.

निष्कर्ष

ग्रामीण किशोरींना स्वतःमधील गुण व क्षमता लक्षात यायला मदत झाली.

क्षमतांची पूर्तता करण्यासाठीचा आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये आला.

या प्रशिक्षणामुळे किशोरींच्या स्वतःला प्रगतीकडे नेण्याच्या क्षमतांमध्ये वाढ दिसली.

मर्यादा

प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडलेल्या ७ ग्रामीण शाळा ह्या केंद्र शाळा होत्या. ७ शाळांमध्ये ४० गावांमधून किशोरी येत होत्या.

अभ्यासकाच्या अडचणी –

ह्या प्रशिक्षण वर्गात शाळांच्या वेळा मिळवण्यासाठी खूप प्रयत्न करावे लागले. १५ दिवसांनी एकदा भेट होत असल्यामुळे मुर्लींशी जास्त वेळ संपर्क होत नसे. स्थानिक मनुष्यबळ उपलब्ध नसल्यामुळे दरवेळी पुण्याहून प्रशिक्षक ठेऊन जावे लागत होते. हमरस्त्यांच्यापासून आतील शाळांचा प्रतिसाद कमी होता.

भविष्यकालीन कार्यक्रम – या अभ्यासामधून मुर्लींमध्ये वेगळा व नवीन विचार करण्याची वृत्ती आढळून आली. (९७% किशोरी इतरांपेक्षा वेगळा विचार करायला लागले असे म्हणाल्या.) अशा मुर्लींनी पुढे त्यांच्या युवती अवस्थेत स्वतःबरोबर कुटुंबाचाही तसेच समाजाचाही विकास करावा, यासाठी कौशल्य प्रशिक्षण आयोजण्याचं आम्ही ठरवले आहे. या अभ्यासानुसार बहुदिश विचार करण्याचे प्रमाण हे कमी (३%) आढळून आल्याने यापुढील प्रशिक्षणात त्यानुसार बदल करता येईल. बहुदिश विचार पद्धतीचे प्रशिक्षण होणाऱ्या उपक्रमांच्या संख्येत वाढ करता येईल.

Annexure

या प्रशिक्षण वर्गात घेण्यात आलेल्या सत्रांचे विषय पुढीलप्रमाणे –

किशोरी विकास उपक्रमात व्यक्तीचा आत्मविश्वास वाढविणारी काही कौशल्ये असावीत. तसेच हस्तकौशल्यांचा उपयोग करून त्यांना भविष्यात चार पैसे कमविण्याची संधी घेता यावी व काहीतरी पूर्ण केल्याचे समाधानही त्यांना

मिळावे याकरिताही हस्तकौशल्यांचा समावेश केला. व्यक्तिकौशल्येही आत्मसात करायला जास्ती कालावधी लागू शकतो, पण हस्तकौशल्यांद्वारे तयार केलेली वस्तू लगेचच पाहायला मिळते व तिच्या विक्रीतून किंवा निर्मितीतून एक वेगळा निर्मितीचा आनंद घेता येतो व आत्मविश्वास लगेचच वाढण्यास मदत होते, म्हणून तुलनेने उशीरा आत्मसात होणारी किंवा सरावाने आत्मसात होणारी व्यक्तिकौशल्ये व लगेच काहीतरी मूर्त स्वरूपात दिसणारी किंवा लगेचच दृश्य आनंद व निर्मितीचा विश्वास देणारी अशी हस्तकौशल्ये अशा दोन कौशल्यांचा समावेश केला गेला -

व्यक्तिकौशल्य

संवाद कौशल्य, नियोजन कौशल्य, अभ्यास कौशल्य, संपूरकता
मैत्री, चांगल्या सवयी, प्रतिभा विकसन, बहुदिशा विचार,
निरीक्षण कौशल्य, कथाकथन, व्यक्तिमत्त्व विकास म्हणजे काय ?
आरोग्य-आहार इ.

हस्तकौशल्य

कागदी फूले बनविणे, राखी बनविणे, मेंदी, वारली
चित्रकला, शिवणाचा रुमाल, आकाशकंदील, पणत्या
रंगविणे, हार तयार करणे, वायरचे कीचेन बनविणे,
मोत्यांचे फूल बनविणे, परसबाग करणे इ.

३.५ ग्रामीण महिलांचा शिक्षण गळती ते पदवीपर्यंतचा प्रवास

कल्पना कुलकर्णी,
वाच. वनिता पटवर्धन
ज्ञान प्रबोधिनीज. इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी, पुणे

मुलींनी शाळा अर्ध्यातून सोडणे ही मोठी समस्या आहे. विशेषत: ग्रामीण भागात आढळते. या गळतीचे प्रमाण विविध देशात व देशांतर्गत पण निरनिराळे आहे, गरिबी, शैक्षणिक सुविधा व लोकसंख्या या गोष्टींचा गळतीवर परिणाम होताना दिसतो. महाराष्ट्रात ग्रामीण भागात प्राथमिक शिक्षण हे संपूर्णपणे जिल्हा परिषदेच्या अख्यात्यारीत आहे. मुलींना बारावीपर्यंत मोफत शिक्षण मिळते. त्यामुळे देशाच्या तुलनेत येथे गळतीचे प्रमाण कमी आहे मात्र ते आहे.

उद्देश

शाळा अर्धवट सोडलेल्या ग्रामीण महिलांच्या सुस्थितीवर पदवीपूर्व परीक्षेचा परिणाम अभ्यासणे. शाळा सोडलेल्या ज्या महिलांनी ही परीक्षा दिली या महिला, ज्यांनी परीक्षा दिली नाही त्या महिलांच्या तुलनेत जास्त सुस्थित आहेत. हा निष्कर्ष तपासण्यासाठी हा अभ्यास केला.

पद्धती

महाराष्ट्रात यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठाच्या वतीने 'प्रारंभिक मराठी माध्यम - अभ्यासक्रम (PCC)' ही परीक्षा घेतली जाते. सरकारमान्य असलेली ही परीक्षा बारावीला समान समजली जाते. त्यानंतर परीक्षार्थी पदवीचे शिक्षण घेऊ शकतो. पुणे जिल्हातील तीन तालुक्यांतील २५ गावातील, शाळा अर्धवट सोडलेल्या ग्रामीण महिलांना एका सामाजिक कार्यकर्त्याने या परीक्षेस बसण्यास तयार केले. या महिलांचे वय १८ ते ५५ च्या दरम्यान होते आणि त्यांचे शिक्षण ५ वी ते ११ वीपर्यंत झालेले होते. परीक्षेला बसलेल्या ८७ पैकी ८६ उत्तीर्ण झाल्या. चौधींनी पुढे पदवीपर्यंत शिक्षण चालू ठेवले. माणसाची सुस्थिती हा सध्या जगभर चर्चिलेला विषय आहे. मानसिकदृष्ट्या या स्थितीचे सहा पैलू आहेत :

स्व-स्वीकार

इतरांबरोबर सकारात्मक संबंध

स्वायत्तता

आयुष्याचे ध्येय

भोवतालच्या परिस्थितीची जाण/पकड

वैयक्तिक विकास

या निकषांवर परीक्षण केले.

निरीक्षणे आणि निष्कर्ष

परीक्षा दिलेल्या महिलांमध्ये पुढील सकारात्मक बदल प्रकरणांने जाणवले -

घराबाहेर आत्मविश्वासाने एकट्याने वावर होऊ लागला.

इतरांशी सहजपणे संवाद आणि अनुभवांची देवाणघेवाण सुरु झाली.

आर्थिक व्यवहार करण्यात आणि सरकारी कागदपत्र हाताळण्यात सजगता वाढली.

आंधळेपणाने आज्ञा पाळण्यात घट झाली.

स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्याची तयारी झाली.

शिक्षणाचे महत्त्व कळल्याने घरातील इतरांना शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देऊ लागल्या.

घरात व समाजात परस्पर संबंध सुधाराले.

घरात, समाजात त्यांच्याविषयी आदर वाढलेला दिसतो.

अधिक चांगल्या भविष्याची आशा.

ही परीक्षा उत्तीण झाल्याने या महिलांमध्ये लक्षणीय बदल झालेला आढळतो. 'शाळा सोडलेल्या' हा ठपका नाहीसा झाल्याने त्यांची 'स्व प्रतिमा' उजळली. कार्यक्तर्यांने पाठपुरावा करून या महिलांकडून तयारी करून घेतली, त्याचाही फायदा झालेला दिसतो.

३.६ बचतगटातील सहभागामुळे व त्यातील अनौपचारिक प्रशिक्षणामुळे ग्रामीण महिलेच्या विविध विषयांच्या जाणिवांवर होणारा परिणाम

भारती कामठे

ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे

जाणीव जागृतीच्या कामात बचगटांचा वाढता सहभाग सर्वत्र जाणवतो आहे. आपणही जाणीवपूर्वक बचतगटांच्या बैठकींचा वापर हा गटाच्या हिशोबापलिकडे नेण्यासाठी केला. त्यातून आरोग्य, शिक्षण, विमा, बँकांचे व्यवहार, सामाजिक जाणीव व गावासाठीचे काम, महिलांचे संघटन व त्याद्वारे काम असे अनेक विषय आपण मांडत आलो. गावागावात पुढाकार घेणाऱ्या महिला या बचतगटाचा पुरेसा अनुभव घेतलेल्या असतात, असेही दिसले. यासाठी हा अभ्यास केला. बचत व बँक व्यवहार, महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक उपक्रमातील सहभाग या तीन गोर्टीच्या जाणिवांवर बचतगटातील अनुभवाचा काय परिणाम होतो याचा अभ्यास केला. त्यातील निरीक्षणे ही सकारात्मक आली आहेत.

उद्देश

बचतगटामधील अनौपचारिक अनुभव व प्रशिक्षणांचा बचतगट सदस्यांच्या विविध विषयांवरील जाणिवांवर काय परिणाम होतो याचा अभ्यास करणे. यासाठी निवडलेले ३ विषय पुढीलप्रमाणे-

१) बचत व बँक व्यवहार २) सक्षमता ३) सामाजिक उपक्रमात सहभाग.

पद्धती

१९९८ सालापासून ज्ञान प्रबोधिनी ही संस्था तीन तालुक्यांत काम करते आहे. संस्थेच्या वर्तीने भोर, हवेली व वेल्हे या तालुक्यातील ४० गावांत ३०० बचतगट चालवले जातात. प्रश्नावली हे माध्यम वापरून या बचतगटांपैकी जास्त उलाढाल करण्याच्या ३० बचतगट प्रमुखांच्या मुलाखती घेतल्या. ज्यांनी गटाचा कमीत कमी ५ वर्षांचा अनुभव घेऊन विविध प्रकारची माहिती गटांमधून मिळविलेली होती, अशांचीच निवड करण्यात आली. वयोगट ३० ते ३५ वर्षे असा होता.

साधने

१) प्रश्नावली : गटातील सहभागामुळे बचतगट, उद्योजकता, आरोग्य व शिक्षण या विषयांवरील जाणिवांविषयी जाणून घेण्यासाठी २० प्रश्नावली प्रश्नावली वापरली.

२) मुलाखत : वरील सर्व विषयांवरील महिलांचे अनुभव तसेच त्यांच्यात झालेल्या बदलांविषयी मुलाखत घेतली. हेतू

बचतगटाच्या सहभागातून पाच वर्षांसाठी दरमहा दिलेल्या विविध विषयांच्या माहितीमुळे ज्ञान प्रबोधिनी गटातील ग्रामीण महिलांवर कुठल्या प्रकारे परिणाम होतात हे अभ्यासणे.

कालावधी - जून २०१३ ते नोव्हेंबर २०१३

उपयोजनाचा क्रम

सर्वप्रथम ३० बचतगट-प्रमुखांना प्रश्नावली सोडविण्यास दिली. सर्व गटांमधून बँक व्यवहार, सक्षमता तसेच सामाजिक कामातील सहभाग याविषयीची सत्रे झाली आहेत याची खात्री केली. प्रश्नावलीच्या आधारे त्यांच्याशी चर्चा केली व त्यातून त्यांचे अनुभव जाणून घेतले. त्यांच्या मुलाखती घेतल्या. प्रश्नावलीतील उत्तरे व मुलाखतींमधील महिलांचे म्हणणे यांचे विश्लेषण केले. या विश्लेषणातून खालील निष्कर्ष जाणवले.

निष्कर्ष व चर्चा

यातून ६ महिलांनी स्वतःचे व्यवसाय चालू केले. त्यापैकी २ महिलांना उद्योजकता पुरस्कार मिळाला. १ महिला उत्तम प्रकारे बँकेचे व्यवहार करू लागली. आधी तिने स्वतःचे खाते काढून नंतर इतर ५० महिलांकडून बँकेत खाते काढून घेतले. २ महिला ह्या गावातील कारभार पाहू लागल्या आहेत व निवडणुका लढवणाऱ्या सरपंच झाल्या आहेत. ९ जणींनी वरील विषयांवर महाराष्ट्रातील संस्थांमधील बचतगट कार्यकर्त्यांचे व संस्था चालकांच्या प्रशिक्षक या नात्याने साधन व्यक्ती म्हणून काम केले. यावरून ३० जणींच्या नमुनागटातील २० जणींनी म्हणजेच ६६% व्यक्तींनी यश संपादन केलेले दिसते.

बचतगटात मिळणाऱ्या विविध माहितीचा व जाणीव जागृतीचा परिणाम :

छोट्या उद्योगांना सुरुवात - याचा परिणाम म्हणून कुणी किरणामाल दुकान, कुणी युरिया ब्रिकेट खत-गोळ्या तयार करणे, मेस चालविणे असे व्यवसाय करू लागल्या. त्यांच्या आर्थिक उलाढाली वाढल्या. शिक्षणाविषयी

प्रेरणा वाढली – क्रमिक शिक्षणाविषयीचे महत्त्व याच प्रशिक्षणातून ग्रामीण महिलांना पटवून देणे असे वर्ग घेतले. यातून या वर्गाला उपस्थित राहिलेल्या भागातील ४० महिलांनी ‘यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ’ची समकक्ष १२ वी परीक्षा दिली व उत्तीर्ण झाल्या. एक ३८ वर्षे वयाची महिला स्वतः शिकली व तिने तिच्या मुलाला व सुनेलाही १२ वी परीक्षेसाठी बसवले. नमुना गटाला विचारलेल्या प्रश्नांच्या उत्तरांवरून स्पष्ट दिसणारे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत. महिलांना बचतीचे, बँकेचे महत्त्व पटले आहे.

क्र.	तपशील	हो	नाही	टक्केवारी
१	तुम्ही बचतगटात किती वर्षे आहात ?			
	५ वर्षे	५		१६%
	६ ते ७	२		६%
	८ ते १०	९		२७%
	१५ वर्षे	२४		७९%
२	तुमचे बँकत खाते आहे का ?	२६	४	८६%
३	बचतगटाच्या माध्यमातून बँकेतून किती कर्ज काढले ?			
	१ ते १० हजार	५		१६%
	११ ते १५ हजार	२		६%
	२५ ते ५० हजार	१३		४३%
	१ ते ५ लाख	५		१६%
	कर्ज घेतले नाही	५		१६%
४	कर्ज कशासाठी काढले ?			
	शिक्षण	४		१३%
	शेती	५		१६%
	घर, वस्तू	७		२३%
	व्यवसाय	१४		४६%

तक्त्यातील माहितीवरून खालील निरीक्षणे लक्षात येतात –

- बचतगटात जेवढी जास्त वर्षे सहभाग तेवढे बचतीचे महत्त्व जास्ती पटलेले दिसते व बँकेतून कर्ज काढण्याचे प्रमाणही वाढलेले दिसते.
- त्यांनी स्वतःखेरीज इतर ५० व्यक्तींची बँकेत खाती काढली.
- स्वतःचा आरोग्य विमा काढला.
- नेतृत्व करण्याबाबतचे प्रश्न
- महिला स्वतःचे निर्णय घेऊ लागल्या २८ (९३%)

विम्याबाबतचे प्रश्न

क्र.	तपशील	हो	नाही	उत्तर	दिले नाही	टक्केवारी
१	तुमचा विमा काढलेला आहे का ?	१२	१६	२	५३%	
२	आरोग्य विमा काढला आहे का ?	९	२१	०	६९%	

उद्योग व्यवसायाबदलचे प्रश्न

१	स्वतःचे निर्णय स्वतः घेता का ?	२८	२	९३%	
२	तुमच्या स्वतःमध्ये कुठला मोठा बदल सांगता येईल ?	हो	नाही	टक्केवारी	
	आत्मविश्वास	१२		४०%	
	क्षमतावाढ	३		९%	
	शिक्षणाचे महत्त्व	२		६%	
	उद्योजक/व्यवसाय	१३		४३%	
३	तुमच्या घरात मोठे निर्णय घेताना तुमचे मत विचारात घेतले जाते का ?	१		९६%	
	शेती	१६			
	लग्न	१६			
	शिक्षण	३			

- व्यवसायामुळे आर्थिक उलाढाल वाढल्यामुळे त्यांचे घरातील स्थान बदलले आणि गावात मान मिळू लागला. त्यामुळे त्या ग्रामसभा, ग्राम पंचायती येथे बैठकीत जाऊ लागल्या व निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होऊ लागल्या.

शिक्षणाबदलचे प्रश्न

क्र.	तपशील	हो	नाही	टक्केवारी
१	तुमचे शिक्षण किती झाले आहे ?	४		
	१२ वी समकक्ष	५		१६%
	१ ली ते ५ वी	३		९%
	६ वी ते १० वी	१३		४३%
	११ वी ते पदवी	३		९%

महिलांना शिक्षणाचे महत्त्व पटल्यामुळे त्या १२ वी समकक्ष परीक्षेता बसल्या.

मर्यादा

बचतगटाच्या संपर्कशिवाय इतर ठिकाणाहून महिलांना अभ्यासविषयांची माहिती मिळाली असल्यास त्याची नोंदया अभ्यासात घेतली गेली नाही.

नमुना गटातील महिलांचा उपक्रमातील, बैठकांमधील व सामाजिक कामातील सहभाग

क्र.	तपशील	हो	नाही	टक्केवारी
१.	उपक्रमात सहभागी होता का ?	२४	६	७९%
२.	बैठकांमधील सहभाग	१७	ग्रामपंचायत बैठकांना १०	५६+३३
३.	सामाजिक कार्य केले	२७	३	८९%

संदर्भ

- आम्ही बिघडलो तुम्ही बिघडाना – बचतगट संकल्पना पुस्तिका – मा. सुवर्णाताई गोखले, ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे
- कार्यक्षम व्यवस्थापनासाठी बचतगट प्रशिक्षण पुस्तिका – मा. सुवर्णाताई गोखले-बागेश्वी पोंक्षे
- सामाजिक जाणीव – वाच. अनघाताई लवळेकर, प्रज्ञा मानस विभाग, ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे
ग्रामीण महिलेच्या विविध विषयांच्या जाणिवांवर बचतगटाच्या सहभागाने काय परिणाम होतो ते अभ्यासणे.

मुलाखती-प्रश्नावली

- नाव –
- गाव –
- वय वर्षे –
- तुम्ही बचतगटात आहात का ? हो/नाही
- असलात तर किती वर्षे १ ते ५ / ६ ते ७/८ ते १०/१५ वर्षे
- तुमचे बँकेत खाते आहे का ? हो/नाही
- तुम्ही स्वतः व्यक्तिगत बँकेत गेला आहात का ? हो/नाही
- बँकेतून किंवा गटातून आजपर्यंत किती कर्ज काढले?
- तुम्ही पहिल्यांदा किती रुपये कर्ज घेतले ?
- १०) ह्यावर्षी किती रुपये कर्ज घेतले ?
- ११) गावात ग्रामपंचायतील सदस्य आहात का ? हो/नाही
- १२) कोणाच्या मार्गदर्शनाने सदस्य झालात ? बचतगट/अन्य
- १३) तुमच्या नावावर जमीन किंवा इतर मालमत्ता हो/नाही
आहे का ?
- १४) कोणकोणती मालमत्ता नावावर आहे ? जमीन/घर/गाडी/इतर
- १५) तुम्ही शिकला आहात का ? हो/नाही
- १६) किती शिकला आहात ? ४ थी पर्यंत/१० पर्यंत/११ ते पदवी
- १७) तुम्ही विमा काढला आहे का ? हो/नाही
- १८) वेगवेगळ्या उपक्रमातून सहभागी होता का ? हो/नाही
- १९) कोणत्या उपक्रमात सहभागी होता ?
- २०) एकट्या कोठे बाहेर गेला होता का ? सहल बाहेर गावी
- २१) तुम्ही कुठल्या बैठकींना जाता का ? ग्रामपंचायत, गटबैठक, ग्रामसभा

- २२) स्वतःचा निर्णय स्वतः घेता का ? हो/नाही
- २३) कोणता निर्णय तुम्ही स्वतः घेतला आहे ? मुलांचे शिक्षण, सहल, घरबांधणी
- २४) आरोग्य विमा काढला आहे का ?
- २५) तुमचे बाळंतपण कोठे झाले ? घर/दवाखाना
- २६) सामाजिक कार्य काय केले आहे ?
- २७) तुमच्या स्वतःमध्ये हे प्रशिक्षण घेतल्यानंतर कोणता मोठा बदल झाला असे तुम्हाला वाटते ?
- २८) तुमच्या घरात मोठे निर्णय घेताना तुमचे मत विचारात घेतले जाते का ? लग्न, शेतीमधील पीक, मोठी वस्तू विकत घेणे, शिक्षणाचा खर्च इ.
- २९) तुमच्या मैत्रिर्णीनी तुमच्याकडे पैसे मागितले, तर घरात न सांगता तुमच्या हिंमतीवर किती पैसे तिला देऊ शकाल ?

❖ ❖ ❖

हाय काय न् नाय काय!

अग सोनू, तुजा सोतावर भरोसा नाय काय?

काय? काय?

अग सोनू, तू सोतावर काही काम करणार नाय?

काय? काय?

खाऊन-पिऊन मर्स्त रहाणार काय?

दवा-पाणी निगुतीनं घेणार काय?

आशा नि आनंद जपणार काय?

आळस, हेवा, भीती, ताण सोडणार काय?

जोखमीला हसून तोंड देणार काय?

नुस्त बचावाचं बोलणं थांबणार काय?

अग सोनू, तू सोतावर भरोसा ठेवणार हाय?

हाय, हाय

अग सोनू, तू सोतावर काही काम करणार हाय?

हाय, हाय

हाय काय न् नाय काय!

हाय काय न् नाय काय!

होकाराच्या वाटेनं चालणार हाय?

नकाराची सोबत टाळणार काय?

डोकं नीट जाग्यवं ठेवणार काय?

सोताची झेप मोजणार काय?

कुठं जाऊन धडकायचं माहीत हाय?

काय काय गाठायचं ठाऊक हाय?

हाय काय न् नाय काय!

हाय काय न् नाय काय!

अग सोनू, तू सोतावर भरोसा ठेवणार हाय? लोकं तुज्यावर भरोसा ठेवणार हाय?

हाय, हाय

हाय काय न् नाय काय! हाय काय न् नाय काय!

भाग ४

समाजशास्त्र, समाजसेवा, अर्थशास्त्र आटावा लेख,
विभागांचे उपक्रम/माहिती

४.१ सकस आहार व आहार-शिक्षणाचा रक्तातील हिमोग्लोबिनच्या प्रमाणावर होणारा परिणाम
 वाच. वीणा लिमये,
 ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, संवादिनी, पुणे
बागेश्री पोंक्हे
 ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे

ज्ञान प्रबोधिनी ही संस्था दक्षिणेकडील भागात, पश्चिम घाटातील रांगांमधील गावांमध्ये महिलांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी काम करते. हे काम करताना असे लक्षात आले की रक्तातील लोहाचे प्रमाण कमी असण्यामुळे होणारा रक्तक्षय हा सर्व भागातील महिला व मुलींमध्ये आढळतो. यासाठी आरोग्य शिक्षण आणि आरोग्याकडे पाहण्याचा निकोप दृष्टिकोन या विषयावर प्राधान्याने काम करावे लागेल असे वाटले. यासाठी या भागातील किशोरींसोबत सकसाहर प्रकल्प करावा असे ठरले. उद्या ज्या-ज्या आई होणार आहेत, अशा त्या भागातील आजच्या किशोरी मुलींसाठी हा प्रकल्प सुरु झाला.

रक्तातील लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण हे सर्वच स्थिरांमध्ये आढळते. तसे ते ग्रामीण भागात राहणाऱ्या मुली आणि मुलांमध्येही आढळते. या विषयासंदर्भात सदर अभ्यास हा शालेय वर्ष जून २००८ ते मार्च २००९ या काळात केला गेला.

आहार व आरोग्य-शिक्षण, या दोन्ही गोष्टींकडे पाहण्याचा ग्रामीण भागातील मुलींचा दृष्टिकोन आणि प्रत्यक्ष त्या ज्ञानाचा वापर करून तसा बदल आपल्या आहारात करण्याचा त्यांचा कल या तीनही गोष्टीत सुधारणा झाल्यास ग्रामीण भागातील मुलींच्या रक्तातील हिमोग्लोबिनच्या प्रमाणावर काय परिणाम होते हे पाहणे असे या अभ्यासाचे स्वरूप होते. सुरुवातीला सर्वच मुलींच्या रक्तातील हिमोग्लोबिनच्या प्रमाणाची चाचणी घेण्यात आली.

उद्देश

१) सकस आहार व आरोग्य या विषयांबद्दलचे किशोरींचे ज्ञान, माहिती, त्यांच्या त्या विषयीचा दृष्टिकोन तसेच आरोग्याच्या त्यांच्या सवयी यांच्यात सुधारणा करणे.

२) वरील माहिती-ज्ञान, वृत्ती-दृष्टिकोन व सवर्यांमधील त्यांच्या सुधारणांद्वारे किशोरींचे रक्तातील हिमोग्लोबिनचे प्रमाण आणि त्यायोगे लोहाचे प्रमाण वाढविणे.

पद्धत-अभ्यासाकरीता नमुन्याची निवड

◆ ८वीमध्ये शिकणाऱ्या किशोरींच्या दोन गटांची निवड करण्यात आली. गट क्रमांक १ मध्ये आंबवणे गावातील ५६ विद्यार्थिनी होत्या, तर गट क्रमांक २ मध्ये विंझर गावातील ८ वीच्या २८ जणी होत्या.

संशोधनाचा आगाखडा

- ◆ प्रयोगपूर्व व प्रयोगोत्तर अभ्यास असा संशोधनाचा ढाचा होता.
- ◆ गट क्रमांक १ ला सकस आहार तसेच सकस आहारविषयक शिक्षण दिले गेले. आहारविषयक दृष्टिकोन बदलावा यासाठी त्यांना काही माहिती दिली गेली.
- ◆ दोनही गटांची प्रयोगपूर्व आणि प्रयोगोत्तर चाचणी घेण्यात आली.

वापरलेली साधने

- ◆ सर्वसाधारण प्रश्नावली

- ◆ आरोग्य मूल्यांकन प्रश्नावली
- ◆ फूड फ्रिकेन्सी प्रश्नावली

सक्स आहार शिक्षण व सक्स आहाराचा प्रयोग

- ◆ विद्यार्थिनी, शाळा व पालक यांना सक्स आहार प्रकल्पाची माहिती देण्यात आली.
- ◆ विद्यार्थिनीनी त्यांच्या आहाराचा तपशील व त्यांच्या खाण्यापिण्याच्या विविध सवर्योबाबतचा तपशील भरून दिला.
- ◆ सर्व विद्यार्थिनींना जंतनाशक औषधाचा डोस देण्यात आला.

प्रयोगपूर्व आणि प्रयोगोन्तर खालील चाचण्या झाल्या

- ◆ रक्तातील हिमोग्लोबिनचे प्रमाण व रक्तगटाची तपासणी

सक्स आहार शिक्षण

गट क्रमांक १ मधील विद्यार्थिनीना आहार शिक्षण देण्यात आले. एकूण १० विषयांवरील सत्रे झाली. त्याबरोबरच गटचर्चा आणि विविध खेळांच्या माध्यमाचा उपयोग करण्यात आला. सत्रांमधून खालील मुद्यांवरील शिक्षणाची योजना केली होती.

- ◆ अन्न व आहार म्हणजे काय? अन्नाची कामे कोणती?
- ◆ आरोग्य म्हणजे काय? शरीराचे आरोग्य कशाला म्हणायचे?
- ◆ विविध पदार्थ, त्या पदार्थाचे मूल्य, जीवनसत्त्वे
- ◆ अन्नगटाचा मनोरा
- ◆ जेवणातील किंवा पदार्थांमधील जीवनसत्त्वे आणि क्षारांची शरीराला होणारी उपलब्धता कशी वाढवायची?
- ◆ हिरव्या भाज्यांचे महत्व
- ◆ रक्तक्षय आणि त्याचे परिणाम

सक्स पूरक आहाराचा पुरवठा

गटक्रमांक १ ला ६ महिन्यांच्या प्रकल्पाच्या कालावधीत ११३ दिवस सक्स आहार देण्यात आला. त्यात खालील पदार्थांचा समावेश होता.

◆ शेंगदाणा व खोबरे लाडू	◆ राजगिरा वडी
◆ मोड आलेल्या कडधान्यांची उसळ	◆ साबुदाणा लाडू
◆ मसूर भात	◆ पालकपुरी
◆ मेथी पराठा	◆ मेथी पुरी
◆ दुधीभोपळ्याची भाजी	◆ साबुदाणा खिचडी
◆ कोर्थिंबिरीचा पराठा	◆ शतावरीयुक्त दूध आणि खारे दाणे
◆ साबुदाणा चिवडा	◆ मुळ्याचा पराठा

प्रयोगपूर्व आणि उत्तर चाचण्यांमध्ये खालील निरीक्षणे आढळली

सक्स आहार प्रकल्पानंतर गट क्रमांक १ मधील विद्यार्थिनींच्या रक्तातील लोहाचे प्रमाण ठळकपणे वाढलेले दिसले. ज्या मुर्लींचं हिमोग्लोबिन जास्ती होते, त्यांच्या हिमोग्लोबिनमधील वाढ ही १० टक्क्यावरून ५० टक्क्यावर

गेलेली दिसली. म्हणजेच ती पाच पटीने वाढली. ही वाढ गट क्रमांक २ च्या वाढीच्या तुलनेत जास्त होती. मात्र गट क्रमांक २ मधील विद्यार्थिनींच्या रक्तातील हिमोग्लोबिन वाढण्याचे प्रमाण २.५ पट होते तसेच १२ टक्क्यांहून जास्त हिमोग्लोबिनचे प्रमाण असलेल्या विद्यार्थिनींची संख्या गट क्रमांक १ मध्ये ६४.२७ % होती जी गट क्रमांक २ मध्ये ५५.५३ % होती. म्हणजेच मुळात त्यांचे सर्वांचे हिमोग्लोबिन चांगले होते. ते आहारानंतर गट १ मध्ये जास्त वाढले, पण गट २ मध्येही नैसर्गिकपणे काही वाढ निश्चित झाली.

या सर्व निष्कर्षामुळे ग्रामीण भागातील मुर्लींमध्ये हिमोग्लोबिनचे प्रमाण कमी असते, असा आमचा जो समज होता, तो चुकीचा निर्दर्शनास आला. अर्थात हे मुर्लींच्या आरोग्याच्या दृष्टीने चांगलेच होते. याचाच अर्थ असा होता की गरोदर महिलांमध्ये हिमोग्लोबिनचे प्रमाण आम्हाला जे कमी दिसत होते, ते किंशोरी गटातून युवती गटात जाताना किंवा युवती गटातील महिला गटात जाताना होत असण्याची शक्यता होती. यावर अभ्यास व्हायला हवा.

यानंतर आरोग्य-शिक्षणाचा मुर्लींच्या दृष्टिकोनावर व ज्ञानावर काय परिणाम झाला याचा आम्ही अभ्यास केला. सक्स आहारानंतर लक्षणीयरीत्या वाढलेल्या हिमोग्लोबिनच्या प्रमाणामुळे मुर्लींचा आहार-शिक्षणावरील विश्वास वाढला, यामुळे त्यांच्या दृष्टिकोनातही फरक पडला. याचा परिणाम त्यांच्या खाण्याच्या सवयी बदलण्यात झाला जसे-

- ◆ अन्न उत्थांकांचा विचार त्या करायला लागल्या आणि त्यांच्या आहारातील हिरव्या भाज्या तसेच डाळीचे प्रमाण वाढले
- ◆ त्यांना मिळालेल्या माहितीशी त्या त्यांच्या आहारविषयक सवर्योंचा थेट संबंध लावून विचार करायला शिकल्या.
- ◆ दिवसातून ४ वेळातरी आहार घेतला पाहिजे, याचे महत्त्व त्यांना पटले. त्याचा सराव त्यांनी सुरु केला.
- ◆ रोजच्या व्यवहारातील त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. अभ्यासातला विश्वासही वाढल्याचे लक्षात आले.

निष्कर्ष

- ◆ या प्रकल्पामुळे सक्स व पौष्टिक आहाराविषयीची जाणीव-जागृती वाढली.
- ◆ या जाणीव-जागृतीमुळे भविष्यात, रक्तातील हिमोग्लोबिनचे व पर्यायाने लोहाचे प्रमाण वाढण्यात किंवा राखण्यात त्यांना उपयोग होईल.
- ◆ किंशोरींना मिळालेल्या या माहितीचा उपयोग त्या भविष्यात, त्यांचे कुटुंब आरोग्यपूर्ण ठेवण्यासाठी करतील.

४.२ कुपोषण निर्मूलनासाठी अंगणवाडी सेविकांना पथदर्शी प्रशिक्षण

डॉ. मनीषा उपाध्ये
ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे

भारतामधील खूप मुलांचे लहानपण हे अगदी जन्मापासूनच दुर्लक्षित असं असतं आणि २५% नवजात बालके कमी वजनाची असतात. त्यांच्यापैकी बन्याच जणांना खाण्या-पिण्याच्या, प्रतिकारशक्तीच्या आणि शिक्षणाच्या कमतरतेला सहन करावे लागते. भारतामधली ही आकडेवारी जगातल्या इतर विकसनशील देशांच्या तुलनेमध्ये फारच वाईट आहे.

ह्या सर्व कलेशदायक आकडेवारीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी भारत सरकारच्या महिला व बालकल्याण खात्याच्या अंतर्गत येणारी ‘एकात्मिक बालविकास योजना’ १९७५ साली प्रथम राबवली गेली.

ही योजना (एकात्मिक बालविकास योजना) सहा वर्षाच्या आतल्या मुलांच्या आणि त्यांच्या मातांच्या कुपोषणाबाबत आणि आरोग्यविषयक प्रश्नांबाबत प्रयत्न करणारी पहिली प्राथमिक योजना होती. ही कदाचित जगातली पहिलीच एवढी मोठी योजना आहे. एकात्मिक बालविकास योजनेचे लाभ अंगणवाडी केंद्रांमधून अंगणवाडी सेविकांद्वारे पुरवले जातात. अंगणवाडी सेविका वैद्यकीय सेवांमध्ये मदत करतात आणि मुलांना, शिंयांना आणि अंगावर दूध पाजणाऱ्या मातांना सकस आहार देतात.

अंगणवाडी सेविकांना सरकार मानधन देते आणि त्या सरकार आणि खेड्यातील जनता ह्या साखळीतला मधला दुवा असतात. सर्व एकात्मिक बालविकास योजना खेड्यातील जनतेपर्यंत फक्त अंगणवाडी सेविकांद्वारेच पोहोचतात. ती गावपातळीवर केवळाही उपलब्ध असते. म्हणून ह्या योजना यशस्वी करण्यामध्ये अंगणवाडी सेविका या स्त्रीची फार महत्वपूर्ण भूमिका आहे. ती जेवढी जास्त समर्थ आणि माहितगार असेल तेवढा जास्त ती गावाचा सर्वांगीण विकास करू शकते.

उद्दिष्ट

वेल्हे भागातील तीन ते सहा या वयोगटातील बालकांमधील कुपोषणाचे अंगणवाडी सेविकांमार्फत निर्मूलन करणे. अंगणवाडी सेविका या तीन ते सहा वयोगटाच्या बालकांची काळजी घेणाऱ्या आणि त्यांच्या मातांशी जवळीक असणाऱ्या अशा असतात, म्हणून त्यांची निवड केली.

पद्धती

अंगणवाडी सेविकांना प्रशिक्षण देणे.

नमुना

महाराष्ट्र राज्यातील पुणे जिल्ह्यातील वेल्हा भागातल्या १०८ गावांमधील १०८ अंगणवाडी सेविका या अभ्यासासाठी नमुना म्हणून निवडल्या. वयोमर्यादा ३० ते ५० इतकी होती. शिक्षण सातवी ते बारावीपर्यंत. भारत सरकारच्या महिला आणि बालकल्याण खात्यातील एकात्मिक बालविकास योजनेच्या त्या मानद सदस्या आहेत.

अंगणवाडी सेविकांसाठी प्राथमिक प्रशिक्षण कार्यक्रम

२००९ साली या भागातील ४४% लहान मुले तीव्र कुपोषित म्हणून घोषित केली गेली. एकाही गावाला कुपोषणाचे संपूर्ण निर्मूलन करता आले नाही. ज्ञान प्रबोधिनी तिथे गेली ५० वर्षे विविध क्षेत्रांमध्ये काम करत असल्यामुळे हा भाग प्रबोधिनीला सुपरिचित आहे. तिथले प्रकल्पाधिकारी श्री. विलास साबळे यांनी या प्रश्नामध्ये लक्ष घालण्याचे ठरविले. त्यांनी ज्ञान प्रबोधिनीला कुपोषण कमी करण्यासंदर्भामध्ये एक योजना तयार करण्याविषयी विचारले. म्हणून जुलै २०१० ते मार्च २०१२ या कालावधी मध्यल्या वीस महिन्यांसाठी एक कार्यक्रम आखला.

या कार्यक्रमामध्ये सरकारी मार्गदर्शक तत्वांची मदत घेऊन आरोग्य आणि शिक्षण या दोन गोष्टीवर लक्ष केंद्रित केले. याशिवाय अंगणवाडी सेविकांच्या मनोसामाजिक क्षमता वाढविण्यासाठीही काही सत्रे घेतली. या कार्यक्रमामध्ये सोप्या पद्धतींवर भर देण्यात आला. काही अशी पोषक पदार्थ तयार करण्याचे प्रात्यक्षिक आणि आरोग्य उपकरणांचा वापर (वॉटर हीटर, इलेट्रॉनिक वजनकाटा इ.), बालरोगतज्ञांकडून तपासणी, घोषवाय पूर्ण करणे, कमीतकमी खर्चामध्ये पोषक पदार्थ तयार करणे, नियोजन सत्रे, कृति सत्रे आणि बक्षिस वाटप तसेच स्थळभेट, खेळ, गाणी हेही होते.

कार्यक्रमाची अंमलबजावणी

हा पूर्ण कार्यक्रम ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे आखला आणि राबवला. ज्ञान प्रबोधिनीच्या ‘ग्राम विकसन’ विभागाच्या सर्व सदस्यांनी याचे समन्वयन केले.

पहिल्या वर्षी अंगणवाडी सेविकांच्या आरोग्य संदर्भातील प्रशिक्षण कार्यक्रमाकडे लक्ष केंद्रित केले. त्यानंतर कुपोषणाची टक्केवारी कमी करण्याकडे केले.

प्रथम आम्ही तीव्र कुपोषित मुलांची निवड केली आणि त्यांची दीनानाथ मंगेशकर रुणालय, पुणे या प्रथितयश रुणालयातील प्रथितयश बालरोग तज्जांकडून तपासणी केली.

त्यातल्या काही मुलांना हृदयासंबंधी दुर्धर आजार, दुभंगलेली टाळू, दुभंगलेले ओठ, कान-नाक-घसा संबंधी तक्रारी, इ. होत्या. त्यांना तूर्तीस बाजूला काढले, कारण त्यांच्यासाठी वेगळ्या प्रशिक्षणाची आणि जास्त वेळ देण्याची गरज होती. ही संख्या २३ इतकी होती. उरलेल्या मध्यम ते तीव्र कुपोषित मुलांसाठी सरकारी ICDS ने VCDC (ग्रामविकास केंद्र) उघडली होती. आम्ही बालरोग तज्जांकडून मुलांची तपासणी करून घेतली आणि आहारामध्ये काही बदल सुचवले.

या कार्यक्रमामध्ये मी अंगणवाडी सेविकांशी खाली नमूद केलेल्या बाबींबाबत बोलले.

१) कुपोषण म्हणजे काय, त्याचे महत्त्व काय आणि ते कसे टाळता येईल?

२) कुपोषणाची कारणे

३) स्तनपानाचे महत्त्व

४) स्वच्छतेचे महत्त्व

५) कुपोषण ओळखण्याच्या मोजण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धती – उदा. डोक्याचा घेर, दंडाचा घेर मोजणे.

६) समतोल आहार म्हणजे काय? त्याचे रोजच्या जेवणातील महत्त्व. समतोल आहार पदार्थाच्या अनेक पाककृती अंगणवाडी सेविकांकडून करवून घेतल्या आणि सरकारी दिलेल्या कोरड्या शिध्यामध्ये आणि पैशांमध्ये त्या कशा बसवायच्या हेही शिकवले.

७) मुलांमध्ये नेहमी दिसून येणारे किरकोळ आजार आणि त्यावरचे उपचार.

दुसऱ्या वर्षी आम्ही पहिल्या वर्षी केलेल्या कामाचा पाठ्यपुरावा केला आणि नंतर अंगणवाडी सेविकांना देण्यात येणाऱ्या शैक्षणिक संसाधनांमध्ये त्यांचे शिक्षण चांगले होण्यासाठी सुधारणा करणे यावर लक्ष केंद्रित केले.

पहिल्या वर्षामध्ये नऊ आणि दुसऱ्या वर्षी सहा प्रशिक्षणे घेतली.

निष्कर्ष आणि चर्चा

दोन वर्षांनंतर वेल्ह्यामधील १०८ पैकी ४५ गावे ‘कुपोषण मुक्त’ म्हणून घोषित केली. योजना, सरकारी रचना आणि काम करण्याच्या कार्यकर्त्या या काळात बदलल्या नाहीत. बदलला तो प्रशिक्षण कार्यक्रम. त्यामुळे वेळ्हे भागातले यश हे निर्विवादपणे ज्ञान प्रबोधिनीने राबवलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आहे. जागृती कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून ‘कल्याण मेडिकल ट्रस्ट, पुणे’ यांच्या मदतीने एक लसीकरण कार्यक्रम योजला होता. ज्यामध्ये सरकारने आणि WHO ने प्रमाणित केलेल्या लसी वापरल्या. या कॅम्पमध्ये जवळपास ५०० मुलांचे सलग ओळीने तीन महिने तीन टप्प्यांमध्ये लसीकरण केले. यापुढे जाऊन पुणे जिल्ह्यामधल्या २१ भागांतला वेळ्हे हा एकात्मिक बालविकास योजनेचा फक्त एक भाग आहे, पण कुपोषण निर्मलनामधला त्याचा हिस्साच कालावधीमध्ये १८% एवढा होता. या काळामध्ये नुसता पुणे जिल्हा नव्हे तर पुण्याच्या सर्व भागांमध्ये वेल्ह्याचा नंबर पहिला लागला. तीव्र कुपोषित मुलांची

संख्या लक्षणीय घटली तसेच मुलांचे सर्वसाधारण आरोग्य जे २००० ते २००९ मध्ये ५९% होते ते २०१० ते २०१५ या काळात ९५% पर्यंत वाढले. तीव्र कुपोषित मुलांची संख्या फारच कमी राहिली आणि अंगणवाडी कार्यकर्त्यांमध्ये प्रबोधिनीच्या प्रशिक्षणामुळे पायाभूत सकारात्मक वर्तण्याकृत बदल झाला.

कुपोषण निर्मूलनाचे लक्षणीय परिणाम खाली नमूद केल्याप्रमाणे

- १) अंगणवाडी सेविकांच्या उत्कृष्ट कृती कामासाठी त्यांच्यावर असलेला प्रशिक्षणाचा प्रभाव जबाबदार आहे. कारण संपूर्ण पुणे भागामध्ये वेळेहे भाग कुपोषण निर्मूलनासाठी पहिला आला.
 - २) गुणात्मकरीत्या, असे दिसून आले की, अंगणवाडी सेविकांच्या आत्मविश्वासामध्ये आणि अभिव्यक्तीमध्ये दोन वर्षात सातत्याने घेतलेल्या प्रशिक्षण सत्रांमुळे वाढ झाली, हे त्यांच्या वर्तणुकीतून आणि देहबोलीतून दिसून आले.
 - ३) प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या दरम्यान दिल्या गेलेल्या गुणात्मक शिक्षणामुळे अंगणवाडी सेविकांच्या अंगणवाडी चालवताना आधी येणारा मानसिक अडसर दूर झाला. उदा. प्रशिक्षणानंतर मुलांसमोर गाणी म्हणण्यात, अभिनय करण्यात काही प्रात्यक्षिके करण्यातला त्यांचा संकोच नाहीसा झाला.
- पाठपुरावा :** जुलै २०१४ मध्ये कुपोषणामध्ये सरकारी आकडेवारीनुसार प्रमाण हे फक्त ६.७३% एवढेच आहे. अंगणवाडी-सेविकांनी असे नमूद केले की प्रशिक्षण कार्यक्रमामध्ये शिकवलेल्या शिकवण्याच्या पद्धती आणि शैक्षणिक साधने याने मुले प्रभावित झाली आणि त्यामुळे मुलांची वर्गातली पटसंख्या वाढली.

प्रदत्त संकलन

अंगणवाडी सेविकांनी गावामध्ये अंगणवाडीत उपलब्ध असलेल्या साधनांद्वारे माहिती गोळा केली. प्रशिक्षणामध्ये लागलेली जास्तीची साधने स्थानिक उपलब्ध वस्तूंपासून बनवली, ज्याचा त्यांना त्यांचे काम करताना खूप उपयोग झाला.

स्थानिक उपलब्ध अन्न घटकांपासून पोषक पदार्थ बनवणे, शैक्षणिक साधने तयार करणे किंवा गाण्यांची, नाटकांची स्पर्धा अशा अनेक स्पर्धा घेतल्या त्यामुळे अंगणवाडी सेविकांची कार्यक्षमता वाढण्यास मदत झाली. उत्तम कार्यक्षम अंगणवाडी आणि चांगल्या अंगणवाडी सेविकांचे अभिनंदन करणे, त्यांना बक्षिसे देणे यामुळे अंगणवाडी सेविकांमध्ये निरोगी स्पर्धा झाली आणि त्यांना भविष्यात चांगले काम करण्यासाठीही त्याचा उपयोग झाला.

पाठपुरावा

एकात्मिक बालविकास योजनेच्या अधिकाऱ्यांकदून, ज्ञान प्रबोधिनीच्या तज्ज्ञ कार्यकर्त्यांकदून प्रशिक्षणानंतर नियमित पाठपुरावा केला गेला. त्यामुळे प्रशिक्षणात शिकलेल्या गोर्टींचा योग्य वापर करण्यास मदत झाली.

मर्यादा

- १) पश्चात अभ्यासामुळे नियंत्रित घटक किमान होता.
- २) अशा प्रकारचा हा पहिलाच अभ्यास केला होता. त्यामुळे शोध घेण्याकडे कल होता.

४.३ आर्थिक साक्षरता चळवळीद्वारा ग्रामीण महिला सबलीकरण कार्यक्रम – व्यक्तिवृत्ते
सुवर्णा गोखले
ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ति प्रबोधन, ग्रामीण, पुणे

‘स्थानिक नेतृत्वाचा विकास करणे’ या ध्येयाने कार्यरत असणाऱ्या पुणे येथील ज्ञान प्रबोधिनी या संस्थेच्या, ग्रामीण भागातील महिलांबोर काम करण्याच्या, गेल्या २० वर्षांच्या अनुभवावर आधारित हा अभ्यास आहे.

१९६० पासून ग्रामीण भागात काम करत असल्याने, तेथील लोकांसाठी व्यक्तिमत्त्व विकसन आणि व्यवसाय कौशल्य प्रशिक्षण यासाठी एक वेगळा कार्यक्रम आखला. त्यातील व्यक्तिमत्त्व विकसनाचे प्रशिक्षण जे घेतात त्यांच्यापेक्षा कौशल्य प्रशिक्षण ज्यांनी घेतले ते फार थोड्या काळात स्वतःचा व्यवसाय सुरू करून पुढे जातात, असे जाणवले. त्यामुळे ‘अर्थ’ आणि त्याचा ‘सबलीकरणाशी’ असलेला संबंध लक्षात आला. पण प्रत्येक स्त्री व्यवसाय करू शकतेच असे नाही. त्यामुळे आम्ही बचतगटांचा मार्ग स्वीकारला. बचतगटामुळे वैयक्तिक व आर्थिक अशा दोन्ही आघाडींवर सदस्यांचा विकास होण्यास मदत होते. त्यामुळेच १९९५ पासून आम्ही ग्रामीण महिलांचे बचतगट सुरू केले. सध्या ५० गावात, ३०० बचतगटात जवळजवळ ५००० सदस्य आहेत. आमच्या गटांचे वैशिष्ट्य म्हणजे या गटाचे सर्व काम या ग्रामीण महिलांचे स्वयंस्फूर्तीने करतात. आर्थिक साक्षरतेने त्यांना सक्षम केले जाते.

आर्थिक साक्षरता म्हणजे –

बँकेत खाते उघडून दर महिन्याला बचतीची सवय लागणे.

कर्जाची किंमत कळणे.

औपचारिक, म्हणजेच बँकेच्या माध्यमातून आणि अनौपचारिक, खाजगी सावकाराकडून घेतलेले कर्ज यातील फरक कळणे.

‘कर्ज घेणे’ हे वाईट नसून ‘कर्ज बुडविणे’ हे वाईट आहे.

अचानक मिळणाऱ्या पैशापेक्षा सातत्याने होणारी छोटी कमाई आणि पैशाची साठवण याला महत्त्व द्यायला हवे. कमावणारी आणि खर्च करता येऊ शकणारी स्वतःची ‘स्व-ओळख’

बचतगटांमुळे ज्यांच्या आयुष्यात बदल आला आहे अशा बचत गटातील पाच सदस्यांची माहिती पुढे दिली आहे त्यांचे नावे इथे बदललेली आहेत.

१) आशा – पोटाट मूल असताना २२ व्या वर्षी वैधव्य आल्याने ती माही परत आली. वडिलांच्याही आकस्मिक निधनाने माहेरची सर्व जबाबदारी तिच्या अंगावर येऊन पडली. फक्त ७ वी पर्यंतच शिक्षण झालेले असल्याने तिने अंगणवाडी शिक्षक सहाय्यकाची नोकी पत्करली. १९९५ मध्ये बचतगटाची सदस्य झाल्यावर आर्थिक व्यवहार शिकून घेतले. नंतर बचतगटाची प्रमुख झाली. त्यांच्या गटाने २००१ मध्ये बँकेकडून तीन लाखाचे कर्ज घेतले. त्यातून खताच्या उत्पादनासाठी युरिया ब्रिकवेटिंग मशीन घेतले. नंतर कर्ज फेडले. अजूनही त्यांचा गट ८० ते ९० टन युरिया ब्रीकेटसचे उत्पादन करत आहे. आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यवसायासाठी कमी व्याजदराने कर्ज द्यायचे हे कळले. त्यामुळे त्यांच्या बचतगटात आंतरिक कर्ज घेण्याचा दर हा अत्यंत कमी म्हणजे १% (वर्षाला १२%) इतका आहे. हा दर जवळपास बँकेइतकाच येतो. हा कदाचित महाराष्ट्रात अथवा देशात सर्वात कमी दर असावा. गावातील जवळपास ३० बचत गट चालवत असल्याने सुमारे ४० लाखाची कर्ज देवाणघेवाणीची जबाबदारी ती

पेलते. राष्ट्रीयकृत बँकेच्या व्यवस्थापकाचा पाठपुरावा करून तिने या बँकेला रात्रीच्या वेळेस गावात सभा घेऊन सुमारे २० लाखाची कर्जे मान्य करून घेतली. हे एक आगळे-वेगळे उदाहरण आहे. आता ती, गावातील एक सन्मान्य नागरिक आहे. गावाच्या निर्णयप्रक्रियेत तिचा सहभाग असतो. तिच्या कामामुळे २००५ मध्ये बचतगटांसाठीचा जिजाऊ पुरस्कार तिला मिळाला. इंग्रजी येत नसतानाही उत्तम संवाद कौशल्याद्वारे ती बाहेरच्या पाहुण्यांशी, अगदी परकीय नागरिकांशीही सहज संवाद साधते.

२) कावेरी - पुण्याजवळील खोपी गावातील ही एक सर्वसामान्य स्त्री. घरी शिवण काम करणारी कावेरी ५ वी शिकलेली असल्याने बचतगटाचे नेतृत्व करू लागली. ती कधीच बँकेत गेली नव्हती. पण आता बचतगटामुळे बँकेशी संबंध येऊ लागला. बचतगट जर बँकेशी संलग्न झाला तर त्याचे फायदे लक्षात येऊ लागले. कावेरीने एक दोन नव्हे तर १५ बचत गट बँकेला संलग्न केले. २००९ मध्ये ज्ञान प्रबोधिनीचे १००% आर्थिक समावेशक कार्यक्रमासाठी (बँकेच्या विद्यमाने) या गावाची निवड केली. कावेरीने घरोघरी जाऊन बँकेत खाते उघडण्यासाठी प्रयत्न केले. त्याचा परिणाम म्हणून आज त्या गावातील प्रत्येक घराचे बँकेत खाते आहे. बँकेच्या अनेक वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी या गावाला भेट देऊन समाधान व्यक्त केले आहे.

कावेरीच्या कामामुळे तिला बँकेचे गव्हर्नर डॉ. सुब्बाराव यांना भेटायची संधी मिळाली. अत्यंत आत्मविश्वासाने तिने गव्हर्नरांना सुचविले की बँकेत आठवड्यात एका विशिष्ट दिवशी जर एखादी महिला अधिकारी महिला ग्राहकांसाठी उपलब्ध झाली तर ते दोघांच्याही फायद्याचे ठेरेल. कावेरीने गावात अनेक व्यवसाय सुरू केले. तसेच आपल्या मुलाबरोबर तिने बारावीची परीक्षा दिली आणि विशेष म्हणजे त्याच्यापेक्षा जास्त गुण मिळविले. तिने आपल्या अपंग मुलासाठी ट्रक विकत घेऊन त्यालाही व्यवसाय सुरू करून दिला. गावात तिची प्रतिष्ठा खूप वाढली आहे.

३) प्रतिभा - दुर्गम भागात राहणारी प्रतिभा पाचवीपर्यंत शिकलेली आहे. घरातील पारंपरिक कुंभाराचा व्यवसाय करणारी. गावातील सावकाराकडून अधिक व्याजाने कर्ज घेतले जात होते. पण प्रतिभा बचतगटात यायला लागल्यावर तिला पैशाची किंमत, बँकेचे कमी व्याजदर यांची माहिती झाली. त्यामुळे बचत गटामार्फत कमी व्याजदाराने कर्ज घेऊन आपला व्यवसाय भरभराटीला आणला. गावापुढे एक उदाहरण घालून दिले. तिच्यातील धैर्य, आत्मविश्वास आणि तिचे काम यामुळे ती पंचायत समितीत बिनविरोध निवडून आली. आता ती गावच्या निर्णयप्रक्रियेचा एक भाग आहे.

घरात दरवर्षी इतर वस्तुबरोबरच गणपतीच्या मूर्ती बनविल्या जायच्या. पण प्रतिभाने तिच्या नवच्याला या मूर्ती अधिक मोठ्या प्रमाणावर बनविण्यास उद्युक्त करून बचतगटाच्या मदतीने व्यवसाय वाढविला. बाकीच्या वस्तू बनविणे कमी केले आहे. आता तिचा नवरा व्यवसायाची फक्त कलात्मक बाजू सांभाळतो आणि आर्थिक व्यवहार प्रतिभा करते. घरातील स्त्रीच्या आग्रहावरून पारंपरिक व्यवसायात बदल करण्याचे ग्रामीण भागात फार कमी वेळा दिसते. व्यवसाय व बचतगटाचे काम सांभाळून प्रतिभा आजूबाजूच्या गावातून ज्ञान प्रबोधिनीच्या वर्तीने किंशोरींसाठी व्यक्तिमत्त्व विकसन आणि कौशल्य प्रशिक्षणाचे काम करते.

४) सुरेखा - दुर्गम व आर्थिक दृष्टीने मागास गावात राहणाऱ्या सुरेखाच्या घरी एकत्र कुटुंबपद्धतीमुळे सतत पाहुण्यांचा वावर असायचा. तिला घरकामातून सवड मिळत नसे. खरंतर तिला स्वतःला खूप गोष्टी करायची हौस होती. थोडं स्वातंत्र्य आणि स्वतःसाठी वेळ मिळावा म्हणून तिने बचतगटात जायला सुरुवात केली. १० वीपर्यंत शिकलेली असल्याने तिने सहजपणे आपल्या व इतर बचतगटाचे हिशेब बघायची जबाबदारी स्वीकारली. घरातून काम करत-

करत आत्मविश्वास वाढल्याने हळूहळू इतर गावातून तिने बचतगटाविषयी जनजागृती केली. सुरेखाच्या प्रयत्नाने बन्याच बचतगटांनी बँकेत खाती उघडली.

छोटे-छोटे व्यवसाय करत तिने गावात दुकान उघडले. पंचायतीची निवडणूक लढविली. दिल्लीच्या अभ्यास दौन्यात सहभागी झालेली सुरेखा ही त्यांच्या गावातील विमानाने प्रवास करणारी पहिली स्त्री आहे.

५. द्वारका - चार मुलीच झाल्याने नवन्याने घराबाहेर काढलेली द्वारका माहेरी परत आली पण वेगळं घर करून स्वतंत्र राहू लागली. मोठी मुलगी शाळा सोडून घर बघू लागल्याने द्वारता कामासाठी बाहेर पडू लागली. बचतगटाचे महत्त्व कळल्याने हळूहळू त्यात सामील होऊन कर्ज घेऊन स्वतःचा चहाच्या टपरीचा व्यवसाय सुरू केला. बचतगटाच्या सहाय्याने व्यवसाय वाढवत स्वतःचे उपहाराहू सुरू केले. घरात आणि व्यवसायात यशस्वी होण्यासाठी आपल्या नवन्याला बोलावून त्याची मदत घेतली. त्यालाही आपली चूक कळल्याने तो स्वतःचे गाव सोडून द्वारकाच्या गावात राहायला आला. ग्रामीण भागात हे एक आश्चर्यच होते. चारही मुर्लींची दणक्यात लग्न केली. आज द्वारका घरात आणि गावात मानाने जगत आहे. गावात नव्याने सुरू झालेल्या मुर्लींच्या वसतिगृहाची जबाबदारी तिने घेतली आहे. आपल्या तालुक्याला न्यायालयाचे स्वतंत्र खंडपीठ मिळावे म्हणून सध्या ती प्रयत्न करत आहे.

चर्चा व निष्पत्ती

या पाचही उदाहरणात काही समान धागे आहेत. त्या सर्वजणी ग्रामीण भागातील पारंपरिक कुटंबातील आहेत. त्यांना आधी त्यांच्या कुटुंबात काहीही स्वातंत्र्य, आर्थिक अधिकार किंवा कौटुंबिक निर्णयात स्थान नव्हते. कारण शिक्षण आणि स्वतःचे आर्थिक उत्पन्न नव्हते. त्यांच्यात धडाडी होतीच पण संधी मिळत नव्हती. बचतगटाने त्यांना आर्थिक साक्षर करून संधी उपलब्ध करून दिली. आता त्या घरातील आणि गावातील निर्णयप्रक्रियेतही सहभागी होतात. त्यांच्या सक्षमीकरणात बचत गटांचे मोठे योगदान आहे.

४.४ सामाजिक कार्यकर्ता होण्यासाठी मध्यमवयीन सुशिक्षित महिलांचे रचनात्मक प्रयत्न

मानसी बोडस,
साधना सेठिया

ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्री शक्ती प्रबोधन-शहरी, संवादिनी, पुणे आजही समाजात स्त्रियांवर घर, कुटुंब व त्यातील मुले आणि ज्येष्ठांची काळजी घेण्याची जबाबदारी असते. त्यामुळे स्त्रिया पूर्णपणे गृहिणी असण्यात किंवा अर्धवेळ नोकरी करण्यास अग्रक्रम देतात. परंतु वाढत्या व्यानुसार काही जबाबदाऱ्या कमी झाल्यावर त्यांना रिकामपण येते. आजच्या महिला शिक्षित आहेत, काही तरी करू पहात आहेत. ही सुस ऊर्जा समाजामध्ये सकारात्मक बदल आणण्यास उपयोगी होऊ शकते. मात्र यासाठी या स्त्रियांची स्वतःमध्ये बदल करण्याची तयारी हवी. आपली शक्ती ओळखून स्वतःमध्ये बदल करणे आणि पर्यायाने याच शक्तीचा वापर समाजातील प्रश्न सोडविण्यास करता येऊ शकतो. वैयक्तिक पातळीवर एकठून अथवा गटामार्फत काम करता येते. १९६२ मध्ये कै. डॉ. वि. वि. पेंडसे यांनी ज्ञान प्रबोधिनीची स्थापना केली. शिक्षण, ग्रामविकसन, संशोधन व संस्कृती अशा विविध विषयांमध्ये महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी काम चालते.

१९९६ मध्ये शहरी व ग्रामीण भागातील महिलांच्या सबलीकरणासाठी ‘स्त्रीशक्ती प्रबोधन’ची स्थापना करण्यात आली. तर २००० सालामध्ये ज्ञान प्रबोधिनीमध्ये काही सुशिक्षित गृहिणींनी एकत्र येऊन ‘संवादिनी’ गटाची सुरुवात केली. ‘स्व-विकासातून समाजाचा विकास’ या उद्दिष्टासह महिन्यातून एकदा सर्वजणी जमू लागल्या.

गृहिणी, पदवीधारक, साधारणपणे पस्तिशीच्या पुढच्या महिला यात सहभागी होऊ शकतात. स्वतःतील एखाद्या कौशल्याचा विकास, समाजाप्रती काही करण्याची तळमळ आणि स्वयंस्फूर्तीने, कोणत्याही प्रकारच्या मोबदल्याची अपेक्षा नसणाऱ्या महिलांना ‘संवादिनी’चे सदस्य होता येते. ‘संवादिनी’च्या दर महिन्याच्या कार्यक्रमाची जबाबदारी एखादी सदस्या घेते. या प्रकारे आळीपाळीने सर्वांना काम करण्याची संधी मिळते.

समाजातील विविध प्रश्नांवर अभ्यास करून आणि तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनानुसार प्रकल्प हाती घेतले गेले. आजच्या काळाला सयुक्तिक विषयांवर गटात चर्चा होण्याने समाजाकडे बघण्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन तयार झाला. छोटे कृतीगट करून प्रत्यक्ष कृती कार्यक्रम सुरु केले गेले. निरनिराळ्या गटांचे प्रमुख आणि गट सदस्य वारंवार भेटल्यामुळे गटात अनौपचारिकपणाचे वातावरण तयार झाले. संवादिनीमध्ये कोणकोणते उपक्रम सुरु आहेत याची माहिती सर्वांना होत गेली. सर्व गट प्रमुखांची दर दोन महिन्यांनी प्रबोधिनीच्या संचालकांबरोबर बैठक होते. वर्षातून एकदा पुढील नियोजनासाठी दोन दिवसांची प्रदीर्घ बैठक होते.

‘उमलत्या वयाशी जुळवून घेताना’-वयात येणाऱ्या किशोरवयीन मुलामुलींबरोबर संवाद, ‘पालवी’ – अल्प उत्पन्नगटातील विद्यार्थ्यांना अभ्यासविषयक मार्गदर्शन, ‘समतोल’-द्वैमासिक, विविध संस्थाभेटी अशा सर्व उपक्रमांतून संवादिनी-सदस्या परिणामकारक विचार करून प्रश्न सोडवितात, गटात काम करताना बाळगायची शिस्त, इतरांशी संवाद करण्याची कला या गोष्टी सहजतेने शिकतात.

दर तीन वर्षांनी संवादिनी-सदस्यांसाठी भारतातल्या एखाद्या भागात अभ्यासदौरा काढला जातो. यामध्ये त्या भागातील शाळांना भेटी, इतर सामाजिक संस्था व काही महत्त्वाच्या व्यक्तींच्या भेटी घेतल्या जातात. अशाच एका दौऱ्यात गुजराथचे त्या वेळेचे मुख्यमंत्री असलेल्या मा. नरेंद्र मोदींची भेट संवादिनी-सदस्यांनी घेतली होती.

पुण्यातील संवादिनीनंतर आता महाराष्ट्रातील आठ व पुण्यात इतर दोन ठिकाणी ‘संवादिनी’ सुरु झाली आहे. या ठिकाणी अंदाजे ३५० महिला सदस्य आहेत.

‘संवादिनी’ आणि इतर संघटनांमध्ये बेरेच फरक आहेत. त्यातला प्रमुख म्हणजे ‘संवादिनी’तील स्त्रीच्या आंतरिक शक्तीच्या विकासाच्या संकल्पनेत विदेशी स्त्रीमुक्तीच्या विचारांपेक्षा भारतीय संकल्पनांना प्राधान्य दिले आहे. ‘आहे रे’ गटातील महिलांना ‘नाही रे’ गटातील स्त्रियांसाठी कार्य करण्याची प्रेरणा, स्वयं-शोध आणि स्वयं-विकास हे संवादिनीचे’ अविभाज्य भाग आहेत.

४.५ पौरोहित्याच्या योगे स्त्रियांचे सामाजिक योगदान

वाच. आर्या जोशी
ज्ञान प्रबोधिनी, पौरोहित्य विभाग, पुणे

संहिताकाळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत ‘स्त्री’ विषयक अनेक पैलू अभ्यासले गेले आहेत. कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, औद्योगिक अशा सर्वच क्षेत्रात ‘स्त्रीचे’ भरीव योगदान अलीकडील काळात अनुभवास येते. या पाश्वर्भूमीवर संस्कृत साहित्याधारे, स्त्रीचे सामाजिक योगदान याविषयी विविध दृष्टिकोनातून विचार मांडता येतील. तथापि संहिताकाळापासून आधुनिक काळापर्यंतचा धार्मिक क्षेत्रातील ‘स्त्री’चा समृद्ध प्रवास व सामाजिक योगदान नोंदविण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत निबंधात करीत आहे.

धार्मिक क्षेत्रात अजोड स्थान प्राप्त केलेली स्त्री, वेदांपासून स्मृतींपर्यंत भेटते. पुढील काळात परकीय आक्रमांनी भेदरलेल्या तत्कालीन समाजाने 'स्त्री' ला घरातच बांधून घातले व ती कायमची जखडली गेली. आधुनिक काळात सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या जोडीने कार्य करणारी स्त्री पौरोहित्याच्या धार्मिक क्षेत्रातही पुढे सरसावली व तिने आपली महत्वपूर्ण कामगिरी समाजाच्या समोर ठेवली.

व्यक्ती आणि समाजाच्या धारणपोषणासाठी कारणीभूत होतो तो 'धर्म'. ज्या नियम-बंधनांच्या योगाने समाजव्यवस्था टिकून राहते व प्रगती करते त्याला धर्म म्हणतात.^१ विद्योपासना, सामाजिक दायित्व, कौटुंबिक दायित्व, प्रेम, ईश्वरपरायणता ही सर्व धर्मसंस्थापनेला म्हणजेच समाजाच्या धारणेला पायाभूत असलेली मूळे होत. अशा धर्मसंस्थापनेसाठी आवश्यक व महत्वाची संकल्पना म्हणजे संस्कार. हिंदू धर्मशास्त्रातील सोळा संस्कारांचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. असे संस्कार, शांती, पूजा या प्रसंगी पुरोहिताचे मार्गदर्शन महत्वाचे असते. प्राचीन काळापासून 'पुरोहित' ही समाजाचे नेतृत्व करणारी महत्वाची व्यक्ती मानली जात असे.^२ तसेच गृह्यकर्मे व शांतीकार्यासाठी पुरोहित नेमण्याची आवश्यकता असल्याचे मनुस्मृतीत सांगितले आहे.^३ धार्मिक क्षेत्रात समाजाचे नेते, मार्गदर्शक तसेच यजमानाचे समुपदेशक होण्यासाठी पुरोहितांचे आचरणही आदर्श असणे अपेक्षित होय.

संहिताकाळापासून धार्मिक क्षेत्रात स्त्रीला उच्चतम स्थान प्राप्त झाले आहे. स्त्रियांच्या सर्वांगीण प्रगतीच्या दृष्टीने वैदिक काळ सुवर्णाक्षरांनी लिहीण्यासारखा आहे. कन्यांच्या अध्ययनाची सुरुवात उपनयन संस्काराने होई. उपनयनानंतर त्या वेदाध्ययनही करीत.^४ The aim of integrated education is to develop mental, physical, and emotional powers and to maintain a balance between these. A person thus equipped will possess the fully developed personality and will not only desire the good but will act according to such a desire. When the epic stories were being enacted or written for the first time, maidens were given opportunities to develop all these powers in them.^५

शिक्षणामुळे समाजाची जीवनपद्धती घडते असे म्हटले जाते. अशाच प्रकारचे शिक्षण घेऊन समृद्ध व्यक्तिमत्त्व प्राप्त केलेल्या स्त्रियांनी धर्माच्या आधारे समाजाचे उन्नयन करण्याची विशेष कामगिरी केली. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर समावर्तन विधीनंतर गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याएवजी नैषिक जीवन व्यतीत करण्यासाठी 'ब्रह्मवादिनी' म्हणून आयुष्य जगण्याचा निर्णय स्वेच्छेने घेण्याची सुविधा संहिताकाळात स्त्रीला होती.^६ क्रग्वेद १०.१०९.७ हे सूक्त रचणारी जुहू. बृहस्पतीची ती पत्नी असून प्रमादामुळे त्याने तिचा त्याग केला. पण तिने वैदिक संहितांचे अध्ययन, अध्यापन करून समाजापुढे आदर्श निर्माण केला.^७ सूत्रकालखंडातील स्त्रिया साक्षर होत्या व यज्ञप्रसंगी त्या मंत्रांचे उच्चारण देखील करीत होत्या. त्या आपले शिष्य व शिष्या यांचे उपनयनही करीत व त्यांना वेद इ. चे शिक्षणही देत असत. गार्गी वाचकनवी, वडवा प्रातिथेयी, सुलभा मैत्रेयी या तीन अध्यापिकांना 'ऋषी' रूपात संबोधिले आहे.^८ चार संहिता या तर हिंदू धर्माचा मूलभूत आधार. क्रग्वेदातील क्रषिकांना संहिता रचनेत सहभागी होता आले आणि त्यांचे भाव काव्यरूपाने संहितांमध्ये नोंदले गेले. आजही अगदी पुरुषांकडूनसुद्धा वेदांचे पठण, उच्चारण होतेच व स्त्री रचित रचनाही तितक्याच आदराने म्हटल्या जातात.^९ कौषीतकी ब्राह्मणात पथ्यास्वस्ति ही स्त्री उत्तरेकडचा खडतर प्रवास करून अध्ययन करते व तिच्या पारंगततेबदल 'वाच' ही उच्च पदवी प्राप्त करते.^{१०} रामायण काळातील सीता, कौसल्या, तारा, वेदवती, स्वयंप्रभा यांना वैदिक शिक्षण दिले गेले होते.^{११} कौसल्या धर्मज्ञानाने युक्त होती. श्रीराम व लक्ष्मण यांना विश्वामित्रांबरोबर पाठविण्यापूर्वी कौसल्याने त्यांचे मंत्रपूर्वक स्वस्त्ययन केले होते. श्रीरामाच्या राज्याभिषेकापूर्वी जी मंगलकृत्ये करणे आवश्यक होती ती सर्व सीतेने स्वतः वैदिक मंत्रांनी संपन्न केली होती.

कौसल्येला श्राद्धविधीचे पूर्ण ज्ञान असल्याचे उल्लेख सापडतात. वालीपत्नी ‘तारा’ ही ‘मन्त्रविद्’ म्हणून ओळखली जात असे.

‘स्त्री’चा यज्ञात सहभाग

विश्ववारा हिचा प्रथम उल्लेख हा या संदर्भात अपरिहार्य आहे. जी नारी स्वतः पापांपासून मुक्त होऊन तत्कालीन स्थियांत वैदिक धर्माचा प्रसार करता-करता त्यांनाही पापासून मुक्त करते ती विश्ववारा होय. तिने स्वतः यज्ञाचे पौरोहित्य केले व तसे करण्यास तत्कालीन स्थियांनाही उपदेश केला.^{१२} अग्रीची पूजा अथवा स्तुतीमध्ये तपर अशा विश्ववारेला – विद्वान मंडळीचे स्वागत करणारी तसेच यजकर्ती म्हणून संबोधले आहे. अर्थवेदात म्हटले आहे मी शुद्ध, पवित्र यज्ञाच्या अधिकारी अशा या स्थियांना विद्वानांच्या हाती पृथक रूपात प्रसन्नतेने लपवितो.^{१३} स्थियांना यज्ञसंस्थेच्या प्रत्येक अंगाची पूर्ण माहिती होती. यज्ञीय वेदीच्या निर्मितीत कुशल अशा नारीचा उल्लेख क्रग्वेदात येतो. ^{१४} स्कंदपुराणातील प्रभास खंडात जे सावित्रीचे चरित्र आले आहे, तेथेही ती अग्रीला मंत्रपूर्वक आहुती देत आहे.

सूर्या सावित्री कृत क्रग्वेद १०.८५ या सूक्तात सूर्यकन्या सूर्या व अश्विनीकुमार यांच्या विवाहसमारंभाचे, विवाहविधींच्या उद्देशांचे रेखीव चित्रण आढळते. हे सूक्त सद्यःकालीन विवाहसंस्कारविधींचे अधिष्ठान मानले जाते.

नववधूने पतीच्या घरी गेल्यावर कसे वागावे याचा उपदेशाही या सूक्तात केलेला आहे. (१०.४५, ४४, ४५, ४६, ४७).

सूर्या सावित्रीने रचलेले हे सूक्त आजही होणाऱ्या विवाहात म्हटले जात. एका विवाहानिमित्त आयोजित मंत्रजागरात आशीर्वादपर हे सूक्त पुरुष-पुरोहितांनी सामूहिकरीत्या म्हटल्याचे अनुभवास आले आहे. स्त्री-पौरोहित्याचे प्राचीन उदाहरण कोणते? या प्रश्नावर गार्गी मैत्रेयी हे उत्तर अपुन्या ज्ञानातून दिले जाते. वस्तुतः गार्गी-मैत्रेयी या प्रख्यात विदुषी होऊन गेल्या हे तर सत्य आहेच; पण पौरोहित्याशी मात्र त्यांचा संबंध नाही. विद्वत् जनांशी वाद-चर्चा करून स्वतःच्या बुद्धिमत्तेचे व पांडित्याचे विलोभनीय आविष्कार करणाऱ्या या स्थिया ही उपनिषत्काळाची देणगीच आहे. सारांश, प्राचीन काळापासूनचे स्थियांचे धार्मिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील स्थान महत्त्वपूर्ण आहेच.^{१५}

वैदिककाळापासून स्त्रीला असलेली शैक्षणिक, धार्मिक प्रतिष्ठा, त्यातील अधिकार नंतरच्या काळात कमी होत गेले. शक, कुराण यांच्या स्वान्यांनी तत्कालीन समाजजीवन ढवळून निघाले. मनुस्मृतीत मनू म्हणतो- स्थियांचा जातकर्मादि संस्कारसमुदाय हा अमंत्रक करावा. विवाहविधी हाच, स्थियांचा उपनयनसऱ्जक वैदिक संस्कार महर्षीनी सांगितला आहे. पतिसेवा हाच त्यांचा गुरुगृही वास होय व गृहकृत्ये हीच त्यांची सायंप्रातर्होमरूप अग्निशुश्रूषा होय.^{१६}

नारद स्मृतीचा टीकाकार असहाय मात्र म्हणतो-वेदाध्ययनाचा अधिकार नाहीसा झाल्याने व शास्त्र हे उदरभरणाचे साधन समजणाऱ्या लोकांच्या धर्म व अर्धर्म याविषयीच्या अज्ञानामुळे स्थियांचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले.^{१७}

वरील सर्व संदर्भाचा विचार करता असे मनात येऊ शकेल की धर्मशास्त्रीय ज्ञान संपादन करून त्याचे आचरण करून तत्कालीन स्थियांनी सामजिक योगदान दिले असे म्हणता येईल का?

या प्रश्नाचे उत्तर हेच या निबंधाचे अंतिम तात्पर्य आहे- स्वामी विवेकानंदांनी म्हटले आहे.

Religion for a long time has come to be static in India. What we want is to make it dynamic. I want it to be brought into the life of everybody.

वेद, स्मृती व सदाचार यांच्या आधारावर उभ्या असणाऱ्या धर्माचे महत्त्व स्वामीर्जिनी होते. १८-१९ व्या शतकातील समाजात धर्माला गतिमानता देणे आवश्यक आहे हे त्यांनी जाणले होते. धर्म म्हणजे अनुष्ठानांच्या व प्रतीकांच्या द्वारे तत्त्वज्ञानाला दिलेले मूर्तरूपच होय असेही स्वामीजी एके ठिकाणी नमूद करतात. अर्थातच समाजातील सर्वसामान्य व्यक्तिंपर्यंत धार्मिक आचरणाचा संदेश पोहोचविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या धार्मिक कृत्यांनी केले आहे. केवळ शिथिल तत्त्वज्ञानाचा लोकांच्या मनावर प्रभाव पडत नाही. त्यांना बाह्य अनुष्ठानांची मदत लागते. हीच बहुमोल मदत केली संहिताकाळापासूनच्या त्या धर्मज्ञानी स्थियांनी. तत्कालीन सामान्य लोकांना धर्माच्या आचरणाचा मार्ग त्यांनी आपल्या कृतीतून, आचरणातून, ज्ञानातून दाखविला व लोकांनाही धर्माचरणास प्रवृत्त केले. हजारो वर्षांचा आपला धार्मिक इतिहास समाजमनात बिंबविण्याचे थोर स्थियांचे हे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे यात काही शंका नसावी.

आधुनिक काळात स्वामी दयानंद सरस्वतींनी आर्य समाजाची स्थापना केली व त्याद्वारे स्त्री-पौरोहित्याचा नव्याने प्रारंभ केला. शिर्डीजवळ साकुरी येथील आश्रमात तसेच पुण्यातील उद्यान प्रसाद कार्यालय येथे अनुक्रमे गोदावरी माता व मामा थते यांनी आधुनिक विश्ववारा घडविण्याचे कार्य समर्थपणे चालविले आहे. ज्ञानप्रबोधिनीच्या संत्रिका विभागातर्फे १९९० पासून पुरुषांप्रमाणे स्थियाही पौरोहित्य शिकत आहेत व समाजात जाऊन पुरोहिता म्हणून समाजाला मार्गदर्शन व समुपदेशन करीत आहेत.

सारांश, संस्कृत साहित्याधारे, पौरोहित्य व धर्मशास्त्रीय ज्ञान यामुळे संहिताकाळापासून ते चालू काळापर्यंत ‘स्त्री’ ने धार्मिक वारसा जपण्याचा प्रयत्न करून तो समाजमनापर्यंत पोहोचविला आहे हे निःसंशय.

ग्रंथ सूची

- १) धारणाद्वर्मित्याहुः धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यः स्यात् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ (महाभारत शांतिपर्व १०९.११)
- २) वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः । (शुक्ल यजुर्वेद ९.२३)
- ३) मनुस्मृती ७.७८
- ४) पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥ (वीरमित्रोदय-संस्कारप्रकाश ४०२-४०३)
- ५) Jayal- The status of women in the epics-p-33
- ६) द्विविधा: स्थियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च ।
तत्र ब्रह्मवादिनीनां उपनयनं, अग्नीन्धनं, वेदाध्ययनं स्वगृहे
भिक्षाचर्या चेति । सद्योवधूनामुपनयनं कृत्वा विवाहः ।
- ७) ऋग्वेद १०.१०९.७
- ८) आश्वलायन गृह्यसूत्र २.१.१९.२०
- ९) बृहदेवता (शौनक २.८२.८४)
- १०) वेदाधिकार - डॉ. ए. द. कुलकर्णी (१९६८)
- ११) वाल्मीकी रामायण २.९.११,१६, १.१४.३३, ५.२.२९-३०, ५.३.३८, १.२१.१५

- १२) ऋग्वेद ५, अनुवाक २.२८
- १३) शुद्धा: पूता योषितः ...ददातु तनः:.....अर्थर्ववेद ६.१२२.५
- १४) ऋग्वेद १०.११४
- १५) स्कंदपुराण १६६.१२-१३ सा तु पद्मविशालाक्षी हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयेद्वरवर्णिनी ।
- १६) विवाहसूक्त १०.८५
- १७) बृहदारण्यक उपनिषद् २.४, ४.५
- १८) अमन्त्रिका तु कार्येम्...परिक्रिया । मनुस्मृती २.६६-६७
- १९) शास्त्राध्ययनानिधिकारित्वाच्छस्त्रमात्रोपजीविधर्मधर्मज्ञानाभावादस्वातन्त्र्यम् ।

४.६ पारंपरिक उपनयन संस्काराचे पौगंडावस्थेतील विद्यार्थिनींसाठी केलेले उपयोजन - ज्ञान प्रबोधिनीचा अभिनव प्रयोग

वाच. मनिषा शेटे
ज्ञान प्रबोधिनी, पौरोहित्य विभाग, पुणे

ज्ञान प्रबोधिनी ही महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील स्वयंसेवी संस्था आहे. औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षणामध्ये अनेक नावीन्यपूर्ण प्रयोग, उपक्रम या संस्थेद्वारा योजिले जातात 'विद्याव्रत संस्कार' हा असाच एक महत्त्वपूर्ण उपक्रम ज्ञान प्रबोधिनी द्वारे योजिला जातो. पारंपरिक पद्धतीने होणाऱ्या उपनयन संस्काराचे बदललेले अभिनव रूप म्हणजे 'ज्ञान प्रबोधिनीचा विद्याव्रत संस्कार'.

हिंदू धर्मशास्त्राला अनुसून केल्या जाणाऱ्या १६ संस्कारांपैकी उपनयन हा मुख्यत्वे मुलांवर केला जाणारा संस्कार आहे. वयाच्या आठव्या वर्षी हा संस्कार केला जातो. बटूची म्हणजेच मुलाची अध्ययनशीलता वाढविणे, त्याच्या चारित्र्यसंपन्न, अध्ययनशील व्यक्तिमत्त्वाची जोपासना करणे हा या संस्काराचा हेतू दिसून येतो.

उपनयन म्हणजे जणू विद्यार्थ्याला ज्ञानमार्गवरच्या प्रवासाला सुरुवात करताना द्यावयाची दीक्षा. पौगंडावस्थेतून तारुण्यात पदार्पण करीत असताना बाह्य आकर्षणांकडे वळणाऱ्या मनाला निग्रहाची, संयमाची शिकवण देणे, शिक्षणाप्रती जागरूक करणे, योग्य दिशादर्शन करणे यामागे अपेक्षित असे. १२ वर्षे विद्यार्थ्यांनी व्रतस्थ राहून यानंतर गुरुगृही शिक्षण घ्यायचे असे.

कालानुरूप झालेल्या बदलांप्रमाणे 'उपनयन' संस्काराचे आता बाह्यरूप शिळ्डक असून मूळ संस्कार मात्र लोप पावत चालला आहे. वैदिक काळात मुर्लींवरही होत असलेला हा संस्कार आता फक्त उच्चवर्णीय मुलांसाठीच राहिला आहे.

ज्ञान प्रबोधिनीने उपनयन संस्काराची 'विद्याव्रत संस्कार' नावाने पुनर्मार्डणी केली आहे व फक्त मुलांसाठीच नाही तर मुर्लींसाठीही हा संस्कार केला जातो. वैयक्तिक संस्कार करण्यापेक्षा सामूहिक संस्कारावर भर दिला जातो.

ज्ञा. प्र. चे अनेक कार्यकर्ते, प्रशिक्षक यासाठी कार्यरत आहेत.

८ वी तील विद्यार्थीनांसाठी विद्याब्रत संस्काराचे आयोजन ज्ञा. प्र. मध्ये व बाहेरील शाळांमध्ये केला जातो. १९७३ पासून प्रबोधिनीमध्ये हा संस्कार होत आहे. १९७३ ते २०१४ या काळात ज्ञा. प्र. मध्ये व बाहेरील शाळांमध्ये झालेल्या विद्याब्रत संस्काराच्या पाठपुरावाच्या आधारे या संशोधन-पत्रिकेचे लेखन केले आहे.

विषय पूर्वपीठिका

उपनयन संस्काराला समांतर असणारा संस्कार विविध नावाने विविध समाजांमध्ये मुलांवर करण्याची पद्धत आहे. पौगंडावस्थेत पदार्पण करणाऱ्या मुलांसाठी मुख्यतः या संस्काराचे प्रयोजन दिसते उदा. पारशी-नवज्योत, ख्रिश्चन-बाप्सिस्मा, या विविध नावांनी अन्य धर्मांमध्ये हा संस्कार केला जातो. (पांडे : २००२) पारंपरिक पद्धतीने होणाऱ्या या संस्काराला हिंदूंमध्ये ब्रतबंध, उपनयन, मौंजीबंधन इ. नावे असून मुख्यत्वे मुलांवर हा संस्कार होतो.

उपनयन संस्काराची ऐतिहासिक मांडणी

हिंदू ब्राह्मण कुटुंबातील मुलगा आठ वर्षांचा झाला की त्याचे उपनयन करण्याची पद्धत महाराष्ट्रात आजही दिसते. वास्तविक पाहता वैदिक काळापासून (इ. स. पू. ३५००) मुलींचे उपनयनाचे तुरळक उल्लेख मिळतात. ज्या मुलींना वेदाध्ययन करायचे आहे त्यांचे उपनयन केले जाई. परंतु, कालौघात स्त्रियांवर अनेक बंधने झाली व ही परंपरा खंडित झाली. संस्काराचे स्वरूप अगदी साध्ये होते. बटूला अध्ययनशील, चारित्रसंपन्न घडविणे त्याच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी प्रयत्न करणे उपनयन संस्कारात अपेक्षित होते. आज मात्र उपनयन संस्काराचा मूळ हेतू लोप पावला असून उपनयन विधीने संस्कारापेक्षा सोहळ्याचे रूप धारण केले आहे.

मुलाला ८ वे वर्ष प्राप्त झाल्यानंतर हा संस्कार करण्यात येई. आठव्या वर्षानंतर हळूहळू मुलांमध्ये शारीरिक व मानसिक बदल होऊ लागतात. बाह्य आकर्षणांपासून विद्यार्थ्याला संरक्षित करणे व विद्याभ्यासावर त्याचे लक्ष अधिकाधिक केंद्रित करण्यास प्रेरित करणे या हेतूने मूळच्या उपनयन संस्काराला अनेक नवीन विचार जोडले गेले.

उपनयन मूळ स्वरूप

सुरुवातीला उपनयन संस्कार अतिशय सोपा होता. वैदिक ज्ञान संपादण्यास इच्छुक विद्यार्थी गुरुगृही जात असे व ‘आपण मला शिष्य म्हणून स्वीकारा’ अशी विनंती करत असे. ज्ञानसंपादनासाठी मी आपली सेवा करेन असे म्हणत असे. गुरु शिष्याचे दायित्व स्वीकारीत व त्याला ‘वेद व तत्त्वज्ञान’ शिकवित. बटूला ब्रह्मचर्याश्रमाची दीक्षा दिली जाई. इंद्रियसंयमन इ. ब्रते दिली जातात.

या पद्धतीत विद्याभ्यास करू इच्छिणारा कोणीही विद्यार्थी गुरुकडे जाऊ शकत असे. उपनिषद काळात मात्र उच्चवर्णीय मुलांसाठीच हा विधी अनिवार्य झाला. बटुगुरुगृही १२ वर्षे राहत असे, जिथे त्याला एकाग्रतेने विद्याभ्यास करावा लागे. बाह्य आकर्षणांपासून स्वतःला दूर ठेवावे लागे. या बदलांची जाणीव त्याच्या चित्तात राहावी यासाठी काही बाह्य बदल त्याच्यामध्ये केले जातात.

१) **क्षौर करणे :** केस कापून शेंडी ठेवली जात असे ज्यामुळे केसांची निगा राखण्यासाठी वेळ देण्याची आवश्यकता राहात नसे.

२) **मेखला :** मुंज गवताची मेखला बटूच्या कमरेभोवती बांधली जात असे ज्यावरून विद्यार्जनासाठी बटू कंबर कसून सिद्ध झाला असे मानले जाई.

३) **यज्ञोपवीत :** तीन धाग्यांचे यज्ञोपवीत सूर्याच्या साक्षीने बटूला दिले जाई. हे तीन धागे आचार, विचार व उच्चार यांच्यातील एकरूपतेचे प्रतीक आहेत. तसेच तीन वेदांचे प्रतीक मानतात. मुळात शिष्टसंमत पोशाखातील खांद्यावरील

उपरणे अथवा वस्त्र बटूच्या डाव्या खांद्यावर दिले जाई ज्यातून आता तो सुसंस्कारित युवक होणार आहे हे सुचविले जाई. (पांडे : २००२) यामध्ये बदल होऊन तीन धार्यांचे यज्ञोपवीत प्रचलित झाले.

४) दंडधारण : ज्ञानमार्गावरील प्रवासाचे चिन्ह म्हणून बटूला हातात दंड धारण करण्यास दिला जाई. या दंडाचा दुसरा व्यावहारिक उपयोग म्हणजे बटूला हातात दंड धारण करण्यास दिला जाई. या दंडाचा दुसरा व्यावहारिक उपयोग म्हणजे बटू ज्या गुरुगृही शिक्षणासाठी जात असे ते आश्रम गावापासून दूर जंगलामध्ये असत. अशा वेळेस स्वसंरक्षणासाठी बटूला दंडाचा उपयोग होत असे.

या सर्व बाब्य बदलातून बटूचे ज्ञानर्जन करणाऱ्या शिष्याचे रूप समोर येत असे.

उपनयन संस्काराचा हेतू उत्तम असला तरी त्याची मुख्य मर्यादा हिंदू उच्चवर्णीय मुलांसाठीच हा संस्कार असणे ही होती.

ज्ञान प्रबोधिनीने उपनयन संस्कारात केलेला कालानुरूप बदल या शोधनिबंधात ज्ञान प्रबोधिनीने पारंपरिक उपनयन संस्कारात केलेल्या परिवर्तनाविषयी व पौगंडावस्थेतील विद्यार्थिनींवर या संस्काराचा होणारा परिणाम याविषयी विवेचन केले आहे. त्यासाठी ज्ञान प्रबोधिनीच्या वतीने हा संस्कार करणाऱ्या मार्गदर्शकांचा पाठपुरावा करण्यात आला.

सुरुवातीचा परिवर्तनाचा काळ

मुलींचे विद्याव्रत (उपनयन) ही समाजमान्य परंपरा नव्हती. इ. स. १८७५ मध्ये आर्य समाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद यांनी सर्व जाती-पंथांच्या विद्यार्थ्यावर उपनयन संस्कार केला पाहिजे असे आग्रहपूर्वक मांडले (विद्याव्रत संस्कार पोथी) आर्य समाजाने मुली व मुलांवर उपनयन संस्काराला सुरुवात केली. पारंपरिक समाजासाठी ही नवविचारांची लाट होती.

दयानंदांनंतर अजूनही काही व्यक्तींनी यासाठी प्रयत्न केले. महाराष्ट्रातील ‘साकुरी’ गावातील उपासनी बाबांनी स्त्रियांना पौरोहित्य शिकवले. हरिद्वार येथील गायत्री परिवाराचे संस्थापक श्रीराम शर्मा आचार्य हेही मुलींचे उपनयन करीत असत.

ज्ञान प्रबोधिनीने विद्यार्थिनींसाठी पुनरुज्जीवित केलेला विद्याव्रत (उपनयन) संस्कार

पारंपरिक उपनयन संस्कारात योग्य ते परिवर्तन करून ज्ञान प्रबोधिनीने त्याचे नामकरण विद्याव्रत संस्कार असे केले. विद्याव्रत संस्कार कोणत्याही जाती पंथातील तेरा ते सोळा (८ वी ते १०) वयोगटातील विद्यार्थ्यांसाठी सामूहिक पद्धतीने केला जातो. विद्यार्थिनींसाठी विद्याव्रत हा पूर्ण नवीन उपक्रम आहे. १९७३ पासून ज्ञान प्रबोधिनीच्या विद्यार्थी-विद्यार्थिनींवर विद्याव्रत (उपनयन) संस्कार केला जातो. ज्ञान प्रबोधिनीबाहेरील इंग्रजी व मराठी माध्यमाच्या शाळा, केंद्रीय विद्यालयाच्या अथवा राज्य शासनाच्या मुला-मुलींसाठीच्या किंवा फक्त मुलींसाठीच्या शाळा अशा अनेक शाळांमधून विद्याव्रत संस्कार केला जातो.

ज्ञान प्रबोधिनीच्या विद्याव्रत संस्काराची प्रमुख वैशिष्ट्ये

१) विद्याव्रत संस्काराचा हेतू विद्यार्थिनींपर्यंत पोहोचावा यासाठी विद्याव्रत स्वीकारणाऱ्या मुलींवर वयाच्या चौदाव्या वर्षी हा संस्कार केला जातो. (८ वी तील मुली) ज्ञान प्रबोधिनीबाहेर होणाऱ्या शाळांव्यतिरिक्त अन्य ठिकाणी १३ ते १६ वयोगट ठेवला आहे ज्यामुळे अधिकाधिक विद्यार्थिनींना या संस्कारात सहभागी होता येते.

२) विद्यार्थिनीच्या सर्वांगीण विकासासाठी व त्यांच्यामध्ये प्रेरणा-जागरण करण्यासाठी सहा व्याख्यानांचे आयोजन होते.

- २.१) शारीरिक विकसन
- २.२) मानसिक विकसन
- २.३) बौद्धिक विकसन
- २.४) सामाजिक विकसन

ब्रतोपासना

गट चर्चाचे आयोजन – गट चर्चा व गट कार्य घेतले जाते.

विद्यार्थींना पूरक प्रश्न विचारून अधिकाधिक विचार करण्यास प्रवृत्त केले जाते. त्यांनी काही संकल्प आपल्या ध्येयाला अनुसरून निश्चित करावेत यासाठी मार्गदर्शन केले जाते.

या प्रारंभिक गोष्टी पूर्ण झाल्यावर प्रत्यक्ष संस्कार होतो. यासाठी ज्ञान प्रबोधिनीने तयार केलेली इंग्रजी अथवा मराठी सार्थ पोथी वापरली जाते. ग्रामीण भागातील संस्कारासाठी संपूर्ण मराठी पोथी वापरण्यात येते.

विद्यार्थींना पुनः त्याही ब्रत का घेणार आहेत हा आशय पोथीच्या साहाय्याने सांगितला जातो. विद्यार्थीदेशेत व पुढील जीवनातील यशप्राप्तीसाठी शिस्तशीर जीवनपद्धतीचा स्वीकार करणे हे बिंबवतात.

या सर्व संस्कारात गुरुजनांविषयी आदर व्यक्त करणे व स्वदेशाप्रती आदर बालगत असताना चांगला नागरिक होणे व समाजाप्रतीच्या आपल्या जबाबदाऱ्यांचे भान पाळण्यास शिकविले जाते.

‘ब्रतचिन्ह’ म्हणून ३० चे पदक विद्यार्थींना दिले जाते. एखादी विद्यार्थीनी अन्यधर्मीय असल्यास तिच्या धर्माला मान्य असलेले चिन्ह ती ‘ब्रतचिन्ह’ म्हणून स्वीकारते. उदा. ताईत, क्रॉस इ.

‘गायत्री’ मंत्राची दीक्षा विद्यार्थींना दिली जाते. ही उपासना नियमितपणे करण्याचा आग्रह धरला जातो. अनंत कोटी ब्रह्मांडांना प्रकाश देणारा तो सविता आपल्यालाही स्फुरण देवो अशी प्रार्थना उपासनेमध्ये करावयाची असते. स्वतःच्या विकासाचा निश्चय रोजच्या-रोज अधिकाधिक पक्का करत जाणे त्यासाठी स्वतःच्या मनाला आणि विश्वशक्तीला आवाहन करणे म्हणजे उपासना. (विद्याब्रत संस्कार : २००३).

अधिकाधिक विद्यार्थींपर्यंत व समाजाच्या सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचता यावे यासाठी कमीत-कमी शुल्कात किंवा विनाशुल्क हा उपक्रम घेतला जातो.

मुलींसाठी विद्याब्रताचा आग्रह का?

विद्याब्रत संस्कार हा मुख्यतः विद्यार्थींमधील अध्ययनशीलता वाढावी, त्यांनी संकल्पपूर्वक विद्याभ्यास करावा यासाठी केला जातो. या संस्काराचा आग्रह धरण्यामागे विशेष भूमिका आहे.

विद्याब्रतामध्ये सहभागी विद्यार्थींची संख्यात्मक आकडेवारी

शाळा / केंद्र	विद्याब्रताची सुरुवात	विद्यार्थींची संख्या
१) ज्ञान प्रबोधिनी प्रशाला, पुणे	१९७३-२०१४	१६००
२) ज्ञान प्रबोधिनी, सोलापूर	१९९०-२०१४	शाळेतील ७०९
३) ग्राम प्रबोधिनी, साळुंबे	२००१-२०१४	शाळेतील ३५०
४) डोंबिवली विस्तार केंद्र	२००९-२०१४	शाळाबाब्य ५५०
५) संवादिनी गुप्त	२००९-२०१४	शाळाबाब्य १३४
		शाळाबाब्य ७५

६)	<p>ज्ञान प्रबोधिनीची इतर केंद्रे, उपकेंद्रे (निगडी, हराळी, सोलापूर, बोरिवली, अंबाजोगाई, शिवापूर, वेलहे इ.)</p> <p>एकूण विद्यार्थिनी संख्या – ६१६१</p> <p>लाभार्थी गट – ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थिनी व त्यांचे पालक</p>	सरासरी मागील दहा वर्षात	३५००
----	---	-------------------------	------

विद्याव्रत संस्काराचा आढावा

ज्ञान प्रबोधिनीच्या माध्यमातून ज्या शाळांमध्ये विद्याव्रत संस्कार घेतला जातो. तेथील मार्गदर्शकांनी १० ते १५ वर्षांच्या अनुभवानंतर विद्यार्थिनींमध्ये होणाऱ्या बदलांबाबत खालील अनुमान व्यक्त केले. ग्रामीण भागातील विद्यार्थिनींमध्ये जाणवणारे बदल-

- १) विद्यार्थिनींच्या आत्मविश्वासात वाढ.
- २) स्वजाणीव वाढली.
- ३) अनेक जाती-पंथाच्या मुली विद्याव्रताच्या एका संस्कारातून गेल्यामुळे त्यांच्यातील परकेपणा जाऊन आत्मभाव वाढवण्यास मदत झाली.
- ४) रुढी-परंपरेतून हा संस्कार मुक्त असल्याने अनेकांना त्याचा लाभ घेता आला.
- ५) मुलींच्या मध्ये सामाजिक जाणिवेचा विकास झाला.
- ६) पालकांचा शिक्षक/ मार्गदर्शकांबरोबर सकारात्मक संवाद वाढला.
- ७) ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा पालकांचा दृष्टिकोन अधिक सकारात्मक झाला. मुलींना पालकांचा मानसिक आधार मिळाल्याने त्यांची शिक्षणातील रुची वाढली व ५ वी ६ वी मध्येच शाळा सोडायचे प्रमाण काही टक्क्यांनी कमी झाले असे ग्रामीण शाळातील मार्गदर्शकांनी नोंदविले.
- ८) विद्याव्रतामधील ध्यान व उपासना यामुळे होणाऱ्या स्वजाणिवेतून विद्यार्थिनींचा आत्मविश्वास वाढला व त्यांना आपले ध्येय, हेतू निश्चित करण्यास मदत होऊ शकली.

निष्कर्ष

उपनयन संस्काराचे ‘विद्याव्रत’ हे बदललेले स्वरूप अनेक समाजगटालीत विद्यार्थिनींना सकारात्मक प्रेरणा देण्यास व ध्येय निश्चिती करण्यास मदत करते असे या संस्कारावरून लक्षात आले. पौगंडावस्थेतील विद्यार्थिनींना केलेले मार्गदर्शन त्यांच्यावर चांगला ठसा उमटवते व तो दीर्घकाळ राहतो असे मार्गदर्शकांच्या मुलाखतींमधून लक्षात आले.

पूर्वप्रसिद्धी

हैद्राबाद येथे WWC – २०१४ मध्ये झालेल्या कॉन्फरन्स मध्ये सादर केलेला पेपर

४.७ ‘मुलगाच हवा’ – भारतीय समाजाची मानसिकता

वंदना कामठे

ज्ञान प्रबोधिनी, फॉडेशन आणि प्रिपरेटरी वर्ग,
नेतृत्व संवर्धन केंद्र, पुणे

स्त्री-अभ्यास केंद्रात शिकत असताना एक वाक्य कायम कानी पडायचे 'Personal is Political'. अनेकदा असे लक्षात येते की महिला त्यांच्या अनुभवाबद्दल चारचौघात मोकळेपणाने बोलत नाहीत. पण एखादी जरी बोलली तरी इतर चार जणींना वाढून जाते की 'अरेच्चा, माझ्या मनातलंच सांगतेय ही !' तेव्हा महिलांनी आपल्या आयुष्याबद्दल, अनुभवांबद्दल मोकळेपणाने बोलले पाहिजे असे इथे सांगितले जायचे.

केंद्रात शिकत असताना आमच्या वर्गाला सांस्कृतिक हिंसाचार स्वानुभवाच्या दृष्टीतून या विषयावर लेखन असा प्रकल्प दिला होता. डोक्यात विचारचक्र सुरु झाले आणि असे लक्षात आले की लहान असताना मी ज्या आर्थिक-सामाजिक स्तरातून आले तिथे आजूबाजूच्या स्थियांच्या बाबतीत शारीरिक व मानसिक हिंसाचाराच्या घटना रोजच घडताना मी पाहिल्या. पण लग्न झाल्यावर मी या वातावरणापासून कोसो दूर गेले...!

मला असे जाणवले की शारीरिक व मानसिक हिंसाचाराला मला कधीच सामोरे जावे लागले नाही पण... एका वेगळ्या प्रकारच्या हिंसाचाराला मात्र मला तोंड द्यावे लागले आणि तो म्हणजे 'सांस्कृतिक हिंसाचार'.

मी अमेरिकेत वास्तव्यास असताना ई-मेलद्वारे 'सत्यमेव जयते' या स्टार प्लसवरील कार्यक्रमाच्या ६ मे २०१२ च्या भागाची लिंक कोणीतरी मला पाठवली आणि 'तू हा भाग नक्की पहा' असे सुचवले. 'स्त्री भ्रूण' हत्येसंदर्भातील हा भाग पाहताना बराच काळ मी रडत होते. कारण या भागातील दाखवलेल्या स्थियांना मुलीला जन्म दिला या कारणास्तव जो शारीरिक व मानसिक छळ सहन करावा लागला होता, त्या त्यांच्या वेदनेशी तो छळ प्रत्यक्ष सहन न करताही मी नाते जोडू शकले कारण एक, माझे स्वतः एक मुलगी म्हणून या समाजात वाढणे आणि आता स्वतःच्या दोन मुर्लींना याच समाजात वाढवणे.

या विषयावर कधी बोलायचे म्हटले की, अनेकांना वाटते की 'हिला सुख टोचतंय, काहीतरी खुसपट शोधून काढायचं म्हणून ही 'सांस्कृतिक हिंसाचार' कल्पना मांडायची.' पण जेव्हा माझ्या स्वतःच्या आणि माझ्यासारख्याच इतर अनेकांच्या अनुभवांकडे डोळसपणे पाहते तेव्हा जाणवते की मोठे होत असताना नकळतपणे माझ्यावर, इतर मुर्लींवर हे बिंबवले गेले आहे की मुलीच्या आयुष्यात लग्न होणे तेही योग्य वेळेत होणे त्यानंतर योग्य वेळेत आई होणे महत्त्वाचे आहे. आणि नुसती आई नाही तर 'मुलाची' आई होणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे ज्यायोगे तिचे जगणे सार्थकी लागेल. मी विचार करू लागले की स्वतः स्त्री असूनही आपण मुर्लींएवजी मुलाचीच आई व्हायला पाहिजे असे एखाद्या बाईला का बरं वाटत असेल ? त्यासाठी नवस, उपासतापास ती का बरं करत असेल ? या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरेही मला माझ्या अवतीभवतीच दिसत होती ती अशी की, आपल्या समाजात मुलीला 'परक्याचं धन' म्हणूनच वाढवले जाते. लहानपणापासून ती हेच ऐकत मोठी होते की, एक दिवस तुला हे घर सोडून दुसऱ्याच्या घरी जायचे आहे. आपल्याकडे आपण पाहतो की मुलगी लगाच्या वेळी हुंडा किंवा वरदक्षिणेच्या रूपाने माहरेच्या संपत्तीतील काही भाग सासरघरी घेऊन जाते. जर ती लग्नाआधीपासूनच नोकरी करत असेल तरी लग्नानंतर तिच्या पगाराची रक्कमही सासरघरीच जाते. लग्नानंतर मुलीकडून आर्थिक मदत होणे हे तिच्या आई-वडिलांना कमीपणाचे वाटते.

याउलट मुलगा हुंड्याच्या रूपाने वा पत्नीच्या पगाराच्या रकमेतून तसेच स्वतःच्या कमाईतून आपल्या घरातील संपत्तीमध्ये भरच घालत अशातो. तसेच आई-वडिलांचा म्हातारणीचा तो मोठा आधारही समजला जातो. त्यामुळे बहुतांश भारतीय कुटुंबांमध्ये घराचे नाव पुढे चालवणारा ‘मुलगाच हवा’ असा हट्ट धरला जातो. (मुलगी तर लग्नानंतर स्वतःचे नाव आणि आडनावही बदलते.) या सगळ्याला ‘अपवाद’ असतीलही परंतु बन्याच जणांचा कल ‘एक तरी मुलगा हवाच’ या निर्णयाकडे झुकलेला दिसतो. साहजिकच मूळ जन्माला घालण्याची शारीरिक क्षमता स्नियांकडे असल्याने घरातील स्त्रीवर ती एकतरी मुलाची आई व्हायलाच पाहिजे असा दबाव निर्माण होतो. सासर-माहेरी ‘मुलगी झाली तरी चालेल’ म्हणणारे कोणीच नसल्याने मग अनेकदा महिला गर्भलिंग निदानाकडे वळतात आणि ‘स्त्री भ्रूण’ हत्येचा मार्ग अवलंबताना दिसतात.

सध्याच्या परिस्थितीत एक किंवा फार तर दोन मुले होऊ देणे अनेकांना आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे असते. अशा वेळी हे मूळ मुलगाच असायला पाहिजे हा अद्वाहास धरला जातो. अवैधरीत्या गर्भाचे लिंगनिदान केले जाऊन मुलगी असेल तर गर्भपात केला जातो. अशा प्रकारे होणारे गर्भपातही आईच्या आरोग्याची विशेष काळजी न करता अपेक्षित कुटुंब मर्यादित ठेवण्याचे साधन बनताना दिसत आहे.

आजूबाजूला घडणाऱ्या या घटनांकडे जाणीवपूर्वक पाहणाऱ्या मला अनेकदा धक्के बसले, जेव्हा एखाद्या ओटी भरण्याच्या कार्यक्रमामध्ये मला डावलून एखाद्या ‘मुलगा’ असलेल्या बाईला आधी ओटी भरण्यास सांगण्यात येते कारण होणाऱ्या आईसाठी ते शुभ असेल. कधीतरी कुणीतरी माझ्याविषयी काळजी करते की, ‘एवढा जीवाचा आटापिटा करून कशासाठी नोकरी करतेस ? काय करायचं एवढं कमवून ? कोणासाठी कमावून ठेवायचं, दोन मुलीच तर आहेत... !’ कोणी म्हणते, काही उपयोग नाही तुझ्या शिक्षणाचा, गरोदरपणात तपासून नाही घेतलंस आणि दोन मुर्लींना जन्म दिलास... कधी अमुक एक गोष्ट मुलाच्याच आईने कशी करायची हे सांगितले जाते तर कधी मी मेल्यावर माझे अंत्यसंस्कार कोण करणार याची इतरांना काळजी वाटते. मुर्लींना वाढवणे सोपे असते कारण मुली शांत असतात पण मुलाला वाढवताना किती कष्ट घ्यावे लागतात याचा पाढा माझ्यापुढे वाचला जातो. म्हणजे माझ्या आईपणाला काही अर्थ नाही, विनासायास होतं ते... ! अशी काळजाला घरं पडणारी अनेक वाक्यं ऐकत दोन मुर्लींची आई म्हणून घडतीये मी... खंबीर ! दोघी मुर्लींना या सगळ्यापासून दूर ठेवत.

पण अनेकदा पोहोचतच त्यांच्यार्थ्यत कळत न कळत, की त्याही ‘मुलीच’ आहेत या समाजात. घरातील पाहुण्या मुलांच्या चहात त्यांच्यापेक्षा जास्त दूध पडल्याचं पाहिले आहे त्यांनी. आजूबाजूच्या स्नियांना त्यांचं लग्न झाल्या दिवसापासून ‘पुत्रवती भव’ हाच आशीर्वाद थोरामोठ्यांकइून घेताना ऐकले आहे त्यांनी. त्यांच्या बारशाच्या वेळी ‘शिवाबाचा पाळणा’ म्हणून त्यांचं नाव ठेवलं गेलंय. कारण एखाद्या वीरांगनेचा पाळणा मिळालाच नाही त्यांच्या आईला हे माहिती आहे त्यांना. अनेकदा नातेवाईकांच्या कुत्सित नजरा टाळून त्यांचे वाढदिवस मोठ्या प्रमाणावर साजरे करताना अनुभवलंय त्यांनी आई-बाबांना. दुसरी मुलगी जन्माला आल्यापासून सगळ्यांना दोन मुर्लींसह आम्ही आनंदी समाधानी आहोत हे इतरांना पटवून देताना लागणारा खंबीरपणा अनुभवताहेत त्या आपल्या आई-वडिलांमध्ये.

पण माझा हा खंबीरपणा माझ्या अवतीभवतीच्या अनेकांना नाही देऊ शकले मी. माझ्या मुर्लींना आनंदाने वाढवत असले तरी ‘मुलगा हवा’ या अद्वाहासापायी बळी गेलेल्या चिमुकल्यांना नाही वाचवू शकले याचं बोचरं शल्य मनात ठेवूनच जगणार आहे मी.... !

ज्ञानप्रबोधिनी, ग्रामीण महिलांच्या शिक्षणप्रक्रियेची पायाभरणी

- हर्षा किर्वे, ज्ञान प्रबोधिनी, नागरी वस्ती अभ्यासगट

* व्यवसाय कौशल्य प्रशिक्षण : ग्रामविकसन विभाग, शिवांगंगा – गुंजवणी खोन्यामध्ये ‘पाणी, ऊर्जा, हाताला काम, संख्या शिक्षण, संघटित ग्राम’. या सूत्राच्या आधारे गावाच्या गरजा व मागण्यांनुसार काम करत आहे. यातूनच सुरु झालेल्या महिलांसाठीच्या व्यवसाय कौशल्य प्रशिक्षण चळवळीची प्रक्रिया आजही निरंतर चालू आहे.

* ज्ञानगंगा गावोगावी : १९९० मध्ये ससेवाडी, ता. भोर येथे या वर्गाची सुरुवात झाली. सुरुवातीला या वर्गाचा खूप प्रचार करावा लागला. नंतर महिला स्वतः पुढे येऊन नावनोंदणी करू लागल्या. सुरुवातीच्या दोन वर्गात ४० महिला व मुली शिकल्या. काही मुली शिक्षण घेऊन सासरी गेल्या व आता अनेक जणी उत्तम कारागीर बनून अर्थार्जिनही करू लागल्या आहेत. वर्षभरानंतर आजूबाजूच्या १० गावांमध्ये असे विविध १० प्रकारचे कौशल्य वर्ग सुरु झाले. त्यातून २२५ महिला व मुली शिकल्या. त्यातून महिलांमध्ये उद्योजकता विकास साधला.

* शिवांगा महिला उद्योग : १९९२-१९९३ मध्ये शिवापूर वाड्यात उद्योजकता प्रसारासाठी प्रशिक्षण केंद्राची सुरुवात झाली. नवीन कौशल्य शिकण्याची संधी म्हणून तामिळनाडू राज्यातही काही महिलांना संस्थेने पाठविले. त्यांनी उत्तम प्रकारे कौशल्य आत्मसात केली. अनेक प्रकारच्या कौशल्यांची यात भर पडली. उदा. : पेटिंग, हस्तकलेच्या वाखवस्तू, दोन्याने भरलेली शुभेच्छापत्रे वगैरे. त्यातून १६०० महिला-मुली शिकल्या. त्यांनी उत्पादन व विक्रीचा अनुभव घेतला. या काळात युवरांची संख्या लक्षणीय होती.

* राम-सीता पुराणिक तंत्रनिकेतनाची स्वतंत्र निर्मिती : कौशल्य प्रशिक्षण व उत्पादकता याची आवश्यकता व मागणी लक्षात घेऊन ग्रामविकसन कार्याचा स्थायी – गतिमान भाग म्हणून कृषी-तांत्रिक विद्यालयाला जोडून ‘राम-सीता पुराणिक तंत्रनिकेतन’ (अनुदानित) सभागृहाची स्वतंत्र निर्मिती झाली.

संख्यात्मक आढावा

वर्ष	ग्रामीण महिला केंद्र	शहरी नागरी वस्ती	एकूण
१९८९-१९९२ (१२ गावांतील वर्ग)	२२५	-	२२५
१९९२-२००० (शिवापूर वाडा केंद्र)	१६००	-	१६००

महिला व्यवसाय कौशल्य प्रशिक्षण केंद्र पुराणिक-तंत्रनिकेतन-कृषी तांत्रिक विद्यालय, शिवापूर

२००१-२००५	५९९	-	५९९
२००६-२००७	२४४	-	२४४
२००७-२००८	४५५	१०८	५६३
२००८-२००९	२५४	३०५	५५९
एकूण	३३७७	४९३	३७९०

* गुणात्मक आढावा व विधायक सामाजिक बदलणं प्रतिसाद : अल्पशिक्षण ते पदवीधर झालेल्या सर्वच प्रकारच्या महिला-मुली, युवक या शिक्षण प्रक्रियेतून जात आहेत व स्वाभिमानी, स्वावलंबी व नवनिर्मितीक्षम आयुष्य जगत आहेत. महिला-मुलींना, युवकांना त्यातून मिळणाऱ्या उद्योग संर्धीमुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढवणारी ही प्रक्रिया आहे. वीस वर्षांपूर्वी शिवांगा खोन्यात अनेक महत्वाच्या मुद्द्यांपैकी एक महत्वाचा मुद्दा म्हणजे, मुलींचे लग्न १८ वर्षांनंतरच. आज हा बदल काही प्रमाणात अनेक प्रयत्नातून झालेला दिसतो. १६-२२ वयोगटातील मुली या केंद्रामध्ये येऊन व्यवसाय प्रशिक्षित होऊन अनेक कौशल्ये आत्मसात करून स्वावलंबनाचा वसा घेऊन पुढे जात आहेत.

लेखक परिचय

अभ्यासकाचे नाव	परिचय	ई-मेल
अश्विनी ठाकर	बी. ए. मराठी, ज्ञान प्रबोधिनी, स्त्रीशक्ती प्रबोधन, ग्रामविकसन विभाग येथे किशोरी विकास प्रकल्पात कार्यरत.- एम. ए. मानसशास्त्र. ज्ञान प्रबोधिनी युवती विभागात २ वर्षे पूर्ण वेळ काम, सध्या प्रज्ञा मानस संशोधन केंद्रात कार्यरत.	Ashwinishyamthakar@gmail.com
अस्मिता इनामदार	ग्रामविकसन विभाग येथे किशोरी विकास प्रकल्पात कार्यरत. - एम. ए. मानसशास्त्र. ज्ञान प्रबोधिनी युवती विभागात २ वर्षे पूर्ण वेळ काम, सध्या प्रज्ञा मानस संशोधन केंद्रात कार्यरत.	Asmita.inamdar@jnanaprabodhini.org
आशा बापट	ज्ञान प्रबोधिनी स्त्रीशक्ती प्रबोधन गटाच्या संवादिनी उपक्रमाच्या सदस्या, स्त्री प्रश्नांच्या अभ्यासक, 'समतोल' डैमासिकाच्या संपादक मंडळात सहभाग. पदवीधर, ज्ञान प्रबोधिनी स्त्रीशक्ती प्रबोधन ग्रामविकसन विभाग, येथे बचतगटांसाठी कार्यरत.	asnbpata@gmail.com
आशा सुर्वे	ज्ञान प्रबोधिनी स्त्रीशक्ती प्रबोधन गटाच्या संवादिनी पदवीधर, ज्ञान प्रबोधिनी स्त्रीशक्ती प्रबोधन ग्रामविकसन विभाग, येथे बचतगटांसाठी कार्यरत.	
कल्पना कुलकर्णी	बी.ए. बी.एड. ज्ञान प्रबोधिनी स्त्रीशक्ती प्रबोधन ग्रामीण विकसन विभागाच्या माध्यमातून कार्यरत.	उपलब्ध नाही
कंचन पांडे	एम.ए. मानसशास्त्र, शालेय मानसज्ञ, ज्ञान प्रबोधिनी, प्रज्ञा मानस संशोधिका, येथे विविध संशोधनविषयांमध्ये प्रकल्प सहाय्यक म्हणून कार्यरत.	kanchan.pande@jnanaprabodhini.org
कॅरोलिन कोलॉडे	समाजशास्त्र विभाग, येल विद्यापीठ.	उपलब्ध नाही
जयश्री हर्षे	अलायन्स फॉर ग्लोबल एज्युकेशन, कटेम्पररी इंडिया प्रोग्रॅम एम.ए. अर्थशास्त्र, ज्ञान प्रबोधिनी स्त्रीशक्ती प्रबोधन गटाच्या संवादिनी उपक्रमामध्ये विद्याव्रत संस्कार गटाच्या समन्वयक म्हणून तसेच 'उमलत्या वयाशी जुळवून घेताना कार्यशाळे' मध्ये कार्यरत.	jayashree30.harshe@gmail.com
जोसेलिन फाँग	स्कूल ऑफ फरेन सर्विस, जॉर्जटाऊन विद्यापीठ कन्टेम्पररी इंडिया प्रोग्रॅम	उपलब्ध नाही
डॉ. मनिषा उपाध्ये	बी.ए.एम.एस., ज्ञान प्रबोधिनी ग्रामविकसन प्रबोधन विभागात काही काळ सहाय्यक सदस्य, आरोग्य विभागाच्या प्रमुख म्हणून कार्यरत असताना आरोग्यासंबंधित अनेक विषयांवर अभ्यास.	Manisha.upadhye10@gmail.com
डॉ. संज्योत देशपांडे	बीएच.एम.एस, एम. ए.मानसशास्त्र, समुपदेशक, प्रज्ञा मानस संशोधिकेच्या सहयोगी सदस्य पदवीधर, ज्ञान प्रबोधिनी स्त्रीशक्ती प्रबोधन, ग्रामविकसन विभाग येथे आंगणवाडी, बालवाडी, हिरकणी, दल या प्रकल्पांमध्ये कार्यरत.	sanjyotdeshpande@gmail.com
तृष्णी कुलकर्णी	ज्ञान प्रबोधिनी प्रज्ञा मानस संशोधिका, येथे विविध विषयांमध्ये संशोधन, अध्यापन व प्रशिक्षणात दीर्घ काळ कार्यरत.	उपलब्ध नाही
प्रणिता जगताप	बी.कॉम., ज्ञान प्रबोधिनी स्त्री शक्ती प्रबोधन ग्रामविकसन विभागाच्या माध्यमातून भोर, वेल्हे, हवेली या तालुक्यातील ४० गावांमधून महिलांचे संघटन, आरोग्य प्रबोधकांचे प्रशिक्षण यामध्ये दीर्घ काळ कार्यरत.	pranita.jagtap@jnanaprabodhini.org
बागेश्री पोंक्शे		bageshree.ponkshe@jnanaprabodhini.org

भारती कामठे	पदवीधर, ज्ञान प्रबोधिनी स्त्री शक्ति प्रबोधन, ग्रामविकसन विभाग येथे बचतगटांच्या माध्यमातून नेतृत्व विकसनासाठी दीर्घ काळ कार्यरत.	
भारती खासबागे	एम.ए. अर्थशास्त्र, ज्ञान प्रबोधिनी स्त्री शक्ति प्रबोधन, ग्रामविकसन विभाग, बचतगटांच्या माध्यमातून नेतृत्व विकसन विषयात दीर्घ काळ कार्यरत.	उपलब्ध नाही
मधुरा लुंकड	एम.ए. एम. एड., ज्ञान प्रबोधिनी युवती विभागात २ वर्षे पूर्ण वेळ काम, ज्ञान प्रबोधिनी निगडी केंद्राच्या इंग्रजी माध्यमाच्या प्रशालेच्या प्रमुख.	उपलब्ध नाही
माधुरी कोटीभास्कर	ज्ञान प्रबोधिनी संत्रिका विभागाच्या पुरोहिता, संस्कृतच्या अध्यापिका, व्याकरण, वेदांत, उपनिषदे व पाणिनीय व्याकरणाच्या अभ्यासक.	madhuralunkad@gmail.com
मानसी बोडस	विधीतज्ज्ञ, एम.ए समाजशास्त्र. पत्रकारिता अभ्यासक्रम पूर्ण, ज्ञान प्रबोधिनी स्त्रीशक्ति प्रबोधन गटाच्या संवादिनी विस्तार उपक्रम प्रमुख आणि ज्ञान प्रबोधिनीच्या विविध उपक्रमात पूर्ण वेळ कार्यरत.	kmadhurishi@gmail.com
मेगान मोरान	समाजशास्त्र विभाग, येल विद्यापीठ.	manaseebodas@gmail.com
रंजना खेरे	अलायन्स फॉर ग्लोबल एज्युकेशन, कन्टेम्पररी इंडिया प्रोग्रॅम मानसशास्त्रज्ञ, आखिल भारतीय विद्यार्थी परिदेवते २ वर्षे पूर्णवेळ काम, गेली २० वर्षे. दृष्टी स्त्री अध्ययन प्रबोधनकेंद्र येथे अभ्यासक व समन्वयक म्हणून कार्यरत.	moran.megan@83gmail.com
वंदना कामठे	एम.एस.डब्ल्यू., ज्ञान प्रबोधिनी नेतृत्व संवर्धन विभागात मुख्य समन्वयक म्हणून कार्यरत.	drishti.pune@gmail.com
वाच. अनग्ना लवळेकर	बी.एड .एम.ए., पीएच.डी. (मानसशास्त्र), संचालक ज्ञान प्रबोधिनी मानसशास्त्र संशोधन संस्था, मानसशास्त्र संशोधनाचा व अध्यापनाचा दीर्घ काळ अनुभव	vandana.kamthe@gmail.com
वाच. आर्या जोशी	पीएच.डी. (संस्कृत), ज्ञान प्रबोधिनी संस्कृत संस्कृती संशोधिकेत पौरोहीत्य समन्वयक व संशोधक म्हणून कार्यरत, धर्मशास्त्र तत्त्वज्ञान व भारतीय संस्कृती, संस्कृत भाषा, स्त्री अभ्यास हे अभ्यास विषय.	anagha.lavalekar@jnanaprabodhini.org
वाच. क्षिप्रा मोये	एम.ए., पीएचडी. (मानसशास्त्र), कॉलेज ऑफ इंजिनीरिंग पुणे येथे सहाय्यक अध्यापक म्हणून तसेच संशोधन, समुपदेशन व प्रशिक्षण यात कार्यरत.	Aaryaa.joshi@jnanaprabodhini.org
वाच. प्रज्ञा कुलकर्णी	एम.ए. पीएच.डी. (मानसशास्त्र), ज्ञान प्रबोधिनी मानस संशोधिकामध्ये अध्यापन, सध्या स.प.महाविद्यालयात सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत.	mkshipra@gmail.com
वाच. मनीषा शेटे	पीएच.डी. (भारतीय विद्या) ज्ञान प्रबोधिनी संत्रिका विभागाच्या अधिकृत पुरोहिता व समन्वयक म्हणून कार्यरत.	Pradnyanitin05@yahoo.com
वाच. वनिता पटवर्धन	एम.एड., पीएच.डी. (मानसशास्त्र), ज्ञान प्रबोधिनी मानसशास्त्र संशोधन संस्थेच्या माजी विभाग प्रमुख, दीर्घ काळ संशोधक,	manisha.shete1@gmail.com

	प्राध्यापक म्हणून कार्यरत. शैक्षणिक मानसशास्त्र, बोधात्मक मानसशास्त्र, मनोमापन शास्त्र, सळ्हा व मार्गदर्शन, शालेय मानसशास्त्र हे अभ्यास विषय.	vanita.patwardhan@jnanaprabodhini.org
वाच. सुचरिता गढे	एम.ए., पी.एच.डी. (मानसशास्त्र), ज्ञान प्रबोधिनी मानसशास्त्र संशोधन संस्था येथे मनोमापनशास्त्र विभाग प्रमुख.	
वाच. सुजला वाटवे	मानसशास्त्रीय चाचण्या निर्मिती, शाळांच्या वातवरणासंबंधित मूल्यांकन या विषयांमध्ये तज्ज्ञ म्हणून कार्यरत. बी.एस.सी., पी.एच.डी. (मानसशास्त्र),	sucharita.gadre@jnanaprabodhini.org
वाच.वीणा लिमये	ज्ञान प्रबोधिनी संशोधन संस्थेच्या कार्यवाह, ज्ञान प्रबोधिनी मानसशास्त्र संशोधन संस्थेच्या माजी विभागप्रमुख, संशोधकविषयक नितीशास्त्रज्ञ, प्रज्ञावतांचा शोध व विकास हे तज्ज्ञतेचे विषय.	
संगिता हांडे	पी.एच.डी. (बायोटेक्नॉलॉजी), ज्ञान प्रबोधिनी स्त्री शक्ती प्रबोधन संवादिनी गटाच्या समन्वयक म्हणून कार्यरत	
संतोष जानराव	बी.एस.सी. समुपदेशन पदविका, ज्ञान प्रबोधिनी स्त्री शक्ती प्रबोधन, संवादिनीमध्ये दीर्घ काळ कार्यरत.	
सविता कुलकर्णी	एम.ए. एम.फिल. (मानसशास्त्र), ज्ञान प्रबोधिनी मानसशास्त्र संशोधन संस्था येथे मानसशास्त्रज्ञ व संशोधक म्हणून कार्यरत. एम.एस.सी. एम.एड. केमिस्ट्री, एम.फिल.(शिक्षणशास्त्र), ज्ञान प्रबोधिनी प्रशालेत केमिस्ट्री विषयाचे अध्यापन तसेच, दीर्घ काळ ज्ञान प्रबोधिनी स्पर्धा परीक्षा केंद्राच्या विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत.	
साधना सेठिया	समाजशास्त्र व मानसशास्त्र विषयांमध्ये पदवी प्राप्त,योग शिक्षिका, ज्ञान प्रबोधिनी स्त्री शक्ती प्रबोधन संवादिनीच्या समन्वयक म्हणून काही काळ काम.	jpcc@jnanaprabodhini.org
सुनीला गोंधळेकर	एम.ए. संस्कृत, एम.फिल.- माराठी, टिळक महाराष्ट्र विद्यापिठात संस्कृत विषयाच्या अध्यापिका, मुक्त लेखक आणि प्राचीन भाषा अभ्यासक व ग्रामीण भागातील महिला व मुलींसाठी कार्यरत	
सुवर्णा गोखले	बी.कॉम. एम.ए. (अर्थशास्त्र), डी.बी.एम., महिलांवरील अभ्यास यात पदव्युत्तर प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम पूर्ण, ज्ञान प्रबोधिनी स्त्री शक्ती प्रबोधन ग्रामीणच्या विभाग प्रमुख,	
स्नेहा नित्सुरे	बी.एस्सी. (होमसायन्स), ज्ञान प्रबोधिनी स्त्री शक्ती प्रबोधन ग्रामीण भागातील युवती प्रशिक्षण वर्गांच्या प्रमुख, ग्रामीण विभागातील आरोग्य केंद्राच्या समन्वयक, तसेच गेली तीन वर्षे जीवन ज्योती महिला सक्षमीकरण केंद्राच्या प्रमुख.	sadhana_sethiya@yahoo.co.in
हर्षा किर्वे	एम.एस.डब्ल्यू.ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे येथे गेली दीर्घ काळ पूर्णवेळ कार्य, ज्ञान प्रबोधिनी नागरवस्ती अभ्यास गट विभागाच्या प्रमुख	gosuvarna@gmail.com
		snehanitsure@gmail.com
		harsha.kirve@jnanaprabodhini.org

आम्ही सूर्यकन्या

नव्या ताकदीने नवे स्वप्न पाहू
लढाया नव्या जिंकण्या सज्ज बाहू
आम्ही सूर्यकन्या, नव्हे फक्त छाया
स्वये सर्व सामर्थ्य हे मेळवूया ॥

जिथे ज्योत तेवे स्वयंनिश्चयाची
तिथे अंध तर्क मिळे मूठमाती
विवेके-विचारे कृती नित्य व्हाया
स्वये सर्व सामर्थ्य हे मेळवूया ॥

जनी क्षेम चिंतीत सूजनी रमावे
कशाला वृथा भंजनाला भजावे ?
स्वयंप्रज्ञ, तेजाळते दीप बनण्या
स्वये सर्व सामर्थ्य हे मेळवूया ॥

स्वतः उंच जाऊ, समाजास नेऊ
सदा भारतीला जयबंत ठेवू
अशी ग्रेणा लक्ष हृदयी रुजाया
स्वये सर्व सामर्थ्य हे मेळवूया ॥

कवाडे खुली शिक्षणातून व्हावी
प्रभा नाशीची स्नेहरुपी दिसावी
असे शिकडी संघ एकल येण्या
स्वये सर्व सामर्थ्य हे मेळवूया ॥

❖ ❖ ❖

‘स्त्री-विधा’ म्हणजे स्त्री जीवनाचा विशेष पद्धतीने घेतलेला धांडोळा. तिच्या ‘असण्याकडे आणि रोजच्या जीवनचक्राकडे’ संशोधक नजरेतून पाहताना गेल्या ४० वर्षांतील कामातून ज्ञान प्रबोधिनीतील कार्यकर्त्यांना, मानसशास्त्रज्ञांना जे सापडले त्याचा हा एकत्र आढावा. ह्यात जसे अत्यंत शास्त्रीय पद्धतीने आखून पूर्ण केलेले संशोधन आहे तसेच शिक्षणाने विविध पार्श्वभूमींच्या असणाऱ्या पण रोजचे क्षेत्रकार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी आपल्या कामाकडे शोधक वृत्तीने पाहताना दिसलेली तथ्येही आहेत. स्त्री जीवनाचा किती भिन्न पैलूंमधून वस्तुनिष्ठपणे वेध घेता येतो त्याचे प्रत्यंतर ह्या पुस्तिकेतील अनेक लेखांमधून येते. स्त्री अभ्यासात रस असणारे, सामाजिक शास्त्रातील संशोधन करणारे, स्त्री जीवनाच्या उन्नतीसाठी कार्यरत असणारे अशा अनेक जणांना ह्यातील निरीक्षणे आणि निष्कर्ष उपयुक्त ठरतील.

ज्ञान प्रबोधिनी'जू इन्स्टिट्यूट ऑफ सायकॉलॉजी

ज्ञान प्रबोधिनी भवन, ९१०, सदृशिव पेठ

पुणे - ४११०३०

वेब - www.jpip.org.

ई-मेल - info@jpip.org

① : ०२० - २४४३ ०९१० /

२४२० ७१४२